

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

АЛВИДО, ЭЙ ГУЛСАРИ

Қисса

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
БАДИИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ
Тошкент – 1969

Ёзувчи Чингиз Айтматов ўзининг бу повестида Ватан урушидан кейинги оғир йилларда қирғиз йилқичилари ва чўпонлари – партия аъзоларининг қаҳрамонона меҳнатларини тасвирлайди.

Повестнинг бош қаҳрамони Танабой йилқичиликдан чўпонликка ўтганда фалокатга йўлиқади. Вақтида қўйхоналарни таъмирламаган, пичан тайёрламаган ферма мудирининг касофатидан баҳорда совлиқ қўйлар, қўзилар нобуд бўлади, лекин юқори идораларга жойлашиб олган бюрократлар ҳамма айбни чўпонга тўнкайдилар. Танабой партиядан ноҳақ ўчирилади, лекин бу нарса чўпоннинг эътиқодини сусайтирмайди, у ҳақиқий коммунистлигича қолади.

Русчадан
АСИЛ РАШИДОВ ва АБДУРАИМ ОТАМЕТОВ
таржимаси

I

Эски аравани кекса бир киши хайдаб борарди. Саман йўрға – Гулсари ҳам жуда қари эди...

Ясси тоғликка тинкани куритадиган узоқ йўл билан чиқиларди. Яйдоқ Кулранг тепаликларда қишда доим совуқ шамол ер ялаб изғиб юрар, ёзда эса тандирдай қизиб кетар эди.

Бу тепаликлар Танабой учун жон азоби эди. У аравани секин хайдашни истамасди. Секин юрса юраги тарс ёрилиб кетай дерди. Ёшлик кезлари туман марказига тез-тез қатнаб туришга тўғри келар, уйга қайтишида у ҳар гал отнинг бошини қўйиб юбориб, тоққа чоптириб чиқиб кетар, уни қамчи билан аёвсиз саваларди. Агарда ҳамроҳлари билан бир аравада кетаётган бўлса, бунинг устига яна аравага ҳўкизлар қўшилган бўлса борми, ерга сакраб тушиб, индамай кийимларини олардида, яёв кетарди. Худди хужумга бораётгандай жон-жаҳди билан, қаҳр ғазаб билан юрар ва ясси тоғлик устига кўтарилгандагина тўхтар эди. У ерда кўксини тўлдириб-тўлдириб нафас олиб, пастда ўрмалаб келаётган оғир, катта аравани кутиб турарди. Тез юрганидан юраги гупиллаб урар ва кўкрагида санчик турар эди. Ҳар қалай ҳўкизларнинг қадамига қараб, имиллаб келгандан кўра яхши-ку!

Раҳматли Чоро баъзан дўстининг бундай ғалати қилиқларини кўриб тегишишни яхши кўрарди.

– Нега омадинг келмайди, биласанми, Танабой? - дерди у, - бесабрлигиндан. Худо ҳаққи. Сенга қолса ҳамма нарса тезроқ, дарров бўла қолса. Жаҳон революцияси дарҳол бўла қолса! Революция у ёқда турсин, Александровкадан баландликка кўтарилишга ҳам тоқатинг йўқ сенинг. Ҳамма одамлар аравада хотиржамгина ўтириб боришади-ю, сен бўлсанг сакраб тушиб, худди орқангдан бўрилар қуваётгандай тоққа қараб югурасан, хўш, бундан нима фойда кўрасан? Ҳеч нарса. Барибир тепада бошқаларни кутиб ўтирасанку. Жаҳон революциясига ҳам бир ўзинг ета олмайсан, билсанг, бошқаларнинг ҳам тенглашиб олишларини кутасан.

Аммо бу бир замонлардаги, узоқ ўтмишдаги гап эди. Танабой бу

гал Александровкадаги баландликдан қандай чиқиб олганлигини сезмай ҳам қолди. Қариганида, демак, кўникиб қолибди. Аравани тез ҳам, секин ҳам ҳайдагани йўқ. Отни ўз ҳолига қўйиб берди. Энди у доим йўлга ёлғиз чиқарди. Ўттизинчи йилларда бу йўллардан у билан бирга шовқин солиб юрган бир тўда ёшларни энди қидириб топа олмайсан. Бири урушда ҳалок бўлган, бири ўлган, битта яримта тирик қолганларининг ҳам кунлари саноғлиқ қолган. Ёшлар эса машиналарда юришади. У билан бирга ориқ қирчанғи от қўшилган аравада юришармиди.

Эски йўлда ғилдирақлар ғижирлаб борарди. Йўл узок, олдинда чўл ястаниб ётарди, канал ортида эса тоғ этаги бўйлаб яна анчагина юриш керак.

У отнинг бўшашиб, мажолсизланиб бораётганлигини аллақачон сеза бошлаганди. Лекин ўзининг оғир хаёллари билан банд бўлганлиги учун бунга унчалик эътибор бермасди. От йўлда чарчаб қолади, деб ғам ейдими киши?

Ундан баттарлари бўлган. Манзилгача етказа олади, амаллаб судраб олиб боради...

Ўзининг сап-сарик ранги учун Гулсари деб ном олган қари йўрға оти умрида сўнгги марта Александровка баландлигига кўтарилганлигини ва ҳозир от охириги чақиримларни босиб ўтаётганлигини қаёқдан билсин у. Отнинг боши бангидевона егандай айланаётганлигини, ер унинг хира кўзи ўнгида рангли ҳалқалар сингари сузиб ўтаётганлигини, ер қийшайиб гоҳ у, гоҳ бу томони билан уфққа тегаётганини, назарида йўл бирдан қоп-қоронғи бўшлиққа тушиб кетиб, олдиндаги тоғлар ўрнида қизғиш туман ёки тутун сузаётгандай туюлаётганлигини қаёқдан билсин у.

Отнинг аллақачон зўриқиб, кучсизланиб қолган юраги зирқираб оғрирди, бўйинча-хомутда нафас олиш тобора оғирлашиб борарди. Бир ёнбошга сирғалиб кетган эгар-жабдуқ белига қаттиқ ботар, чап томонда хомут остида аллақандай учли нарса елкасига муттасил қадалиб, санчилаётгандай эди. Эҳтимол, бу тиканак ёки хомутнинг кигиз астаридан чиқиб қолган михнинг учидир. Елкасидаги қадок бўлиб кетган эски яғир ўрнида очилган яра чидаб бўлмас даражада

зиркираб оғрир, ачишар эди. У худди шудгордан кетаётгандай эди, оёқлари ҳам борган сари оғирлашарди.

Аммо шундай бўлса ҳам қари от сўнгги кучларини тўплаб, юриб борарди, кекса Танабой эса аҳён-аҳёнда унга «чух-чух»лаб, жиловини тортиб-тортиб кўяр ва хаёл суришда давом этарди. Ўйлайдиган ўйлари кўп эди унинг.

Гилдираклар эски йўлдан ғижирлаб борарди. Гулсари илк бор оёққа туриб, онаси – ёлдор улкан бия ортидан ўтлоқ бўйлаб қўрқа-писа, йўртиб кетганидан буён бирон марта ҳам адашмаган ўша йўрға қадам билан ҳамон бир маромда қадам ташлаб борарди.

Гулсари туғма йўрға от эди ва донғи чиққани учун умрида бошига кўп яхши ва ёмон кунлар келганди. Илгари аравага кўшиш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди, уни аравага қўшиш увол эди. Лекин от бошига иш тушса, сувлик билан сув ичар, эр бошига иш тушса, этик билан сув кечар, деганларича бор.

Буларнинг ҳаммаси ўтмишдаги гаплар. Ҳозир йўрға бор кучини сарфлаб, ўзининг сўнгги маррасига кетаётганди. У ҳеч қачон манзилга бунчалик секин бормаган, ҳеч қачон унга бунчалик тез яқинлашмаганди ҳам.

Гилдираклар эски йўлдан ғижирлаб борарди.

Туёқлари остидаги қаттиқ ернинг омонатлигини ҳис этиш отнинг сўниқ хотирасида узоқ ўтмишдаги ўша ёз кунларини, тоғлардаги ўша шабнамли юмшоқ ўтлоқларни, осмонда чарақлаган ва тоғу тошни орқада қолдириб кетаётган қуёшни то уюрбоши айғир ғазабдан кулоқларини динг қилиб олиб уни қувлаб орқасига қайтармагунича у тентак ўтлоқлару дарёни кесиб, буталарни ёриб ўтиб қуёш ортидан қувиб кетган ўша ажойиб ва ғаройиб дамларни ғира-шира жонлантирди. Ўша пайтлардан бери орадан қанча вақт ўтиб кетди-я! Йилқилар худди кўл тубида оёқларини осмонга қилиб юргандай, унинг онаси – ёлдор каттакон бия бўлса, гўё илиққина сутли булутга айлангандай туюларди. Онаси бирдан меҳрибонлик билан пишқирувчи булутга айланиб қоладиган шундай дамларни севарди. Унинг елинлари таранглашиб, лаззатли бўлиб қолар, лабларида сут кўпикланарди, у бўлса сутнинг мўллиги ва ширинлигидан энтикиб

қоларди. У ёлдор каттакон онасининг қорнига тумшуғини қадаб туришни яхши кўрарди. Нақадар лаззатли эди бу сут! Бутун олам – куёш, ер, онаси бир култум сутга жойлашгандай эди. Тўйиб бўлганидан кейин ҳам яна бир култум, яна, яна эмишни истарди.

Афсус, бу узоққа чўзилмади, тезда барҳам топди. Орадан кўп ўтмай ҳамма нарса ўзгариб кетди. Кўкдаги куёш чарақламай, тоғдан тошга сакрамай кўйди. Энди кун шарқдан чиқиб ғарбга томон оғишмай боради, йилқилар оёқларини осмонга қилиб юрмайдиган бўлиб қолди, пайхон қилиб ташланган сизот ўтлоқ улар туёқлари остида чапиллайди ва қораяди, қирғоқлардаги тошлар қарсиллаб ёрилиб кетади. Ёлдор каттакон бия қаттиққўл она экан, боласи хаддан ортиқ безор қилганида унинг ёлидан қаттиқ тишлаб оларди. Энди сут етишмас, ўтлаш керак эди. Узоқ йиллар чўзилган ҳаёт бошланди, мана энди охирлаб бораётир.

Мана шу ўтган узоқ умри давомида абадий йўқолган ўша ёз йўрға отга сира қайтиб келмади. У эгарланган ҳолда ҳар хил йўлларни босиб ўтди, уни ҳар хил чавандозлар минди, лекин ҳамон йўлларнинг охири кўринмасди. Фақат эндигина – куёш яна ўз ўрнидан кўзғалган, ер эса оёқлари остида чайқалаётган, кўзлари жимираб, хиралаша бошлагандагина шунча узоқ вақтдан бери қайтмаган ўша ёз унинг кўзига кўриниб кетди. Ҳозир унинг кўз ўнгида ўша тоғлар, ўша сизот ўтлоқлар, ўша йилқилар, ўша ёлдор каттакон бия милтиллаб, ғира-шира намоён бўлди. У дўғадан, хомут ва шотидан қутилиб олиб, тўсатдан унинг кўзига кўриниб кетган ўтмишга қадам кўйиш учун кучи борича талпинар, жон-жаҳди билан депсинарди. Лекин алдамчи хаёл ҳар гал узоқлашиб кетар, шуниси жонга азоб берарди. Қулунлик пайтидагидек онаси секин кишнаб уни чақирар, йилқилар уни тойлик вақтидагидай биқинлари билан туртиб, думлари билан уриб ўтар, унинг эса шамолга бардош беришга кучи етмасди – шамол тобора кучаяр, уни думи билан қамчилар, кўзлари ва бурун катақларини қор билан тўлдириб, терга ботиб совуқдан қалтирар, эришиб бўлмас ўша олам изғирин қуюнлари ичида унсиз кўмилиб йўқ бўлиб кетар эди. Мана энди тоғлар ҳам, ўтлоқлар ҳам, дарё ҳам ғойиб бўлди, йилқилар қочиб кетди, фақат онасининг – ёлдор катта биянинг шарпаси

олдинда ғира-шира кўриниб турарди. У боласини танҳо ташлаб кетишни хоҳламасди. У тойчоғини олдиға чорларди; тойчоқ бор кучи билан хихилаб кишнаб юборди, аммо ўз овозини ўзи эшитмади. Ҳамма нарса бирдан ғойиб бўлди, изғирин ҳам тинди. Ғилдирақлар ғижирламай қўйди. Хомут остидаги яранинг ачишгани ҳам сезилмай қолди.

Йўрға тўхтади, гандирақлаб кетди. Кўзи қаттиқ оғрирди. Қалласи тинмай ғувилларди.

Танабой жиловни араванинг олдиға ташлади, бесўнақай сакраб тушиди, увишиб қолган оёқларининг чигилини ёзди ва қовоғини солиб отнинг олдиға келди.

– Ҳей, ҳаром ўлгур!– секин сўқинди у йўрғаға боқиб. От озиб кетган узун бўйинини чўзиб, қаттақон қалласини хомутдан осилтириб турарди. Йўрғанинг қовурғалари, эски-тускилар ёпилган, ич-ичига кириб кетган биқинлари юқорига, пастға кўтарилиб тушиб турарди. Қачонлардир сап-сарик, тилла ранг бўлган от энди тер ва чангдан қўнғир тусға кирган эди. Кўкиш тер томчилари қоқ суяқ сағрисида қорниға, оёқларига, туёқларига оқиб тушарди.

– Қаттиқ ҳайдамовдим шекилли,– деб тўнғиллади Танабой ва шошиб-пишиб айилни бўшатди, сувлиғини чиқарди. Сувлиғи иссиқ, ёпишқоқ сўлаққа ботганди. Пўстинининг енги билан йўрғанинг тумшуғини ва бўйинини артиб қўйди. Кейин қолган-қутган пичанларни йиғиш учун араваға сакраб чиқди, супуриб-сидириб ярим қучоқ тўплади, отнинг олдиға ташлади. Лекин от пичанға қайрилиб қарамади ҳам, у қалт-қалт титрарди.

Танабой йўрғаға бир тутам пичан тутди.

– Ма, ол, е, сенга нима бўлди-я!

Йўрғанинг лаблари қимирлади, лекин пичандан илинтира олмади. Танабой унинг кўзларига қаради-ю, қош-қовоғи солиниб кетди. У отнинг ич-ичига чўкиб кетган, ярим очиқ кўзларида ҳеч нарсани кўрмади. Улар ташландиқ уйнинг деразалари каби хиралашган эди.

Танабой саросимаға тушиб у ёқ-бу ёққа қаради: узоқда тоғлар, атроф бийдай чўл, йўлда ҳеч ким кўринмасди. Йилнинг бу фаслида йўловчилар бу ерда камдан-кам учрайди.

Қари от ва кекса одам кимсасиз йўлда якка-ёлғиз туришарди.

Февраль ойининг охирлари эди. Ялангликлардаги қорлар эриб кетганди, фақат жарликлар ва қамишзор сойликлардаги кишнинг яширин уяларидагина сўнгги қор уюмлари ҳануз сақланиб қолганди. Шамол эски қорнинг кучсиз ҳидини учириб келтирарди, ер ҳали ҳам музлаб ётар, жонсиз эди. Қиш охирларида тошлоқ дашт хувиллаб ётади. Унга бир қарашдаёқ Танабойнинг ичига қалтироқ турарди.

У кўкиш чўққи соқолини диккайтириб, пўстинининг ёғ босган энги остидан ғарб томонга узок қараб қолди. Куёш ернинг бир чеккасида, булутлар орасида осилиб турарди. Уфқдан ботаётган куёшнинг нурсиз, хира шафақ нури тарала бошлаганди. Ҳеч нарса ҳавонинг айнишидан дарак бермасди, лекин шундай бўлса ҳам кун совуқ, ваҳимали эди.

«Билганимда эди, яхшиси йўлга чиқмаган бўлардим,— афсусланарди Танабой. — Энди эса на у ёққа, на бу ёққа юра оласан, тап-тақир даланинг ўртасида қолиб кетдим. Отни ҳам бекордан-бекорга нобуд қилиб қўяман».

Яхшиси эрталаб йўлга чиқиш керак эди. Кундузи йўлда бир нарса бўлиб қолса ҳам бирон йўловчи дуч келиб қолиши мумкин. У эса тушдан кейин йўлга чикди. Бундай кезларда йўлга отланиш мумкинми, ахир?

Танабой орқадан ёки қарши томондан келаётган машина кўриниб қолармикин, дея дўнгликка чиқиб атрофга боқди. Аммо на у, на бу тарафда ҳеч нарса кўринмасди, шарпаси ҳам эшитилмасди. У орқасига — арава томонга қадам ташлади.

«Бекорга йўлга чиқибман»,— деб ўйлади яна Танабой шошқалоқлиги учун қайта-қайта ўзини койиб. У алам қилганидан ўзидан ҳам, ўғлининг уйдан тезроқ жўнаб кетишга мажбур этган ҳамма нарсадан ҳам аччиғланарди. Тунаб қолиши, отига дам бериши керак эди, албатта. У эса!..

Танабой жаҳл билан қўл силтади. «Йўқ, барибир қолмасдим. Яёв бўлса ҳам кетардим,— ўзини ўзи оқларди у.— Қайнатага шунақа гапларни гапириш мумкинми ахир? Ҳар қалай, мен отаманку. Сени қара-ю, бутун умрингни чўпонлигу йилкичиликда ўтказгансан,

қариганингда ҳайдаб чиқаришаркан, партияга кириб нима қилардинг, эмиш. Ўғлимгаям балли-е. Миқ этмайди-я, кўзини ердан олишга кўрқади. Агар хотини унга отангдан кеч деса, йўқ демайди. Латта, тағин у бошлиқ бўлиб кўтарилишга уриниб ётибди. Э, гапиришдан нима фойда. Одамлар бошқача бўлиб кетган!»

Танабой қизиб кетди, у кўйлагининг ёқасини ечиб юборди ва отни ҳам, йўлни ҳам, босиб келаётган тунни ҳам унутиб, оғир-оғир нафас олиб арава атрофида юра бошлади. Минг уринса ҳам ўзини боса олмади. У ерда – ўғлининг уйида у ўзини тутиб олди, келини билан ади-бади қилиб ўтиришни ўзига эп кўрмади. Энди эса бирдан қайнаб-тошиб кетди, ҳозир бўлганида йўл бўйи алам билан ўйлаб келган гапларининг ҳаммасини унга тўкиб соларди: «Мени партияга қабул қилган сен эмассан, чиқарган ҳам сен эмассан, ўша вақтда нима бўлганлигини сен қаёқдан билардинг, келинпошша. Энди ҳамма нарса ҳақида фикр юритиш осон. Энди ҳамма саводли, ҳурмат ва обрўйинг жойида. Биздан эса талаб қилишарди, шунақанги талаб қилишардики, отанг учун, онанг учун, дўстинг ва душманинг учун, ўзинг учун, кўшнингнинг ити учун, оламдаги жамики ҳамма нарса учун жавобгар эдинг. Партиядан ўчирганлари билан эса сенинг ишинг бўлмасин! Бу менинг ичимдаги ғамим, келинжон. Бу билан ишинг бўлмасин!»

– Бу билан ишинг бўлмасин!– овоз чиқариб такрорлашда давом этди у араванинг олдидан нари кетмай.– Ишинг бўлмасин!– ҳамон такрорларди у. Энг алам қилган нарса шу эдики, «ишинг бўлмасин» дейишдан бўлак гап тополмасди.

То бир нима қилиш кераклиги, бу ерда тунаб қолиб бўлмаслиги эсига тушмагунича у арава атрофида юраверди.

Гулсари аравага қўшилганича аввалгидай жимгина, ҳамма нарсага бепарво, букчайиб, оёқларини бир жойга тўплаб, гўё қотиб қолгандай турарди.

– Сенга нима бўлди?– Танабой отнинг олдида югуриб келди ва унинг чўзиб секин инграганини эшитди.– Кўзинг уйқуга кетдими? Касалмисан, бечора? Аҳволинг чатоқми? – У шошиб-пишиб йўрғанинг муздек кулоқларини ушлаб кўрди, ёллари тагига қўлини суқди, бўйни ҳам совуқ ва нам. Аммо ҳаммасидан ҳам уни ёлининг

илгаригидай оғир эмаслиги кўрқитиб юборди. «Жуда қарибди, ёли соп бўлибди, пардай енгил. Ҳаммамиз ҳам қарияпмиз, ҳаммамиз ҳам ўлиб кетамиз»,– алам билан ўйлади у.

Нима қилишни билмай боши қотиб ўрнидан турди. Агар от билан аравани ташлаб яёв кетса, ярим кечада уйига, дарадаги қоровулхонасига етиб олиши мумкин. У ердаги базада хотини билан турар, дарёдан бир ярим километр юқорида ўрнашиб олган водхоз қоровулига қўшни эди. Танабой ёзда пичан ўримига, қишда эса чўпонлар пичанни талон-тарож қилиб кетишмасин, муддатидан олдин исроф этиб қўйишмасин деб, ғарамларга кўз-қулоқ бўлиб турарди.

Ўтган кузда бир иш билан идорага келган эди, янги бригадир – четдан келган ёш агроном унга:

– Оқсоқол, бирров отхонага ўтинг, биз у ерда сизга бошқа отни танлаб қўйдик. Қарироғу, лекин сизнинг ишингизга ярайди,– деди.

– Қайси отни? – сергакланди Танабой. – Яна бирон қирчанғиними?

– Ўша ерда кўрсатишади сизга. Саман от. Билсангиз керак, айтишларича, сиз бир маҳаллар уни миниб юрар экансиз.

Танабой отхонага йўл олди ва кўрада турган йўрғанн кўриши билан юраги ачишиб кетди. «Ия, яна учрашдик»,– деди ичида у минилавериб, ниҳоят ҳолдан тойган қари отга қараб. «Керакмас», дейишга юраги бормади. Отни етаклаб кетди.

Уйда хотини йўрғани зўрға таниди.

– Танабой, наҳотки бу ўша Гулсари бўлса?– хайрон қолди у.

– Ўша, худди ўша. Нима қипти?– хотинининг кўзига қарамасликка тиришиб тўнғиллади Танабой.

Йўрға билан боғлиқ хотираларни эслаб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди уларга. Танабойнинг ёшлигида қилган гуноҳи бор эди. Гап ўзига ёқмайдиган мавзуга кўчиб кетишидан қочиб, у хотинига дағал гапирди:

– Нима қилиб турибсан, ейишга бирон нарса тайёрласангчи. Итдай очман.

– Мана ҳозир отга тикилиб туриб, қарилик нима эканлигини билдим,– жавоб берди хотини.– Агар сен хув ўша Гулсари

эканлигини айтмаганингда танимаган бўлардим.

– Нимасига ҳайрон қоласан бунинг. Биз иккимизнинг аҳволимиз ундан яхшироқ деб ўйлайсанми? Ҳамма нарсанинг ҳам ўз вақти-соати бор.

– Мен ҳам мана шуни айтяпманда.– У ўйчан бош чайқади ва оқ кўнгилик билан кулимсираб ҳазил қилди: – Эҳтимол, сен яна йўрғангда тунлари дайдиб юрарсан? Майли, рухсат.

– Қайда!– у ўнғайсизланиб қўл силтади ва хотинига орқаси билан ўгирилиб олди. Ҳазилга ҳазил билан жавоб қайтарса бўларди, бироқ у уялганидан омбор устига пичан олгани чиқиб кетди. У ерда анча вақтгача ивирсиб юрди. Хотини анави ишларни унутиб юборган, деб ўйлаб юрарди, унутмаган эканда.

Мўридан тутун кўтариларди, хотини совиб қолган овқатни иситарди, у бўлса то хотини эшикдан туриб қичқирмагунча ивирсиб пичан билан овора бўлди.

– Туш, бўлмаса овқат яна совиб қолади.

Хотини ўтган ишни бошқа эсламади, эслашнинг нима ҳам ҳожати бор эди?..

Бутун куз ва қиш бўйи Танабой йўрғани парвариш қилди, илик кепак терт, майдаланган лавлаги билан бокди. Гулсарининг тишлари тушиб бўлай деганди, фақат синиқлари қолганди.

Отни энди оёққа турғиздим, деб ўйловди, бунинг аҳволини қаранг. Энди уни нима қилиш керак?

Йўқ, отни йўлнинг қоқ ўртасида ташлаб кетишга кўзи қиймайди.

– Хўш, Гулсари, энди шундай тураверамизми? – Танабой йўрғани кўли билан итарган эди, у тебраниб, оёқлари чалишиб кетди. – Қани, тўхтаб турчи, мен ҳозир...

У келинига картошка олиб келган бўш қопни қамчи сопи билан араванинг тагидан кўтардида, ундан тугунча чиқарди. Хотини йўлга нон ёпиб берганди, эсидан чиқариб юборибди, овқатни ўйлайдиган вақт эмасди. Танабой ноннинг ярмини синдирди, уни майдалаб бешматининг этагига солдида, отга тутди. Гулсари қаттиқ нафас олиб нонни ҳидлади, лекин уни ея олмади. Шунда Танабой унга кафти билан егиза бошлади. Оғзига бир неча бўлагини тикди, от чайнай

кетди.

– Е, е, эҳтимол етиб олармиза? – Танабой қувониб кетди.– Аста-секин бир амаллаб, эҳтимол етиб олармиза? У ёғи бир гап бўлар, кўрқадиган жойи йўқ. У ерда кампир иккаламиз сени парвариш қиламиз, – дерди у. Унинг қалтираётган қўлларига отнинг лабларидан сўлаги оқиб тушар, у бўлса сўлаги илий бораётганлигидан қувонарди.

Кейин у йўрғанинг жиловидан ушлади.

– Қани, кетдик! Туришдан фойда йўқ! Кетдик!– буюрди у қатъий қилиб.

Йўрға жойидан қўзғалди, арава ғижирлади, ғилдираклар йўл бўйлаб тарақлаб секин юриб кетди. Улар – чол билан қари от аста-секин одимлаб кетишди.

«Ҳолдан тойибди, – деб ўйларди Танабой йўл четидан одимлаб бора туриб. – Нечага кирдинг, Гулсари? Йигирма, ёки ундан ҳам ортиқдир. Ортиқроқ бўлса керак...»

II

Улар биринчи марта урушдан кейин учрашган эдилар.

Ефрейтор Танабой Бакасов Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам бўлган, Квантун армияси таслим бўлганидан сўнг армиядан қайтиб келган эди. Ҳаммаси бўлиб у деярли олти йил аскарлик йўлларидан одимлаб ўтди. Ҳеч нарса қилмади, Худо асради, бир марта обозда контузия қилинди, иккинчи марта бомба парчаси билан кўкрагидан яраланди, икки ойча госпиталда ётди ва яна ўз қисмига қайтди.

Уйга қайтаётганида эса станциялардаги бозорчи аёллар уни чол деб аташди. Бу кўпроқ ҳазил эди, албатта. Танабой улардан унча хафа ҳам бўлмасди. У ёш эмасди, албатта, лекин қари ҳам эмасди. Кўринишдангина гўё қарига ўхшарди, уруш йиллари ичида қариб кетди, мўйловига оқ оралай бошлади. Аммо танаси ва руҳи ҳали бардам эди. Бир йилдан сўнг хотини қиз кўрди, кейин эса иккинчисини туғди. Ҳозир иккаласи ҳам эрга чиққан, болалари бор. Ёзда дамбадам келиб туришади. Катта қизининг эри – ҳайдовчи.

Хотин, бола-чақасини кузовга ўтқизадида, тоққа – чолу кампирнинг олдига ҳайдайди. Йўк, чолу кампир қизлари ва куёвларидан хафа эмас, лекин ўғилдан ёлчимадилар. Аммо бу бошқа масала...

Ўшанда, ғалабадан кейин йўлда келаётганида чинакам ҳаёт энди бошланаётгандай туюлган эди. Кўнгли бирам шод эдики, асти кўяверасиз. Катта станцияларда эшелонни духовой оркестр билан кутиб олишар ва кузатиб қўйишар эди. Уйда хотини кутарди, ўғилчаси саккизга қадам қўйган, мактабга кириш ҳаракатида эди. Танабой худди дунёга қайта келгандай, худди шу маҳалгача бўлиб ўтган ҳамма нарсага гўё ҳозир бўлмагандай ғалати ҳис туйғу билан қайтаётганди. У ҳамма нарсани унутгиси, фақат келажак ҳақида ўйлагиси келарди. Истиқболи ҳам хаёлида аниқ-равшан ва оддийгина бўлиб кўринарди: яшаш керак, болаларни ўстириш, хўжаликни йўлга қўйиш, уй куриш, хуллас, яшаш керак. Бунга энди бошқа ҳеч нарса халақит бермаслиги зарур, чунки бутун ўтмиш, гаровга қўйилган, чинакам ҳаёт ниҳоят энди бошланиб келяпти, ана шу ҳаётга интиляпти, азбойи ана шу ҳаёт учун одамлар урушда ғалаба қозонишди ва қурбонлар беришди.

Аммо энди маълум бўлишича, Танабой шошилган, ортиқча шошилган экан, келажакнинг гарови учун яна йиллар ва йилларни бериш керак эди.

Дастлаб у темирчилик устахонасида босқончи бўлиб ишлади. Қачонлардир бу ишнинг ҳадисини олган эди, сандон ёнида туриб эрталабдан кечгача кулочкашлаб шундай чўкич урардики, темирчи қиздирилган темир парчасини болга остида ағдариб туришга зўрға улгурарди. Ҳозир ҳам барча кулфат ва ташвишларини унуттириб юборадиган темирчихонадаги ўша тақа-туқ, жаранг-журунлар унга гоҳо эшитилгандай бўлади.

Нон, кийим-кечак етишмасди, аёллар сарпойчан калиш кийиб юришарди, болалар қанд нималигини билишмасди, колхоз қарзга ботган, банкдаги ҳисоблар қаланиб ётган эди, у бўлса болгани кўтариб тушириш билан буларнинг ҳаммасини унутмоқчидай бўларди. У болгани гурсиллатиб урар, сандон жаранглар, учкунлар кўк томчилар каби сачрар эди. «Хух-ха, хух-ха!»– деб нафас оларди

болғани кўтариб туширганида. – Ҳамма иш ўнгланиб кетади, энг муҳими – биз ғалаба қилдик, ҳа, ғалаба қилдик!» деб ўйларди. Болға эса «ғалаба қилдик, ғалаба қилдик», дегандек, «дук, дук, дук!» тушарди. Фақат угина эмас, ўша кунлари ҳамма худди нондай азиз ғалаба нафаси билан яшар эди.

Кейин эса Танабой йилқичиликка ўтди, тоққа чиқиб кетди. Чоро уни шу ишга кўндирди. Раҳматли Чоро ўша пайтда колхоз раиси эди, у бутун уруш давомида раислик қилди. Хаста юраги туфайли уни армияга олишмади. Фронт орқасида бўлса ҳам хийла қариб қолганди. Танабой қайтганида буни дарров пайқади.

Бошқа одам эҳтимол темирчиликни ташлаб йилқичи бўлишга уни кўндира олмасди. Аммо Чоро унинг эски дўсти эди. Улар бир вақтлар комсомол эканликларида колхозга киришга биргаликда ташвиқот қилишган, биргаликда кулоқларни тугатишганди. Айниқса у, Танабой ўша пайтлари ғайрат кўрсатганди. У кулоқларни тугатиш рўйхатига тушиб қолганларни аямасди.

Чоро унинг олдига – темирчихонага келиб уни янги ишга ўтишга кўндирди ва кўндира олганидан у жуда мамнун эди:

– Мен бўлсам сен болғани кўлдан ташламасан, ундан сени ажрата олмасман, деб кўрқардим, – деган эди кулимсираб.

Чоро касал эди, озиб кетган, бўйни чўзилиб, чўкиб кетган яноқларини ажин босган эди. Ҳали кун илиқ бўлсада, Чоронинг фуфайкаси ёзда ҳам эгнидан тушмасди.

Улар темирчихона яқинидаги ариқ бўйида чўққайиб ўтириб олиб суҳбатлашишарди. Чоронинг ёшлиги Танабойнинг эсига тушиб кетди. Ўша даврда у овулда энг саводхон, кўзга кўринган йигит эди. Одамлар вазминлиги, яхши хулқи учун уни ҳурмат қилишарди. Танабойга эса унинг кўнгилчанлиги ёқмасди. Мажлисларда у баъзан ўрнидан сақраб турардида, душман билан синфий курашга йўл қўйиб бўлмайдиган бўшанглиги учун Чорони уриб йиқарди. Унинг сўзлари худди газеталарда ёзилган сўзлардай шиддатли эди. Овоз чиқариб газета ўқиганларида нимаики эшитган бўлса, ҳаммасини ёдаки такрорларди. Баъзан ўзининг сўзларидан ўзи даҳшатга тушиб кетарди. Лекин жуда зўр чиқарди.

– Билсанг, сешанба куни мен тоғда эдим,– деди Чоро. – Чоллар, ҳамма солдатлар ҳам қайтиб келишдим, деб сўрашди. Ҳа, тирик қолганларнинг ҳаммаси, дедим. «Қачон иш бошлашмоқчи!» Ишни бошлашган, деб жавоб қилдим, бири далада, бири қурилишда, бошқалари яна бошқа ерларда. «Буни биз ҳам биламиз. Йилқиларга ким қараши керак? Бизнинг ўлишимизни кутишмоқчими, бир оёғимиз гўрдаку». Жуда уялиб кетдим. Тушуняпсанми муддаоларини? Биз бу чолларни уруш йиллари тоғларга йилқичиликка юборгандик. Шундан бери улар ўша ёқда. Сенга айтиб ўтиришимнинг ҳожати йўқ, чолларнинг иши эмас бу. Доим эгардасан, на кундузи, на кечаси ҳаловат йўқ. Қиш кечаларини айтмайсанми!

Дарвешбой эсингдами, эгарда музлаб қотиб қолди. Улар ахир отларни юришга, минишга ҳам ўргатишарди – армияга керак эди бу отлар. Етмиш ёшингда сен тоғу даштларда сарсон бўлишни татиб кўрчи. Кўрадиганингни кўрасан. Шунча чидаб берганлари учун ҳам раҳмат уларга. Фронтчилар бўлса мана қайтишдию, бурунларини жийиришяпти, «чет эл маданияти»ни кўришгандирда, энди йилқичиликни ёқтирмай қолишибди. Тоғларда сарсон-саргардон бўлиб нима қиламан эмиш. Аҳвол мана шундай. Шунинг учун сен ёрдам бер, Танабой. Сен борсанг, бошқаларни ҳам мажбур қиламиз.

- Хўп, яхши, Чоро, хотиним билан гаплашиб кўрай, – жавоб берди Танабой. Ўзи эса: «Қанақа кунларни бошимиздан ўтказдик, сен бўлсанг, Чоро, ҳали илгаригидайсан. Кўнгилчанлигинг туфайли адои-тамом бўласан. Эҳтимол, бу яхши ҳамдир, урушда нималарни кўрмадик ахир, ҳаммамиз ҳам кўнгилчанроқ бўлсак яхши бўларди. Эҳтимол, ҳаётдаги энг кераги мана шудир?» деб ўйлади.

Улар гапни бир жойга қўйиб ажралишди, Танабой ўзининг устахонаси томон йўл олди. Лекин Чоро бирдан уни чақириб қолди:

– Танабой, тўхта! – у отда унинг олдига келди ва эгар қошига энгашиб унинг юзига тикилди:– Сен хафа бўлмадингми? – сўради у секингина. – Биласанми, ҳеч вақт топа олмаяпманда. Илгариги пайтлардагидай дилкашлик қилгим келади. Неча йил кўришмадик. Уруш тамом бўлса енгилроқ бўлар, деб ўйлагандим, ташвиш камаймаяпти. Баъзан ҳар хил фикрлар бошингга келиб мижжа қоқмай

чиқасан. Қандай қилиб хўжаликни юксалтириш, халқни тўйдириш ва ҳамма режаларни бажариш мумкин. Одамлар ҳам аввалги одамлар эмас, яхшироқ яшашни хоҳлашади...

Аммо дилкашлик қилиб суҳбатлашиб ўтириш уларга nasib бўлмади, холи ўтиришга вақт ҳам топиша олмади. Вақт эса ўтиб борарди, кейинчалик энди кеч бўлиб қолганди...

Танабой худди ўша кезларда тоққа йилқичи бўлиб борганида кекса Тўрғайнинг йилқилари орасида бир ярим яшар саман тойни биринчи марта кўрганди.

– Меросга нима колдиряпсан, оқсоқол? Йилқиларинг жуда зўр эмаску, а? – отларни санаганларидан ва кўтондан хайдаб чиқарганларидан сўнг кекса йилқичини узиб олди Танабой.

Тўрғай ажин босган юзида биронта ҳам туки бўлмаган қотмагина, ўсмирлардай паст бўйли чол эди. Қўй терисидан тикилган каттакон пахмоқ телпаги бошида худди кўзикориндай турарди. Бундай чоллар одатда эпчил, тили аччиқ ва бақироқ бўлади.

Лекин Тўрғайнинг жаҳли чикмади.

– Бори шу, анчайин йилқиларда, – пинагини бузмай жавоб берди у. – Мақтанадиган жойи йўқ, боқиб кўрсанг биласан.

– Ота, мен шунчаки айтдим кўйдим-да, – деди Танабой, муросасозлик билан.

– Биттаси бор! – Тўрғай кўзига тушиб кетган телпагини кўтариб қўйдида, узангида туриб, камчи сопи билан кўрсатди. – Ўнг томонда ўтлаб юрган ҳув анави саман той. Зўр от бўлади.

– Қайси бири, ҳув анави коптоқдай юм-юмалоғими? Кўринишдан увокқинаку, бели ҳам калта.

– Кечикиб туғилган. Қувватга кирса зўр бўлади.

– Нима фазилати бор? Нимаси яхши?

– Туғма йўрға.

– Хўш, нима қипти?

– Бундайларни кам учратганман. Илгариги замонларда у бебаҳо от ҳисобланарди. Бундай от учун пойга-улоқларда жонларини тикишарди.

– Қани кўрайликчи! – деб қўйди Танабой.

Улар отларига қамчи босиб, йилқиларни чеккалаб боришдида, саман тойчоқни бир четга чиқаришди ва олдиларига солиб ҳайдаб кетишди. Тойнинг бир чопгиси келиб турувди. Пешонасидаги ёлини силкитиб пишқирдида, ўрнидан қўзғалиб, пружинали ўйинчоқ отдай бир маромда шитоб билан йўрғалаб кетди. Кейин, йилқиларга қўшилиш учун катта ярим доира ясаб айланиб чикди. Унинг чопишига мафтун бўлган Танабой кичқириб юборди:

– Хў-ў-ў, қадам ташлашини қара! Қара!

– Сен нима деб ўйловдинг! – ғурур билан жавоб қилди кекса йилқичи.

Улар йўрғанинг кетидан тез йўрттириб боришарди ва пойгадаги кичкина болалардай қичқиришарди. Уларнинг овозлари гўё тойчоқни савалаётгандай бўлар, у ўзини деярли зўриқтирмай, қадамни тобора тезлаштириб, лўкилламасдан бир текис йўрғалаб борарди.

Уларга отларини чоптиришга тўғри келди, анави бўлса ҳамон аввалгидай йўрғалаб борарди.

– Кўряпсанми, Танабой! – телпагини силкитиб кичқиарди Тўрғай отда чопиб бораётиб: – Зийраклигини қара-я, овозингга қараб қадам ташлайди-я! Ҳайт, ҳайт, ҳайт-э!

Саман тойчоқ ниҳоят йилқиларга келиб қўшилганида Тўрғай билан Танабой уни тинч қўйишди. Лекин отларини совутаётганда ҳам анчагача ҳаяжонларини босишолмади.

– Раҳмат-э, Тўрғай ака, яхши от етиштирибсиз. Кўнглим анча кўтарилди.

– Яхши от, – қўшилди унга чол. – Аммо эҳтиёт бўл, – энсасини қашиб бирдан қовоғини солиб олди у. – Кўзиктириб қўйма. Маҳмадоналик қилиб, элдан бурун гапириб юрма. Суксур қизлардек яхши йўрға отнинг ҳам хуштори кўп бўлади. Қиз тақдири шундайки, яхши одамга тушса, очилиб кетади, кўз кўриб қувонади, бирон аҳмоқнинг қўлига тушса, қизни кўриб хафа бўлиб кетасан. Ҳеч ёрдам ҳам бера олмайсан. Яхши от ҳам худди шундай. Нобуд қилиб қўйиш ҳеч гапмас. Пойгада қоқилиб йиқилади.

– Ташвишланма, оқсоқол, ахир менинг ҳам бунақа ишлардан хабарим бор, кичкина бола эмасман.

– Ҳа, балли. Мен шунчаки гапирдим кўйдим-да. Унинг оти Гулсари. Эсингда тут.

– Гулсари?

– Ҳа. Бултур ёзда неварам меҳмон бўлиб келганди. Бу отни ўша кўйган. Севиб қолганди. Ўша вақтда у қулун эди. Эсдан чиқарма: «Гулсари».

Тўрғай эзма чол экан. Тун бўйи насихатгўйлик қилди, Танабой уни сабр-тоқат билан тинглади.

У Тўрғай билан хотинини манзилдан етти чақирим наригача кузатиб кўйди. Унга бўш ўтов қолди, энди оиласи билан бирга кўчиб кириши лозим эди. Бошқа ўтовга унинг ёрдамчиси ўрнашиши керак эди. Аммо хали ёрдамчи топишмаганди. Ҳозирча унинг бир ўзи эди. Хайрлашаётганида Тўрғай яна:

– Саман тойга ҳозирча тегмай тур,– деди. – Ҳеч кимга ишониб топширма ҳам. Баҳорда ўзинг минишга ўргат. Ҳа, эҳтиёт бўл. Эгарлаб миниб олгандан кейин қаттиқ ҳайдама. Тизгинини ҳадеб тортаверсанг йўрға қадамидан айнийди, отни бузиб қўясан. Тагин қара, биринчи кунлари иссиқлаб туриб кўп сув ичиб қўямасин. Оёқларига сув тушади, оқбош яраси пайдо бўла бошлайди. Агар ўлмасам, минишга ўргатганингдан кейин кўрсатарсан.

Тўрғай унга йилқиларни, ўтовни, тоғ-тошларни қолдириб, кўч-кўронларини туяга ортдию, кампири билан жўнаб кетди...

Гулсари ўзи ҳақида қанча гап-сўзлар бўлганини, яна қанча сўзлар айтилишини ва буларнинг оқибати нима бўлишини билса эди!..

У йилқилар подасида аввалгидай эркин юрарди. Чор атрофда ҳеч нарса ўзгармаган, ўша тоғлар, ўша майсалар ва ўша дарёлар. Фақат чол ўрнига Кулранг шинель ва солдатча қулоқчин кийиб олган бошқа хўжайин уларни кўриқлай бошлади. Янги йилқичининг овози хирқирок, лекин баланд ва кучли эди. Йилқилар кўп ўтмай унга ўрганиб қолишди. Майли, атрофда айланиб юраверсин.

Кейин эса қор ёғди. У дам-бадам ёғар ва эринмай узоқ ётарди. Отлар ўт-ўлан топиш учун туёқлари билан қор титкилашарди. Хўжайиннинг юзлари қорайиб, қўллари шамолдан тарашадай қотиб кетди. Энди у кигиз этик кийиб, қатта пўстинга ўралиб юрарди.

Гулсарининг жунлари жуда ўсиб кетганди, шундай бўлса ҳам у совқотар, айниқса тунлари қаттиқ совуқ ерди. Аёзли тунлари йилқилар бир ерга зич бўлиб тўпланишардида, то куёш чиққунча устларига қиров тушиб, шу кўйда туришарди. Хўжайин шу ердан нари кетмай юрар, қўлқоп кийган қўлларини бир-бирига урар, юзини ишқалар эди. Баъзан кўринмай қолар ва яна пайдо бўларди. Унинг кетмагани яхши эди. Қичқирса ёки совуқда томоқ қирса йилқилар бошларини дик этиб кўтаришар, қулоқларини динг қилишар, аммо хўжайинлари ёнларида эканлигига дарров ишонч ҳосил қилишиб, тунги шамолнинг ғувиллаши, хуштаги остида мизғий бошлашарди. Ўша кишдан буён Гулсари Танабойнинг овозини бир умрга эслаб қолди.

Бир куни тунда тоғда бўрон бошланиб, қуруқ қор ёғиб берди. Қор ёлининг ич ичига кирар, думини оғирлаштирар, кўзларини очирмас эди. Йилқилар безовта бўлиб қолди. Отлар бир-бирига тиқилишар, қалтирашар, қари биялар қулунларни уюрнинг ўртасига ҳайдаб, бесаранжом бўлишиб пишқиришарди. Улар Гулсарини энг чеккага сиқиб чиқаришди, у тўданинг орасига ҳеч қира олмасди. Тепкиб бошқаларни сура бошлади, бутунлай чеккага чиқиб қолди, шунда уюр айғири роса таъзирини берди. У кўпдан бери атрофни айланиб юраркан, кучли оёқлари билан қорни босиб-янчиб, йилқиларни бир жойга йиғаетган эди. Баъзан у бошини эгиб ва қулоқларини чимириб қаёққадир бир чеккага ташланар, қоронғуликда кўринмай кетар, унинг фақат пишқириши эшитилар ва ғазаб билан яна отларнинг орасига чоқиб қайтиб келар эди. Бир чеккага чиқиб кетган Гулсарини пайқаб қолиб, уни кўкраги билан урди, орқаси билан ўгирилиб кейинги туёқлари билан унинг биқинига шунчалик қаттиқ тепдики, Гулсари оғриқдан ўлар ҳолатга келди. Унинг ичида нимадир гувиллаб кетди, тепки еб қичқириб юборди ва аранг оёқда туриб қолди. У ўзбошимчалик қилишга энди уринмади. Биқини зирқираб оғриркан, золим айғирдан аччиғланиб уюрнинг бир чеккасида қимир этмай турди. Отлар тинчиб қолишди, шунда у аллақандай чўзиқ увлашни эшитди. У ҳеч қачон бўрининг увлашини эшитмаганди, бир он томир уриши тўхтаб, бадани музлаб кетганлигини сизди. Йилқилар чўчиб

тушишди, кулоқлари динг бўлди. Ҳаммаси жим бўлиб қолди. Аммо бу сукунат ваҳимали эди. Ҳамон шувиллаб ёғаётган қор Гулсарининг кўтарилган тумшуғига тушиб ёпишиб қоларди. Хўжайин қаерда қолди? Шу дақиқада у жудаям керак эди, лоақал овозини эшитса, пўстинининг дудли ҳидини ҳидласа! У бўлса йўқ. Гулсари бир чеккага кўз кирини ташлади ва кўрқувдан қотиб қолди. Ён томонда қорда судралиб қанақадир кўланка лип этиб ўтгандай бўлди. Гулсари бирдан ўзини орқага ташлади ва шу заҳотиёқ йилқилар хуркиб жойидан кўзгалди. Эс-хушини йўқотган отлар қаттиқ кишнаб бараварига зулмат оғушига отилишди. Энди уларни тўхтата оладиган ҳеч қандай куч йўқ эди. Отлар тоғ ўпирилганда қоядан узилиб тушган тошлар каби бир-бирларини итариб, кучларининг борича олға томон талпинишарди. Гулсари ҳеч нарсани тушунмай терлаб-пишиб жон-жаҳди билан чопиб борарди. Шунда бирдан ўқ овози эшитилди, кейин яна гумбурлади. Отлар чопиб кетаётиб эгаларининг дарғазаб қичқириғини эшитди. Қичқириқ қаердандир, ён томондан эшитилди ва кейин тўхтамай отларнинг йўлини кесиб ўта бошлади, сўнг олд томондан эшитилди. Улар энди бу тўхтосиз эшитилаётган овозга етиб олдилар, бу овоз уларни ўз ортидан етаклаб борарди. Хўжайин улар билан бирга эди. У ҳар лаҳзада жарлик ёки дарага йиқилиб тушиш хавфи остида олдинда чопиб борарди. У энди бўғиқ овоз билан қичқирарди, кейин хириллай бошладй, аммо овози тинмади:

Ҳайт, ҳайт, ҳайт-а-айт!» Отлар таъкиб қилаётган даҳшатдан кутулиш учун унинг изидан чопишарди.

Тонгга яқин Танабой йилқиларни эски жойига ҳайдаб келди. Фақат шу ердагина отлар тўхташди. Йилқилар устидан қуюқ туман каби буғ кўтариларди, отларнинг биқинлари кўтарилиб-тушиб турар, бошларидан кечирган даҳшатдан ҳамон қалтирашарди. Улар қор ейишарди. Танабой ҳам қор ерди. У тиззалаб ўтириб олиб, оғзига сикимлаб қор тиқарди. Кейин у юзини кафтлари орасига олиб, қимир этмай узок ўтирди. Осмондан эса ҳамон қор еғиб турарди. У отларнинг иссиқ сағрисида дарров эриб кетиб, лойқа, сарғиш томчиларга айланиб пастга оқиб тушарди.

* * *

Калин қорлар эриб кетди, ўтлар кўкариб қолди. Гулсари тез этга кирди. Йилқилар туллаб, терилари йилтиллаб қолди. Қиш ва ем-хашак танқислиги гўё сира бўлмагандай. У отларнинг эсидан чиқиб кетган, аммо одамнинг хотирида қолган. У совукни, бўронли тунларни эслайди, эгар устида қотиб ўтирган пайтларини, музлаб қолган қўл ва оёқларини гулхан ёнида иситиб, йиғлаб юбормаслик учун лабларини тишлаган вақтларини эслайди. Баҳорда ерни юпка муз билан қоплаб олган «ют»ни эслайди, ўшанда уюрдаги энг кучсиз йилқилар ҳалок бўлганлигини, тоғ» лардан тушиб, колхоз идорасида кўзини ердан узмай отларнинг ўлганлиги ҳақидаги актга имзо чекканлигини ва бирдан ғазабга келиб, раис столига мушт уриб бақирганлигини эслайди:

– Сен менга бунақа қарама! Мен сенга фашист эмасман! Йилқилар учун отхона қани, ем-хашак қани, сули қани, туз қани? Буюкда қолиб кетганмиз! Ахир хўжаликни шундай олиб бориш керак дейилганми? Қарагин, қанақа йиртиқ-ямоқ кийимда юрибмиз! Ўтовларимизни кўр, қандай яшаётганлигимизни кўр! Тўйиб нон емаймиз. Уруш вақтида ҳам бундан юз марта яхши яшардик. Сен бўлсанг менга худди бу отларни мен бўғиб ўлдиргандай ўқрайиб қарайсан!

Раиснинг мум тишлаб қолгани, унинг ранги бўзариб кетгани ҳали ҳам эсида. Ўз сўзларидан уялиб кетганини ва узр сўрай бошлаганини эслайди у.

– Сен... кечир мени, қизишиб кетдим, - дудуқланиб зўрға тилга кирганди у.

– Сен мени кечиршинг керак,– деди унга Чоро.

Раис омборчи аёлни чақириб:

– Унга беш кило ун бер,– деганда Танабой бешбаттар қизариб кетганди.

– Яслини нима қиламиз?

– Қанақа ясли? Доим сен ҳамма нарсани чалкаштириб юрасан! Бер! – кескин буюрди Чоро.

Танабой яқинда сут соғила бошланади, кимиз бўлади, деб ун олишдан бош тортмоқчи эди-ю, лекин раисга назар ташлаб ва унинг жон аччиғида ёлғон гапирганини англаб индамай кўя қолишга мажбур бўлди. Кейинчалик, у шу ундан қилинган угра ошдан ичаркан, ҳар гал оғзини куйдириб оларди. Қошиқни ташлаб:

– Бу нимаси, оғзимни куйдирмоқчимисан?– дерди.

– Совутиб ич, кичкина эмассан-ку,– бамайлихотир жавоб берарди хотини.

Унутмаганди, ҳеч нарсани унутмаганди у.

Мана, май ойи етиб келди. Ёш айғирлар кишнашар, бир-бирлари билан уришиб, бегона уюрлардан ёш бияларни ҳайдаб олиб кетишарди. Йилкичилар уришқоқ отларни қувиб юбориш учун куйиб-пишиб чопишар, бир-бирлари билан сўқинишар, баъзан ўзлари ҳам ёқалашиб кетишар, қамчи кўтаришар эди. Гулсарининг булар билан иши йўқ эди. Бир ёқдан ёмғир ёғиб, бир ёқдан офтоб чиқар, туёқлар остидан ўт унар эди. Ўтлоқлар кўм-кўк, уларнинг устидаги тизма тоғларда оппоқ-оппоқ қорлар ярқираб турарди. Ўша баҳорда саман йўрға ёшликнинг ажойиб даврини сурарди. Бир ярим яшарли калта дум, сержун тойчоқдан келишган, бақувват айғирга айланиб бораётганди. Унинг бўйи ўсди, танаси юмшоқ тархларини йўқотиб, уч бурчак шаклига кира бошлаганди – кўкраги кенг, орқаси ингичка эди. Калласи ҳам йўрға отларникидек озғин, пешонаси дўнг, кўзларининг оралиғи кенг, лаблари йиғиқ ва таранг эди. Аммо унинг чопишдан бошқа иши йўқ, шу сабабдан у хўжайинига кўп ташвиш орттирган эди. Ўз тенгдошларини орқасидан эргаштириб, буларнинг орасида учар юлдуздай чопиб юрарди. Қанақадир битмас-туганмас куч уни тоғларга, ён бағирлардан пастликларга, тошли қирғоқ, тик сўқмоқлар бўйлаб, сойликларга ҳайдарди. Ҳатто тун ярмида, юлдузлар остида уйқуга кетганида ҳам оёқлари остидаги заминининг қочиб кетаётганлиги, ёли ва қулоқларида шамолнинг хуштак чалаётганлиги, туёқлари тақиллаётганлиги тушига кирарди.

Ўзига бевосита алоқадор бўлмаган ҳамма нарсага қандай қараса, хўжайинига ҳам худди шундай қарарди. Уни севмасди ҳам, унга ҳеч қандай адовати, ғарази ҳам йўқ эди, чунки унга халақит бермасди.

Фақат узокқа чоғиб кетишганида уларни қуғиб сўқинарди. Баъзан хўжайини саман йўрғанинг сағрисиға укрук – сиртмоқ билан бир-икки уриб қолишға улғуғарди. Бундай вақтда Гулсарининг бутун танаси титраб кетар, аммо калтақдан кўра кўпроқ зарбнинг тўсатдан келиб тушганлиғидан чўчиб кетарди, шунда қадамини яна ҳам тезлаштирарди. У йилқилар ёниға қайтаётиб қанчалик тез чопса, укрукни кўндаланг туғиб изма-из қуғиб келаётган хўжайиниға шунчалик кўп ёқарди. Йўрға ўз ортидан руҳлантирувчи қичқириқларни, хўжайини эғар устида ўлан айта бошлаганини эшитар, бундай дамларда у эғасини севар, қўшиқ остида чоғишни яхши кўрар эди. Бориб-бориб бу қўшиқлар қулоғида қолди – уларнинг орасида ҳар хили: қувноғи ва ғамғини ҳам, узунни ва қисқаси ҳам, сўзлиси ва сўзсизи ҳам бор эди. У яна хўжайининг йилқиларни туз билан боқишини ҳам яхши кўрарди. Қозикларға ўрнатилган узун тахта охурға эғаси ялама туз парчаларини ташларди. Бутун йилқилар ёпирилиб келарди, ана роҳат, ана маза. Уни қўлға туширған ҳам шу туз бўлди.

Бир куни хўжайин бўш челақни тақиллатиб чағиб, отларни «пў, пў, пў!» деб чорлай бошлади. Отлар чоғиб келишди. Гулсари бошқаларнинг ўртасида туриб туз яларди ва хўжайини шериги билан бирға қўлларида сиртмоқ билан йилқиларни айлана бошлаганида сира ҳам безовталанмади. Бунинг унга даҳли йўқ эди. Укрук билан миниладиган отларни, соғиладиган бияларни ва бошқа йилқиларни туғишарди, лекин уни туғишмасди. У эркин эди. Бирдан қил сиртмоқ унинг бошидан сирғалиб туғиб, бўйнида осилиб қолди. Гулсари нима гаплиғини тушунмас, сиртмоқдан у кўрқмас, шунинг учун туз ялашда давом этарди. Бошқа отлар бўйинларига укрук ташланганида ўзларини ҳар ёққа ташлардилар, оёқларини кўтариб сапчирдилар, Гулсари бўлса қимир этмади. Лекин унинг дарёға чоғиб бориб сув ичғиси келиб кетди. Бўйнидағи сиртмоқ эса торғилиб уни тўхтатиб кўйди. Бунақаси сира бўлмағанди. Гулсари сапчиб ўзини орқаға ташлади, кўзлари ола-кула бўлиб хириллай бошлади, сўнг шиддат билан олд оёқларини осмонға тик кўтарди. Атрофдағи отлар бирпасда тумтарақай қочиб кетишди, шунда у ўзини қил арқонда ушлаб турған

одамлар ўртасида кўрди. Эгаси олдинда, унинг орқасида эса иккинчи йилқичи турарди, яқиндан бери бу ерда пайдо бўлиб қолган ва йилқилар теварагида тинмай от чоптириб, унинг жонига теккан йилқичиларнинг болалари уларни ўраб олишганди.

Йўрға отни даҳшат босди. У тагин бир сапчиб оёқларини баланд кўтарди, сўнг яна осмонга сапчиди, кўзи ўнгида қуёш оловли доираларга бўлиниб хиралашиб кетди, тоғлар, ер, одамлар қулаб, чалқанчасига йиқилиб тушаркан, кўз олдини бир лаҳза қоп-қора, ваҳимали бўшлиқ қоплади, у бу бўшлиқни олдинги оёқлари билан тепкилаб турарди.

Аммо у қанча тепинмасин, сиртмоқ бўйнини борган сари қаттиқроқ сиқиб борарди, йўрға саманнинг нафаси бўғилиб, ўзини одамлардан четга олиш ўрнига уларга ташланди. Одамлар ўзларини олиб қочишди, сиртмоқ бир дақиқа бўшашди ва от чопиб уларни судраб кетди. Аёллар қичқириб, болаларини ўтовларга ҳайдай бошлашди. Лекин йилқичилар ўринларидан туриб олишга улгуришди ва сиртмоқ яна Гулсарининг бўйнидан сиқа бошлади. Бу гал у шу қадар қаттиқ сиқдики, нафас олишнинг иложи бўлмай қолди. Шунда у боши айланиб, нафаси бўғилиб тўхтади.

Арконни қўлдан чиқармай, хўжайин ён томондан яқинлашиб келаверди. Гулсари уни бир кўзи билан кўриб турарди. Хўжайин тилка-пора бўлиб кетган кийимда, юзлари шилинган ҳолда унга яқинлашарди Аммо эгасининг кўзларида ғазаб учқуни кўринмасди. У оғир нафас олар ва ёрилиб кетган лабларини чапиллатиб секин, деярли шивирлаб гапирарди:

– Тек, тек, Гулсари, кўрқма, тўхта, тўхта!

Унинг ортидан арконни бўшатмай эҳтиёткорлик билан ёрдамчиси яқинлашиб кела бошлади. Хўжайин ниҳоят қўлини чўзиб саман отга етказди, унинг бошини сийпади, ўгирилмай туриб ёрдамчисига:

– Юганни бер, – деди. У юганни узатди.

– Тек тур, Гулсари, тек тур, жонивор, – дер эди у. У йўрға отнинг кўзларини кафти билан беркитиб туриб бошига юган солди.

Энди уни жиловлаш ва эгарлаш керак эди. Калласига юган ташланганида Гулсари хириллаб, қочишга уриниб кўрди. Лекин эгаси

унинг юқори лабидан ушлаб қолишга улгурди.

– Буров сол! – қичқирди ёрдамчисига. У чошиб келиб отнинг лабига чилвир билан буров солди ва ғалтакни айлантиргандай таёқ билан айлантира бошлади.

Йўрға саман оғриқ азобидан орқа оёқларига ўтириб қолди ва ортиқ қаршилик кўрсатмади. Совуқ темир сувлиқ тишларига тақиллаб тегди ва оғзининг бурчларига ботиб кетди. Унинг устига ниманидир ташлашди, белига қайиш солиб шундай тортишдики, кўкраги қисилиб, тебраниб кетди. Булар ҳам кўзига кўринмади, энди лаб-лунжидаги даҳшатли оғриқнигина сезарди, холос. Кўзлари косасидан чиқиб кетаёзганди. На қимирлаб, на нафас олиб бўларди. У ҳатто эгаси қачон ва қандай қилиб устига миниб олганини ҳам сезмай қолди, оғзидан бурувни олишгандагина ўзига келди.

Ҳамма ёғидан қайиш билан тортилган ва оғирлашган от ҳеч нарсани тушуна олмай бир-икки дақиқа туриб қолди, кейин елкаси оша кўз кирини ташлаб, бирдан устида одам борлигини кўрди. Чўчиганидан ўзини бир чеккага отди, лекин сувлиқ оғзини йиртар, одамнинг оёқлари эса биқинларига қаттиқ ботиб турар эди. Саман от олдинги оёқларини тикка кўтарди, ғазабнок ва жон аччиғи билан кишнади, шаталок отиб у ёқдан бу еққа югуриб-елди ва ўзини босиб турган ҳамма юкни устидан улоқтириб ташлаш учун куч тўплаб бир томонга ташланди, бироқ иккинчи учини бошқа бир отлиқ одам маҳкам ушлаб турган аркон уни қўйиб юбормасди. Шунда у доира ясаб чопа бошлади, у доирадан чиқиб, қочиб кетиш пайида бўларди. Бироқ доирадан чиқиб кетиб бўлмас, тинмай чопар эди. Одамларга худди мана шуниси керак эди. Эгаси уни қамчи билан уриб турар, этик пошнаси билан никтарди. Шундай бўлса ҳам саман от уни икки марта устидан улоқтириб ташлади. Аммо эгаси ўрнидан турар ва яна эгарга минарди.

Бу ҳолат шу йўсинда узоқ, жуда узоқ давом этди. Боши айланарди, атрофдаги ер, ўтовлар айланарди, узоқларга тарқалиб кетган отлар, тоғлар, осмондаги булутлар айланарди. Кейин у чарчади ва қадамлаб юриб кетди. Жуда чанқади.

Аммо унга сув беришмасди. Кечкурун устидан эгарини олмай,

фақат айилини салгина бўшатиб, отқозиққа қантариб қўйишди. Жиловини эгарнинг қошига қаттиқ ўраб боғлаб қўйилганидан бошини тик тутишга тўғри келар ва натидада ерга ёта олмас эди. Узангилар кўтарилиб эгар қошига илиб қўйилганди. У тун бўйи шу тахлитда туриб чиқди. У ўз бошидан кечирган бу ғаройиб нарсаларнинг ҳаммасидан довдираб, эсанкираб тикка турарди. Оғзидаги сувлик ҳамон унга халақит берар, у салгина қимирласа ҳам оғзини оғритар, темирнинг мазаси ҳам ёқимсиз эди. Оғзининг шишган бурчакларини сувлик шилиб юборганди. Қорнидаги қайиш қийиб юборган жойлари ачишарди. Эгар тагидан қўйилган наMAT терлик ҳам белини оғритарди. Жуда-жуда сув ичгиси келарди. У дарёнинг шовиллашини эшитар ва бундан чанқоғи янада кучаярди. У ёқда – дарёнинг нариги бетида ҳар вақтдагидай йилқилар ўтлаб юришарди. Кўп туёқларнинг тақир-туқури, отларнинг кишнаши ва тунги йилқичиларнинг қичқирғи эшитиларди. Ўтовлар олдидаги одамлар гулханлар ёнида ўтириб дам олишар, болалар итларни майна қилиб вовиллашарди. У бўлса ўз жойида турар, ҳеч кимнинг у билан иши ҳам йўқ эди.

Сўнг, ой кўтарилди. Тоғлар зулмат кучоғидан чиқиб, ойнинг сарғиш нури остида секин тебрана бошлади. Юлдузлар тобора ерга яқинлашиб, ёркинроқ порларди. У бир жойга маҳкам боғланганича қимир этмай турар, уни кимдир изларди. У ўзи билан бирга ўсган ва ўзидан ҳеч қачон ажралмайдиган жийрон байталнинг кишнашини эшитарди. Байталчанинг пешонасида оқ юлдуз кашқаси бор эди. У саман тойча билан чопиб юришни яхши кўрарди. Айғирлар унинг ортидан қувиб юра бошлаганди, у тутқич бермас, йўрға той билан бирга улардан узоққа қочиб кетарди. Жийрон байталча ҳам, саман той ҳам ҳали ёшига етмаган эди.

Мана, у қайдадир жуда яқин жойда кишнади. Ҳа, бу ўша бия эди, унинг овозини у аниқ таниди. У жавоб қайтармоқчи бўлди-ю, аммо шилиниб, шишиб кетган оғзини очгани қўрқарди. Жуда ҳам оғрирди.

Нихоят байталча уни излаб топди. Ойдинда пешонасидаги оқ юлдузчани ярақлатиб енгилгина чопиб келди. Думи ва оёқлари ҳўл эди. У дарёни кечиб ўтиб, ўзи билан бирга сувнинг совуқ нафасини келтирганди. Тумшуғини тираб, юмшоқ илиқ лабларини тегизиб, уни

искай бошлади. Бия эркаланиб пишкирар, уни ўзи билан бирга кетишга чорлар, у бўлса жойидан кўзгала олмасди. Сўнг бияча унинг бўйнига калласини қўйди-да, тишлари билан ёллари орасини қаший бошлади. Саман той ҳам унинг бўйнига калласини қўйиши ва яғринини қашиши керак эди. Аммо унинг меҳрибонлигига меҳрибонлик билан жавоб қайтара олмасди, хатто қимир этишга ҳоли келмас, у чанқаганди. Байталча қочиб кетганида то унинг сояси дарё ортидаги тун қоронғулигига сингиб кетгунча орқасидан қараб қолди. Келди-ю кетди. Унинг кўзларидан тиркираб ёш чиқди. Йирик-йирик ёш томчилари тумшуғидан оқиб, оёқлари остига секингина думалаб тушарди. Саман йўрға умрида биринчи марта йиғлаётганди.

Эрта тонгда хўжайин келди. У атрофдаги кўм-кўк тоғларга қаради, кулимсираб бир керишиб олди, суяклари сирқираб оғриганидан инграб қўйди.

– Ох, Гулсари, кеча менинг роса адабимни бердинг-да. Нима қилди? Совқотдингми? Вой сени қара-ю. Ҳа, дуруст, дуруст.

У йўрға тойнинг бўйнини силаб-сийпади ва унга қандайдир илиқ ҳазиломуз сўзларни гапира бошлади. Одам нималарни гапираётганини Гулсари қаёқдан билсин? Танабой бўлса бундай дерди:

– Ҳа, майли, хафа бўлма, биродар. Умр бўйи ишсиз, бекор юрмассан ахир. Кўникиб қоларсан, ҳамма иш ўнгланиб кетади. Қийналдинг-а, ҳечқиси йўқ, шусиз бўлмайди. Ҳаёт мана шунақа, дўстим, тўрттала туёғингни ҳам тақалайди. Кейинчалик йўлингга учраган ҳар бир тошга эгилиб таъзим қилиб юрмайсан. Қорнинг очдими, а? Чанқадингми? Биламан...

У саман тойни дарё томон етаклаб кетди. Яраланган оғзидан сувлиғими авайлаб чиқарди. Гулсари титраб-қақшаб сувга ташланди, совуқдан кўзларидан ёш чиқди. Ох, сув нақадар мазали эди, у буниг учун одамдан қанчалик миннатдор!

Шундай қилиб, орадан кўп вақт ўтмай у эгарга шунчалик кўникиб кетдики, унинг оғирлигини сезмай ҳам қолди. Устидаги чавандоз унга қушдай енгил кўринар, ўзини яхши сезарди. Одам сира жиловни бўш қўймас, саман от бўлса йўлларда бир маромда оёқ ташлаб, йўрғалаб

кетарди. У эгар остида шунчалик тез ва текис юришга ўрганган эдики, одамлар қойил қолишарди:

– Устига бир челак сув қўй – бир томчи ҳам тўкилмайди! – дейишарди.

Аввалги йилқичи чол – Тўрғай эса Танабойга деди:

– Раҳмат, яхши ўргатибсан. Йўрғаннинг донғи чиқишини энди кўрасан!

III

Эски арава ғилдираклари кимсасиз йўлда секин ғирчиллаб борарди. Баъзан ғилдиракларнинг тўқиллаши эшитилмай қоларди. Ҳолдан тойган йўрға тўхтаб қолар, сукунат чўккан дамда юрагининг гуп-гуп, гуп-гуп этиб ураётганлиги қулоғига чалинади.

Кекса Танабой отнинг нафасини ростлаб олишини кутиб турар, сўнг яна жиловидан торгарди:

– Кетдик, Гулсари, кетдик, қара, қоронғи тушиб қолди.

Улар бир ярим соатларча юришди, кейин йўрға такқа тўхтаб қолди. У аравани ортиқ торта олмасди. Танабой яна от атрофида айлана бошлади.

– Сенга нима бўлди, Гулсари, а? Қара, тезда тун киради!

Лекин от уни тушунмасди. У ҳатто калласини кўтаришга ҳам мажоли етмай, бошини силкитиб, чайкалиб турарди. Қулоғига эса ҳамон юрагининг гуп-гуп, гуп-гуп этиб уриши эшитиларди.

– Кечир мени, – деди Танабой. – Дарров фаҳмим етмаганини қарая. Қуриб кетсин бу арава ҳам, бу эгар-жабдуқ ҳам, сени бир амаллаб уйга етказиб олсам бўлгани.

У пўстинини ерга ташлади ва шошиб-пишиб отни аравадан чиқарди, бошидан хомутни олди-да, ҳамма анжомларни аравага ташлади.

– Мана, вассалом, – деди у ва пўстинини кийиб аравадан чиқарилган саман отига қаради. Хомутсиз, анжомсиз ҳаддан ортиқ катта каллали от ҳозир кечки совуқда чўл ўртасида арвоҳдай турарди.

– Ёпирай, Худойим-э, қай аҳволга тушиб қолдинг, Гулсари? – пичирлади Танабой. – Агар сени ҳозир Тўрғай кўрганидами, гўрида тик турарди...

У саман отнинг жиловидан тортди, улар яна аста юриб кетишди. Қари от ва кекса одам. Ортада арава қолиб кетди, олдинда, ғарб томонда йўлни қорамтир-бинафша ранг зулмат босиб келаётганди. Тун тоғларни чулғаб уфқни беркитиб, чўл устига, унсиз-товушсиз ёйилиб келарди.

Танабой юриб бораркан, узоқ йиллар давомида саман от билан боғлиқ бўлган нарсаларни эслар ва аламли жилмайиб, одамлар ҳақида ўйларди: «Биз ҳаммамиз мана шунақамиз. Умримизнинг охирида, бирортамиз оғир касал бўлиб қолганимизда ёки дунёдан ўтганимизда бир-биримизни эслаймиз. Ана шунда кимни йўқотганимиз, у қандай одам бўлганлиги, нимаси билан донг чиқарганлиги, қандай ишлар қилганлиги бирдан ҳаммамизга аён бўлиб қолади. Тилсиз махлук ҳақда нима дейиш мумкин? Гулсари кимларни олиб юрмади ахир! Кимлар уни минмади! Қариши билан уни ҳамма унутди қўйди. Энди оёқларини зўрга судраб юрибди. Ахир қанақа от эди у!»

Сўнг у яна ўтган воқеаларни эслай бошлади ва қандай қилиб кўпдан бери хаёлан ўтмиш кунларга қайтмаганлигига ўзи ҳам хайрон бўлди. Қачонлардир бўлиб ўтган ишларнинг ҳаммаси унинг хотирасида жонлана бошлади. Ҳеч нарса ҳам изсиз йўқолмас экан. Илгарилари у ўтмиш ҳақида кам ўйларди, тўғрироғи, ўйлашга йўл қўймасди. Энди бўлса, ўғли ва келини билан бўлган гап-сўздан кейин жонини бераётган саман отнинг жиловидан ушлаб йўлда кетаркан, бошидан ўтган йилларни алам ва ҳасрат билан эслади ва бу йилларнинг ҳаммаси унинг кўз ўнгида якқол гавдаланди.

У ўз хаёллари билан банд бўлиб қадам ташлаб борарди, саман от эса жиловни тобора ортга тортиб судралиб келарди. Чолнинг қўли толиб қолганида жиловни бошқа елкасига оширар ва йўрғани яна етаклаб кетар эди. Кейин у бундай юришдан чарчади, саман отга ҳам дам берди. Ўйлаб туриб отнинг калласидан юганни чиқариб олди.

– Олдинда юр, холинг келганича юр, мен орқангдан бораман, сени ташлаб кетмайман, – деди у. – Қани юр, аста-аста.

Энди саман от олдинда, Танабой эса елкасида юган, орқада борарди. У юганни ҳеч қачон ташламайди. Гулсари тўхтаганида Танабой у куч йиғиб олсин, деб кутиб турар, сўнг яна улар йўлда судралиб кетишарди. Қари от ва кекса одам.

Бир вақтлар мана шу йўлдан орқасида чанг-тўзон қолдириб Гулсари елиб ўтганини эслаб, Танабой ғамгин кулимсираб кўйди. Чўпонлар мана шу чанг-тўзондан саман отнинг чопиб ўтганлигини билиб олишларини айтишарди. Туёқлари остидан чиққан чанг чўлда оппоқ бўлиб сузар ва шабада-шамолсиз кунлари у худди реактив самолётнинг тутунидай йўл устида муаллақ осилиб турарди. Бундай дамларда чўпон кафтини кўзлари устига соябон қилиб ўзича: «Гулсари келяпти! Бу ўша Гулсари» дерди ва иссиқ шамолда юзини куйдириб, бу от устида елиб келаётган бахтли киши ҳақида ҳавас билан ўйларди. Донғи кетган мана шундай йўрға устида ўтириб бориш қирғиз учун буюк шарафдир.

Гулсари қанча колхоз раисларини кўрмади дейсиз, ҳар хили бўлган – ақлли ва тентаклари, софдил ва виждонсизлари бўлган, аммо ҳаммаси ҳам ўз раислигининг биринчи кунидан то сўнгги кунигача саман отни миниб юрган. «Қани энди улар? Эртадан кечгача уларни олиб юрган Гулсарини гоҳо-гоҳо эслаб қўйишармикин?» – ўйларди Танабой.

Улар ниҳоят жарлик устидаги кўприкка етиб олишди. Бу ерда яна тўхташди. Саман от ерга ётиш учун оёқларини бука бошлади, лекин Танабой бунга йўл қўйиши мумкин эмасди, кейинчалик ҳеч қандай куч билан уни жойидан турғиза олмасди:

– Тур, тур! – қичкириб юборди у ва тизгин билан отнинг калласига туширди. Сўнг ургани учун ўзидан хафа бўлиб, яна бақира бошлади: – Нега тушунмайсан ахир? Ҳаром ўлмоқчимисан? Бунга сираям йўл қўймайман! Тур, тур, дедим!

У отнинг ёлидан тортарди.

Гулсари оёқларини зўр-базўр тиклаб олди, оғир ингради. Қоронғу бўлса ҳам отнинг кўзига қарашга Танабойнинг юраги дов бермади. У отни силаб-сийпади, у ер-бу ерини пайпаслаб кўрди, сўнгра кулоғини отнинг чап биқинига тутди. У ерда, отнинг кўкрагида юраги худди

йўсинларга ўралиб қолган тегирмон паррагидай пихиллаб зўрға уриб турар эди. У то бели қақшагунича отнинг ёнида шу кўйда узоқ эгилиб турди. Кейин қаддини ростлаб, бошини силкиди, хўрсинди, сўнг таваккал қилишга – кўприқдан ўтгач, сой ёқалаб борувчи сўқмоққа бурилишга қарор қилди. Бу сўқмоқ тоғлиққа олиб чиқарди ва уйга тезроқ етиб олиши мумкин эди. Тўғри, тунда адашиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас, аммо Танабой ўзига ишонарди, бу ерларни кўпдан бери биларди, фақат от чидаш берса бўлгани.

Чол шулар ҳақида ўйлар экан, узоқда йўловчи машинанинг чироклари порлаб кўринди. Чироклар зулмат кучоғидан бир жуфт ёрқин шар каби тўсатдан чикди-да, узун, тебранувчи ёғдулари билан ўз олдидаги йўлни пайпаслаб тез яқинлашиб кела бошлади. Танабой саман от билан кўприк ёнида турарди. Машина уларга ҳеч қандай ёрдам бера олмасди, шундай бўлса ҳам Танабой уни кутиб турарди. Сабабини ўзи билмаса ҳам кутиб турарди у.

«Ниҳоят, лоақал биттаси учради», – ўйлади у йўлда одамлар пайдо бўлганлигидан мамнун бўлиб. Юк машинасининг чироклари ўткир нурлари билан унинг кўзларини қамаштирган эди, у кўзларини қўли билан беркитиб олди.

Машина кабинасида ўтирган икки киши кўприк ёнидаги қари киши ва унинг олдида гўё от эмас, балки одамга эргашиб олган итга ўхшаб турган эгарсиз, югансиз қирчанғини кўриб ҳайрон қолишди. Тўғри тушган ёруғлик бир лаҳза чол ва отни ёритиб юборди ва улар бирдан жисмсиз оппоқ шаклга айланиб қолгандек бўлди.

– Тавба, тун ярмида бу ерда нима қилиб юрибди? – деди ҳайдовчининг ёнида ўтирган қулоқчин телпакли новча йигит.

– Бу ўша, анави ёқдаги арава шуники, – тушунтирди ҳайдовчи ва машинасини тўхтатди. – Сенга нима бўлди, чол? – қичқирди у кабинадан бошини чиқариб. –Йўлда аравани ташлаб кетган сенмисан?

– Ҳа, мен, – жавоб берди Танабой.

– Шунақа дегин. Қарасак, йўлда шалағи чиққан арава ётибди. Атрофда ҳеч ким йўқ. Абзал-анжомни олмоқчи эдик, у ҳам ҳеч нарсага арзимас экан.

Танабой индамади.

Хайдовчи машинадан тушди, ароқнинг ўткир бадбўй хидини ҳар ёққа таратиб, у ёқдан-бу ёққа бир неча қадам ташлади.

– Нима бўлди? – сўради у қайрилиб.

– От торта олмади, касал бўп қолди, унинг устига ўзн ҳам қари.

– Ҳмм. Хўш, энди қаёққа бормоқчисан?

– Уйга. Саригов дарасига.

– Ў-хў! – ҳуштак чалиб юборди хайдовчи. – Тоққами? Йўлимиз бир эмас экан. Хоҳласанг, кузовга чиқ, совхозгача элтиб қўяман, у ердан эртага кетасан.

– Раҳмат. Отим бор.

– Манави ўлимтикми? Итга ташла уни, ҳув анави жарликка итариб юбор, вассалом, қарғалар чўқиб тамом қилишади. Хоҳласанг, кўмаклашиб юборайлик.

– Кетавер, – деди ковоғини уйиб Танабой.

– Билганингни қил, – тиржайди хайдовчи ва эшикни ёпа туриб кабина ичига қараб сўз қотди: – Мияси айниб қолибди чолнинг!

Машина қўзғалиб, хира нур оқимини ўзи билан эргаштириб кетди. Стоп-сигналларнинг тўқ қизил нури билан ёритилган сой устидаги кўприк ғичирлаб қолди.

– Нега у одам устидан куласан, агар ўзингнинг бошингга шундай кун тушса нима бўларди? – деди кўприқдан ўтгач, хайдовчи ёнида ўтирган қулоқчинли йигит.

– Ҳечқиси йўқ... – Хайдовчи эснаб баранкани айлантирди. – Ҳар қанақасига дуч келганман. Мен гапнинг пўскалласини гапирдим. Қандайдир бир қирчанғи... Ўтмишнинг сарқити. Ҳозир, биродар, ҳамма нарсанинг отаси техника. Ҳамма ерда техника. Урушда ҳам. Бунақа чоллар ва отларнинг даври ўтди.

– Мол экансан! – деди йигит.

– Тупирдим ҳаммасига, – жавоб берди у.

Машина кетгандан сўнг, яна ҳамма ёқни тун зулмати қоплади, кўз эса яна қоронғуликка ўрганди. Танабой саман отни ҳайдай бошлади.

– Қани, кетдик, чух, чух! Юрсанг-чи!

Кўприқдан ўтгандан кейин у отни катта йўлдан сўкмоққа бурди.

Энди улар қоронғиликда зўр-базўр кўришиб турган сўқмоқ билан сой ёқалаб аста-секин илгарилаб боришарди. Ой тоғлар ортидан эндигина мўралаб келаётганди. Юлдузлар совуқ осмонда милтиллашиб, унинг чиқишини кутишарди.

IV

Гулсари минишга ўргатилган йили йилқиларни кузги яйловлардан кеч қайтаришди. Куз одатдагига қараганда чўзилиб кетди, киш ҳам юмшоқ келди, қор тез-тез ёғди-ю, аммо узоқ турмади. Ем-хашак етарли эди. Баҳорда эса йилқилар яна тоғ ёнбағирларига қайтиб келишди ва чўл гуллаб-яшнаши биланок пастликка туша бошлашди.

Урушдан кейин Танабой ҳаётида бу, эҳтимол, энг яхши давр бўлган чиқар. Қариликнинг қўнғир оти уни ҳали довон ортида, гарчанд бу довон яқин бўлса ҳам кутиб турар, Танабой ҳали ёш саман йўрғани миниб юрар эди. Бу йўрға от унга бир неча йил кейин учраганда, у Гулсарини минганда, эҳтимол бу қадар ўзини бахтли сезмасди. Ҳа, Танабой гоҳо одамлар олдида ўзини кўз-кўз қилишдан ҳам қайтмасди. Елиб кетаётган саман от устида ўтириб у ўзини қандай кўз-кўз қилмасин! Гулсари буни яхши биларди. Айниқса Танабой овулга кетаётганида ишга тўда-тўда бўлиб бораётган аёллар йўлда учраб қолса, ўзини кўз-кўз қилишни яхши кўрарди. Улардан ҳали узоқда қадди-қоматини ростлаб эгар устида ғоз ўтириб олар ва унинг ҳаяжони отига ҳам ўтарди, Гулсари думини сағриси баравар кўтариб олар, ёли шамолда ҳилпираб борарди. У устидаги чавандозни енгилгина кўтариб, пишқириб йўрғаларди. Оқ ва қизил дуррала аёллар тиззаларига қадар яшил буғдойларга кўмилишиб йўл чеккаларига чиқиб туришарди. Улар гўё сеҳрлангандай тўхтаб қолишар, ҳаммаси бирданга қайрилиб қарашарди, чехралар, порлаб турган кўзлар, табассумлар ва оппоқ тишлар лип-лип этиб кўринарди.

– Ҳей, йилқичи! Тўхта-а!

Изма-из кулги ва қочириклар эшитиларди:

– Шошмай тур, қўлга тушарсан, тутиб оламиз!

Бир-бирларининг қўлларидан ушлашиб йўлни тўсиб уни тутиб олишган кунлар ҳам бўлган. Нималар қилишмас эди денг! Хотинлар ҳазил-мазах қилишни яхши кўришади-да. Танабойни эгардан судраб туширишар, қўлидан қамчини тортиб олишиб қаҳ-қаҳлаб кулишар, қийқиришар эди:

– Очиғини айт, қачон қимиз келтирасан?

– Биз бу ерда эрталабдан кечгача далада ишлаймизу, сен бўлсанг саман отда сайр-томоша қилиб юрасан!

– Ким сизларни ушлаб турибди? Йилкичиликка ўтинг. Фақат эрларингга тайинлаб қўйинглар, ўзларига бошқасини қидиришсин. Тоғда сумалакдай музлаб қоласизлар.

– Ҳо, ҳали шунақами! – яна уни тортқилай бошлашарди.

Танабой ҳеч кимни саман йўрғага минишга йўл қўймасди. Ҳатто учрашганида дарҳол кайфияти ўзгарадиган ва отини секин юритишга сабабчи бўладиган ўша аёл ҳам бирон марта уни минмаган. Эҳтимол, у буни истамаган ҳамдир.

Ўша йили Танабойни колхоз тафтиш комиссиясига сайлашганди. У овулга дам-бадам келиб турар ва деярли ҳар гал бу аёл билан учрашар эди. У идорадан кўпинча аччиқланиб чиқарди. Гулсари унинг кўзлари, овози, қўлларининг ҳаракатига қараб буни сезарди. Аммо бу аёл билан учрашганида у доим очилиб, хушфеъл бўлиб қоларди.

– Ҳай-ҳай, секинроқ, қаёққа шошасан! – шивирларди у ўйноқи отини тинчлантириб ва аёл билан тенглашиб олгач секин ҳайдарди.

Улар нима ҳақдадир аста гаплашишар, баъзан индамай боришарди. Гулсари хўжайинининг юрагидаги алам қандай тарқалаётганлигини, унинг овози қандай мулойимлашиб бораётганлигини, қандай меҳр-шафқатли бўлиб кетаётганлигини қўлидан ҳис қиларди. Шунинг учун ҳам у ўзлари йўлда бу аёлни қувиб етишларини яхши кўрарди.

Колхозда турмуш оғирлигини, меҳнат кунига деярли ҳеч нарса тушмаётганлигини, тафтиш комиссиясининг аъзоси Танабой Бакасов қандай қилиб шундай аҳвол юз бераётганлигини, давлатга ҳам бир нарса бериш мумкин бўладиган, одамлар ҳам бекорга ишламайдиган

кунлар қачон келишини сўраб суриштириб, идорадагиларнинг бошини қотираётганлигини от қаёқдан билсин.

Ўтган йили ҳосил битмади, ем-хашак қахатчилиги бўлди, бу йил туманнинг юзи ерга қарамасин деб бошқалар учун ҳам пландан ташқари дон ва мол топширишди, охири нима бўлади, колхозчиларнинг ҳоллари нима кечади – буниси номаълум эди. Вақт ўтиб борарди, урушни эсдан чиқара бошлашди, лекин томорқадан олганлари ва далалардан яширинча ташиб келтирганлари билан ҳамон илгаригидай кун кечирешарди. Колхозда пул ҳам йўқ эди: ғалла, сут, гўшт – ҳаммаси зарарига топшириларди. Ёзда чорвачилик ривожлана бошларди, қишда эса унинг аҳволига маймунлар йиғларди, моллар танқислик ва совуқдан қирилларди. Зудлик билан кўтонлар, молхоналар, ем-хашаклар учун базалар қуриш керак эди, қурилиш материалларини эса ҳеч қаердан топиб бўлмас ва уларни топиб беришга ҳам ҳеч ким ваъда бермас эди. Уруш йиллари турар жойлар қай аҳволга келди дейсиз! Кўпроқ бозорма-бозор юриб мол ҳамда картошка билан савдо-сотик қилиб юрганларгина уй-жой қуришди. Бундайлар куч-қудратга кириб, қурилиш материалларини ҳам қаёқдандир четдан топиб келишарди.

– Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас ўртоқлар, бунда нимадир чаток, қанақадир катта ишқал бор, – дейди Танабой. – Шундай бўлиши кераклигига ишонмайман. Ё биз ишдан чиқиб қолдик, ё сизлар нотўғри раҳбарлик қиляпсизлар.

– Нимаси жойида эмас? Нимаси нотўғри? – Ҳисобчи унга қоғозларни тутарди. – Мана, планларни қара... Манави олганларимиз, манави топширганларимиз, манави дебет, манави кредит, манави сальдо. Даромад йўқ, фақат зарар-зиён. Яна нима демоқчисан? Аввал тушуниб ол. Фақат сен комунистсану биз халқ душманимиз-а, шунақами?

Гапга бошқалар аралашар, баҳс, шовқин-сурон бошланарди, Танабой бўлса бошини кўллари орасига олиб ўтирарди ва куйиб пишиб нега бундай бўлаётганини ўйларди. У шу ерда ишлаётганлиги учунгина колхоз учун куйинмаётганди, бунга бошқа алоҳида сабаблар ҳам бор эди. Танабой билан қадимдан хусумати бўлган кишилар бор

эди. Улар энди ундан секин кулиб юрганларини, уни кўрганларида: хўш, ўзларининг ишлари қалай энди, дегандек юзига сурбетлик билан тик бокишларини яхши биларди. «Эхтимол, яна кулоқларни тугата бошларсан? Фақат энди биздан оладиганинг йўқ. Кўлинг калталиқ қилади. У-ух, нега урушда жонинг узила қолмади-я!»

Танабой ҳам уларга: «Шошмай турунглар, аблахлар, барибир биз айтгандай бўлади!» дегандай маънодор қараш билан жавоб берарди. Ҳолбуки, бу одамлар ёт одамлар эмас, ўз одамлари эди. Унинг ўғай акаси Қулибой ҳозир қариб қолган, урушга қадар етти йилини Сибирда – қамоқда ўтказган.

Ўғиллари ҳам отасига тортди, Танабойни ўлгудай ёмон кўришади. Нима учун ҳам уни севишсин? Эхтимол уларнинг болалари ҳам Танабой уруғидан нафратланишса керак. Бунинг сабаби бор. Бу иш аллақачонлар бўлган бўлса ҳам алами кетгани йўқ. Қулибойни шундай қилиш керакмиди? Ахир шунчаки уддабурон, ишбилармон киши, ўртаҳол деҳқон эмасмиди? Қариндош-уруғчиликка риоя қилмай бўладими. Қулибой катта хотиндан, у эса кичик хотиндан эди, лекин қирғизларда бундай ака-укалар бир қориндан туғилгандай ҳисобланади. Демак, у қариндош-уруғчиликка ҳам дахл қилди, ўша вақтда қанча гап-сўзлар бўлган эди. Энди, албатта, турлича мулоҳаза юритиш мумкин. Аммо ўшанда-чи! Ахир колхозни деб у шу ишларни қилмадими? Лекин шундай қилиш керакмиди? Илгарилари шубҳаланмасди, урушдан сўнг эса баъзан бошқачароқ ўйлаб қоладиган бўлди. Ўзига ва колхозга ортиқча душманларни орттириб олмадимикин? – Нега ўтирибсан, Танабой, кўзингни оч, – гапга тортишарди уни. Яна ўша эски ташвиш: киш ичида ҳамма гўнглари далааларга олиб чиқиш, ҳовлима-ҳовли юриб йиғиш керак. Гилдираклар йўқ, демак, қайрағоч, чамбаршина учун темир сотиб олиш керак, лекин қайси пулга сотиб олинади, қарз беришармикин, ниманинг эвазига? Банк қуруқ гапга ишонмайди. Эски ариқларни тузатиш, тозалаш, янгиларини қазиш керак, иш кўп, оғир. Қишда халқ бундай ишларга чикмайди, ер музлаган, қазиб бўлмайди. Кўкламда эса улгурмайсан – экиш-тикиш, қўзилатиш, ўтоқ қилиш, ундан кейин эса пичан ўрими бошланади. Қўйчиликни нима қилиш керак.

Урчитиш учун бинолар қани? Сут фермасида ҳам аҳвол яхши эмас. Томи чириб кетган, ем-хашак етишмайди, сут соғувчилар ишлашни хоҳлашмайди. Эртадан кечгача уриниб юришади, аммо нима ҳақ олишади? Бошқа яна қанча ҳар хил ташвиш ва камчиликлар бор. Ваҳима босиб кетарди баъзан.

Шундай бўлса ҳам ўзларини қўлга олиб, партия мажлиси, колхоз бошқармасида бу масалаларни яна муҳокама қилишар эди. Чоро раис эди. Фақат кейингина Танабой унинг қадрига етди. Танқид қилиш осон экан. Танабой бир уюр отлар учун жавоб берса, Чоро колхоздаги ҳамма одамлар ва барча ишлар учун жавобгар эди. Ҳа, Чоро метин одам эди. Ҳамма ишлар барбод бўлаётгандай туюлганида туманда унга қараб столни дўкиллатганларида ва колхозда ёқаларидан тутганларида Чоронинг руҳи тушмади. Танабой унинг ўрнида бўлганида ё ақдан озарди, ё ўзини ўзи ўлдирарди. Чоро бўлса хўжаликни сақлаб қола олди, охиригача, юраги ишдан чиққунча туриб берди, кейин ҳам яна икки йилча партия ташкилотчиси бўлиб ишлади. Чоро ишонтира олар, одамлар билан гаплаша билар эди. Танабой уни тинглаб ҳамма иш яхшиланиб кетишига, турмуш ниҳоят одамлар дастлабки пайтлар орзу қилгандай бўлишига яна ишона бошларди. Унинг Чорога бўлган ишончи бир мартагина сусайди, лекин шунда ҳам унинг ўзи кўпроқ айбдор эди...

Танабой идорадан қош-қовоғи осилиб чиққанида, эгарга зарб билан ўтириб, жиловни силтаб тортганида унинг кўнглида нималар юз бераётганини йўрға билмасди. Лекин у хўжайинининг аҳволи жуда ёмонлигини сезарди. Гарчанд Танабой уни ҳеч қачон урмаган бўлса ҳам, саман от бундай пайтларда хўжайинидан чўчиб турарди. Йўлда ўша жувонни кўриши билан хўжайини анча енгил тортиб, кўнгли юмшашини, уни тўхтатиб, аёл билан бир нималар ҳақида секин гаплашиб туришини, жувоннинг қўллари эса Гулсарининг ёлларини тараб, бўйнини силаб-сийпагини от биларди. Ҳеч бир одамнинг қўллари бунчалик мулойим эмасди. Бу қўллар пешонасида юлдузи бор ҳув ўша жийрон байталчанинг лаблари сингари ёқимли ва юмшоқ эди. Оламда ҳеч кимда бу жувоннинг кўзидай кўз йўқ эди. Танабой эгардан эгилиб у билан гаплашар, у бўлса гоҳ жилмаяр, гоҳ хўмраяр,

нимагадир рози бўлмай бошини тебратар, кўзлари шошқин дарёнинг тубидан ойдинда кўриниб турувчи тошлар каби ялтирарди. Кетаётиб, у қайрилиб қарар ва яна бошини тебратарди.

Шундан кейин Танабой от устида ўйчан кетарди. У жиловни эркин қўйиб юборар, йўрға ҳам ўз эркига кўра туёқларини тақиллатиб бамайлихотир юриб борарди. Гўё эгарда хўжайини йўқдай. Гўё уларнинг ҳар бири ўз-ўзларича кетаётгандай. Шунда қўшиқ ҳам ўзидан-ўзи кела қоларди. Танабой саман от туёқларининг бир маромдаги тақ-туқи остида аллақачонлар ўтиб кетган одамларнинг азоб-уқубатлари ҳақида сўзларни аниқ талаффуз этмай секин ҳиргойи қилиб куйлаб борарди. От эса машини олган юриш билан уни дарё ортига, йилқилар томон олиб кетарди...

Гулсари хўжайинининг кайфи шундай чоғ бўлишини севар, бу жувонни ҳам ўзича яхши кўрар эди. У жувонни қадди-қоматидан, қадам ташлашидан танирди, ҳатто ундан тарқалувчи нотаниш ўтнинг қандайдир ғалати ҳидини сезгирлик билан пайқаб оларди. Бу – қалампир мунчоқ эди. У қалампир мунчоқдан маржон тақиб юрарди.

– Кўряпсанми, у сени нақадар яхши кўради, Бибижон, – дерди жувонга Танабой. – Қани, силаб-сийпачи, яна бир силаб-сийпа. Ҳо, кулоқларини солинтириб юборди-ю! Бузоқнинг худди ўзгинаси-я. Йилқиларга эса унинг дастидан кун йўқ. Эркига қўйиб берсанг бас. Айғирлар билан худди итдай тишлашади. Шунинг учун ҳам уни миниб юрибман, майиб қилиб қўйишмасин, деб кўрқаман. Ҳали ёш.

– У-ку севади-я, – хаёлини банд қилган бир нима ҳақда ўйлаб туриб жавоб берди жувон.

– Бошқалар севмайди, демоқчимисан?

– Мен бошқа нарсани гапиряпман. Бизнинг севишадиган вақтимиз ўтиб кетди. Сенга ачинаман.

– Нега энди?

– Сен унақа одам эмассан, кейин қийин бўлади сенга.

– Сенга-чи?

– Менга нима? Мен беваман, солдат хотиниман. Сен бўлсанг...

– Мен бўлсам тафтиш комиссиясининг аъзосиман. Мана, сени учратиб қолдим, у-бу фактларни суриштириб оляпман, – ҳазил

қилишга уриниб кўрди Танабой.

– Негадир сен фактларни тез-тез суриштирадиган бўлиб қолдинг. Хушёр бўл.

– Мен нима қилибман? Мен ҳам йўлимда кетаётгандим, сен ҳам...

– Мен ўз йўлим билан кетаяпман. Бизнинг йўлимиз бир эмас. Хўш, хайр. Вақтим йўқ.

– Қулоқ сол, Бибижон!

– Хўш, нима? Керакмас, Танабой. Нима кераги бор? Ақлли одамсан-ку, ахир. Сенсиз ҳам юрагим сиқилиб юрибди.

– Нима, мен сенга душманманми? – Сен ўзингга душмансан.

– Бу нима деганинг?

– Қандай хоҳласанг, шундай тушунавер.

У кетарди, Танабой бўлса гўё иш билан қаёққадир кетаётгандай қишлоқ кўчалари бўйлаб юрарди, тегирмон ёки мактаб томон буриларди ва лоақал узоқдан бўлса ҳам қайнарасининг уйдан унинг чиқишини (иш пайтида у қизини шу ерда қолдирарди), қизининг қўлидан етаклаб овул чеккасидаги уйига қандай кетишини бир кўришга зор эди. Унинг ҳамма нарсаи жуда азиз, қадрдон эди. Жувоннинг у томонга қарамасликка тиришиб, қадам ташлаб бориши ҳам, қора рўмол ичидан оқариб кўриниб турган юзи ҳам, қизчаси ҳам, ёнида чопиб бораётган лайчаси ҳам қадрдон эди унга.

Нихоят у ўз ҳовлисига кириб, кўздан ғойиб бўларди, Танабой бўлса унинг қандай қилиб бўм-бўш уйи эшигини очишини, тўзиб кетган пахталик чопонини ечиб, кўйлакчан сув келтиргани чопиб кетишини, ўчоққа олов ёқиб, қизини ювинтиришини, овқатлантиришини, подадан сигирини кутиб олишини ва тунда қоп қоронғи, хувиллаб ётган уйда ёлғиз ётиб, улар бир-бирларини севиши мумкин эмаслигига, унинг оиласи борлигига, унинг ёшида севиши кулгили эканлигига, ҳар бир нарсанинг ўз вақт-соати борлигига, Танабойнинг хотини яхши аёл эканлигига, у эрининг бошқа хотин дардида оҳ-воҳ қилиб юришига лойиқ иш қилмаганлигига ўзини ҳам, уни ҳам ишонтиришга уринаётганлигини хаёлан тасаввур қилиб йўлида давом этарди.

Бундай фикрлардан Танабой ўзини ноқулай сезарди. «Демак,

насиб бўлмаган экан-да», – ўйларди у ва дарё ортидаги сурма ранг олисликларга боқиб, дунёдаги ҳамма нарсани – ишни ҳам, колхозни ҳам, болаларининг кийим-кечакларини ҳам, дўст ва душманларини ҳам, неча-неча йиллардан бери гаплашишмай юрган ўғай акаси Қулибойни ҳам, хоҳламаса ҳам тушига кириб уни совуқ терга ботириб юборадиган урушни ҳам унутиб, ўзининг бутун борлигини унутиб, қадимги ашулаларни куйлай бошларди. Отининг дарёни кечиб, нариги қирғоғига ўтиб яна йўлини давом эттираётганлигини ҳам сезмасди. Фақат саман йўрға йилқиларга яқинлашиб қолганлигини сезиб, қадамини тезлаштиргандагина у ўзига келарди.

– Т-р-р-р, Гулсари қаёққа шошиляпсан? – тизгинни тортарди Танабой эс-хушини йиғиб олиб.

V

Хар қалай ўша пайтларда Танабой ҳам, саман йўрға ҳам даврини суриб қолди. Учқур отнинг довруғи футболчининг довруғига ўхшаш бўлади. Кўча-кўйда копток тепиб юрган кечаги бола бирдан ҳамманинг арзандаси, билимдонларнинг оғзига тушади, оломоннинг завқ-шавқига сабаб бўлади. Дарвозага тўп киритиб юрган маҳалда унинг довруғи ошиб боради. Сўнг у аста-секин диққат марказидан туша бориб, кейинчалик бутунлай унутилади. Ҳаммадан ҳам ортик завқланган кишиларнинг ўзлари биринчи бўлиб уни эсларидан чиқаришади. Буюк футболчининг ўрнини бошқаси эгаллайди. Учқур от довруғининг қисмати ҳам шундай. Мусобақаларда ғолиб чиқаверар экан, унинг шуҳрати ошади. Ораларидаги фарқ шундаки, отлар ҳасад қилишни билмайди, одамлар эса, Худога шукур, отларга ҳасад қилишни ҳали ўрганганлари йўқ. Лекин гапнинг очиғи, ҳасад деган нарса ақлга сиғмайди. Шундай ҳодисалар бўлганки, ҳасадгўйлар одамга ёмонлик қилиш учун от туёғига мих қоқишган. Оҳ, бу машъум ҳасад! Ҳа, майли, қуриб кетсин...

Чол Тўрғайнинг каромати тўғри чиқди. Ўша баҳорда саман йўрғанинг бахт юлдузи порлади. Кекса-ю ёш ҳамма уни танирди:

«Гулсари!», «Танабойнинг йўрғаси», «Овулнинг кўрки» деб тилга оларди.

Хали «р» харфини айта олмайдиган жажжи болалар саман йўрғанинг елишига тақлид қилишиб кўчани чангитишиб чопишаркан: «Ман Гулсалиман... Йўқ, ман Гулсалиман... Ойи, айтгин, ман Гулсалиман-а... Чу-у, олға, ҳе-е-й-й, ман Гулсали», деб кичқиришарди.

Шухратнинг нималигини ва у қандай буюк кудратга эга эканлигини саман от ўзининг биринчи катта пойгасида билган эди. Бу 1 майда бўлганди.

Дарё ёқасидаги катта ўтлоқда ўтказилган митингдан сўнг сайл бошланди. Ҳар ёқдан сон-саноксиз халойиқ йиғилди. Одамлар кўшни совхоздан, тоғлардан, ҳатто Қозоғистондан ҳам келишган эди. Қозоқлар ўз отларини кўйишди. Айтишларича, урушдан кейин хали бунақа катта байрам бўлмаган экан.

Эрталабданоқ, Танабой эгарлаётган, айил ва узангиларни диққат билан текшираётган пайтдаёқ, саман от эгасининг кўзлари ёнишидан ва қўлларининг қалтирашидан фавқулодда бир нарса бўлишини сезган эди. Хўжайини жуда ҳаяжонланарди.

– Ҳушёр бўл, Гулсари, уялтириб кўйма, – шивирлади у отнинг ёли ва пешонасини тараб. – Сен ўзингни шарманда қилишинг керакмас, эшитяпсанми! Бунга ҳаққимиз йўқ бизнинг, эшитяпсанми!

Одамларнинг овозлари ва югуриб-елишидан ҳам фавқулодда бир нима кутилаётганлиги сезиларди. Кўшни яйловларда йилқичилар отларини эгарлашарди. Болалар аллақачон отларга миниб олишганди, улар кийкириб атрофда чошиб юришарди. Кейин йилқичилар тўпланишди-да, ҳаммаси биргаликда дарё томон йўл олишди.

Гулсари ўтлоқда бунчалик кўп от ва одам йиғилганидан гангиб қолганди. Дарё, сув бўйидаги тепаликлар устида шовкин-сурон ҳукмрон эди. Ранг-баранг рўмол ва кўйлақлардан, қип қизил байроқлар ва аёлларнинг оппоқ лачакларидан кўзлар қамашарди. Отларга энг яхши абзаллар тақилган. Узангилар жаранглар, сувликлар ва отларнинг кўкракларига осиб кўйилган кумуш ўмилдириклар шақирларди.

Чавандозлар остидаги отлар қаторда тоқатсизланиб депсинишар, жиловни юлқиб, туёқлари билан ер тепишарди. Ўртада чоллар – сайлни бошқарувчилар отларини гижинглашиб юришарди.

Гулсари ғайрат ва шижоати тобора ошиб, кучга тўлиб-тошиб бораётганлигини ҳис қиларди. Ичига гўё қанақадир оташин руҳ кириб олгандай, бундан кутулиш учун тезроқ даврага отилиб кириш, сўнг ўқдай учиб кетиш керак эди.

Бошқарувчилар даврага киришга ишора қилишгач, Танабой тизгинни бўшатди, от уни ўртага олиб кирди ва ҳали қаёққа қараб чопишни билмай айлана бошлади. Қатор оралари гувиллаб «Гулсари!» «Гулсари!» деган сўзлар эшитилди.

Катта пойгада қатнашишни истаганларнинг ҳаммаси даврага кирди. Элликка яқин чавандоз йиғилди.

– Халқдан фотиҳа олинг! – деди сайлнинг бош бошқарувчиси тантанали суратда.

Пешоналарини қаттиқ танғиб олган тақир бошли чавандозлар кафтларини очганларича қўлларини баланд кўтаришиб қатор бўйлаб юришди ва «О-ми-ин!» деган овоз у чеккасидан бу чеккасигача гуриллиб тарқалди, юзлаб қўллар пешоналарга кўтарилиб, кафтлар оқиб тушаётган сув оқими сингари юзларидан сирғалиб тушди.

Шундан сўнг чавандозлар бу ердан тўққиз чақирим наридаги пойга бошланадиган жойга отларини йўрттириб кетишди.

Бу орада даврада отсиз ва отликларнинг кураши, эгардан тортиб тушириш, чопиб ўтаётиб ердан тангани олиш ва бошқа мусобақа ўйинлари бошланди. Буларнинг ҳаммаси фақат катта ўйиннинг бошланиши эди, холос. Энг муҳими у ёқда, чавандозлар чопиб бораётган томонда бошланарди.

Гулсари йўлда қизишарди. У хўжайинининг нега жиловини қўйиб юбормаслигини тушунмасди. Атрофда бошқа отлар ҳам гижинглашар ва юлқинишар эди. Уларнинг кўплиги ва ҳаммаси чопишни хоҳлаётганлигидан саман йўрға асабийлашар ва тоқатсизланиб қалтирарди.

Нихоят, ҳамма стартга – пойга бошланадиган жойда бир қатор бўлиб тизилди, пойга боши сафдагиларнинг олдидан у чеккадан бу

чеккага қадар чопиб ўтди-да, оқ рўмолчани кўтарди. Ҳамма сергакланиб қотиб қолди. Рўмолча силкинди. Отлар ирғиб жойларидан кўзғалишди, ғайрати тошган Гулсари ҳам ҳамма билан бирга олдинга ташланди. Сон-саноқсиз туёқлар остида ер гумбурлаб кетди, чанг-тўзон кўтарилди. Чавандозларнинг «ҳа, чух, ҳа, чух!»лари ва қийқириклари остида отлар ўқдай учиб борардилар. Сакраб чопишни билмаган Гулсаригина елиб борарди. Унинг ожизлиги ҳам, қудрати ҳам шунда эди.

Дастлаб ҳаммаси ғуж бўлиб, бир неча дақиқадан кейин олдинмакетин чопиб кетишди, Гулсари буни кўрмасди. Йўрға фақат чакқон-чопқир отларгина уни орқада қолдириб, олдинда чопиб кетаётганлигини кўрарди. Туёқлар остидан учиб чиққан иссиқ шағал ва кесак парчалари тумшуғига урилар, атрофда эса отлар чопишар, чавандозлар қичқиришар, қамчилар қарсиллар, чанг-тўзон кўтарилар эди. Чанг-тўзон булутга айланиб, ер узра учиб юрарди. Тер, чакмоқ тош ва босилиб эзилган явшоннинг кучли ҳиди келарди.

Деярли йўлнинг ярмига қадар шу аҳвол давом этди. Олдинда ўнтача от йўрға саман ета олмайдиган тезлик билан учиб борарди. Атрофда шовқин пасая бошлади, орқадагиларнинг сурони секин эшитилар, лекин олдинда бошқаларнинг кетаётганлиги, тизгинларини қўйиб юбормаганликлари унинг ғазабини кўзгатар эди. Кўз олди ғазаб ва шамолдан қоронғилашиб, йўл шиддат билан оёқлари остига орқага чопиб кетар, қуёш осмондан оловли коптокдай думалаб, у томон келар эди. Унинг бутун танасини иссиқ тер қоплар, саман йўрға қанчалик кўп терласа, шунчалик енгил тортиб борарди.

Чопқир отлар чарчаб, чопишлари борган сари секинлаша бошлади, саман йўрға эса эндигина кучга кираётганди. «Чух, Гулсари, чух!» – эгасининг овозини эшитарди у. Шундан сўнг қуёш у томонга яна ҳам тезроқ юмалаб кела бошлади. Қувиб етилган ва ортда қолдирилган чавандозларнинг ғазабдан бурушган юзлари, осмонга кўтарилган қамчилар, отларнинг иржайган оғизлари, хириллаб нафас олган тумшуклари бирин-кетин кўзга чалина бошлади. Бирдан сувлик ва тизгинларнинг хукмронлиги йўқолди. Гулсари эгарнинг ҳам, чавандознинг ҳам борлигини сезмай қолди, у чопиш иштиёқи билан

ённар эди.

Ҳар қалай олдинда кўнғир ва малла ранг икки чопқир от ёнма-ён борарди. Иккаласи ҳам бир-бирларига бўш келишмай, чавандозларнинг қичқириқлари ва қамчилари зарби остида учишар эди. Булар кучли пойгачи отлар эди. Гулсари отларни анчадан кейин кувиб етди ва ниҳоят уларни йўлдаги баландликка кўтарилишда орқада қолдирди. У гўё катта бир тўлқиннинг қиррасига чиқиб олгандай тепаликнинг устига сакраб чиқди ва бир неча дақиқа вазнсиз ҳолатда ҳавода осилиб қолгандай бўлди. Нафаси қайтиб кетди, кўзларига қуёш яна ҳам ёркиндан ёлқин сочди, у йўл бўйлаб пастга томон ўқдай тез учиб туша бошлади, лекин кўп ўтмай орқасидан кувиб етаётган туёқларнинг тақир-туқурини эшитди. Ўша кўнғир ва малла ранг икки от аламини олишмоқчи эди. Улар икки томондан деярли ёнма-ён келишиб, энди бир қадам ҳам ортда қолишмаётганди.

Улар учаласи каллаларини каллаларига тегизиб, бирга чопишарди. Гулсарига улар энди сира ҳам чопмай, қандайдир ғалати – ҳаракатсиз ва унсиз қотиб қолгандай туюларди. Ҳатто ёнларидоғиларнинг кўзидаги ифодасини, уларнинг таранглашган тумшукларини, тишланган сувлиқларини, юган ва тизгинларини кўриш мумкин эди. Кўнғир ранг от ғазаб ва қайсарлик билан қарарди, малла ранг эса ҳаяжонланар, ишончсизлик билан у ёқдан бу ёққа алангларди. Худди ана шуниси биринчи бўлиб ортда қола бошлади. Энг аввал унинг гуноҳкордай жовдираган кўзлари ғойиб бўлди, сўнг кенгайиб кетган тумшугидаги бурун тешиклари орқада қолди, шундан кейин у бошқа кўринмади. Кўнғир от эса жуда қийинлик билан секин-аста орқада қола бошлади. У чопиб туриб секин таслим бўлаётганди, ожизликдан, қаҳр-ғазабдан унинг кўз қарашлари аста-секин хиралашиб борарди. У мағлубиятни тан олгиси келмай шу кўйда ортда қолиб кетди.

Рақиблар ортда қолганида нафас олиши ҳам осонлашгандай бўлди. Олдинда эса дарёнинг муюлиши кумушдек ялтираб, яшил ўтлоқ кўринмоқда ва олисдан одамларнинг қийқириқ, ҳайқириқлари эшитилмоқда эди. Энг учига чиққан ишқибозлар йўлда кутиб туришган экан. Улар «ҳа, чоп, ҳа, чоп! Бўш келма!» деб гиж-

гижлашиб, хайқиришиб отларини чоптириб боришарди. Шунда саман йўрға бирдан чарчаганлигини сезиб қолди. Масофа ўз таъсирини кўрсата бошлади. Орқада нима бўлаётганлигини, уни қувиб етишяптими, йўқми, буни Гулсари билмасди. Чопиш хаддан ортиқ оғирлашиб, от ҳолсизланиб бормоқда эди.

Лекин ҳув олдинда кўп сонли оломон гувиллар ва тўлғанар, отлик ва пиёда кишилар пешво чиқиб, икки ёқдан оқиб келар, қичқириқлар борган сари кучаярди. Бирдан у: «Гулсари! Гулсари! Гулсари» деган овозларни аниқ эшитди. Бу хайқириқлар, нидолар, хитоблар билан тўлган ҳаводан нафас олаётган саман от янги куч билан олға интилди... Эҳ, одамлар, одамлар! Улар нималарнинг уддасидан чиқмайди дейсиз!

Гулсари шодлик суронлари ва қийқириқлар билан кутиб олаётганларнинг ораларидан ўтиб, қадамини секинлатди-да, ўтлоқни айланиб чиқди.

Аммо бу билан иш тамом бўлмади. Энди ўзининг ҳам, хўжайинининг ҳам ихтиёри қўлидан кетди. Саман йўрға бир оз нафасини ростлаб, тинчиб олганида халойиқ даврани катта очиб, ғолибларни қутлади: «Гулсари, Гулсари, Гулсари!» деган овозлар кўкка ўрлади. У билан бирга эса «Танабой! Танабой! Танабой!» деган хайқириқлар ҳам янграрди.

Одамлар саман йўрғага яна қандайдир мўъжизали куч билан таъсир қилишди. Мағрур югурук от бошини баланд кўтарганича, кўзларини чақнатиб саҳнага чиқди. Гулсари шуҳрат ҳавосидан маст бўлиб яна чопишга интилиб рақс туша бошлади. Ва бир ёнлаб қадам ташлади. У ўзининг чиройли, қудратли ва донғи чиққанини биларди.

Ғолиб Танабой қўлларини очиб халойиқ олдидан ўтди, яна бир оғиздан чиққан «О-мин!» сўзи янгради, тағин юзларча қўллар пешоналарга кўтарилиб, оқар сувларнинг ирмоқлари сингари юзлар устидан сирғалиб тушди.

Шунда саман йўрға кўп одамлар орасида бирдан таниш аёлни кўриб қолди. Гарчанд у бу гал қора рўмол эмас, оқ рўмол ўраган бўлса ҳам, фотиҳа учун қўлини юзига олиб борганида от уни дарров таниди. У оломоннинг биринчи қаторида бахтиёр ва шод-хуррам

бўлиб турар, тезоқар тип-тиник сойлар тубидаги тошларга ўхшаб порлаб турувчи кўзларини улардан узмас эди. Унинг олдида бир оз туриш, хўжайини у билан гаплашиб олиши учун, пешонасида юлдузча бўлган ўша жийрон биянинг лабларига ўхшаш силлиқ ва меҳрибон кўллари билан ёлларини тараши, бўйинини силаб-сийпаши учун Гулсари одатдагидай аёл томон интилди. Лекин Танабой нима учундир жиловни бошқа томонга тортар, саман от бўлса хўжайинини тушунмай, турган жойида гир айланиб, тинмай аёл томон интиларди. Наҳотки хўжайини – ўзи албатта гаплашиб олиши лозим бўлган жувонни кўрмаётган бўлса?..

Иккинчи кун, яъни 2 май ҳам Гулсарининг куни бўлди. Бу гал туш пайтида чўл бағрида улоқ ўтказилди. Чўл яна кий-чув, кийкирикларга тўлди, ер яна ноғорадай тарақлади. Сон-саноксиз отлиқ ишқибозлар кий-чув кўтаришиб улоқчилар атрофида гирдикапалак бўлиб чопиб юришарди. Яна Гулсари куннинг қаҳрамони бўлди. Лекин Танабой уни охирги ўйин – ким эпчил ва тезкор бўлса, улоқни ўша ўз овулига олиб кетишига рухсат бериладиган эркин оломон-пойгага сақлаб турарди. Оломон-пойгани ҳамма кутарди, чунки у мусобақанинг чўққиси эди, бунинг устига истаган чавандоз унда қатнаша оларди. Ҳар ким ҳам ўз бахтини синаб кўришни хоҳларди.

Май куёши эса бу орада узокда – қозоқ ерларида секин чўқмоқда эди. Барқашдай офтоб худди тухум сариғига ўхшарди. Қарасанг кўзинг қамашмасди.

Қирғизлар ва қозоқлар то кечгача от чоптириб, эгарларидан энгашиб, улоққа чанг солишар, уни бир-бирларидан юлқиб олишиб, гоҳ сурон кўтаришар, гоҳ ғуж бўлиб олишар, гоҳ кийкиришиб яна тарқалиб кетишарди.

Чўлдаги соялар узайганида қариялар ниҳоят оломон-пойгани бошлашга рухсат беришди. Улоқ ўртага ташланди: «Оломон!»

Ҳамма бирдан ташланиб, эчкини ердан кўтариб олишга уринди. Лекин ур-йикит тўполонда уни олиш осон эмасди. Отлар телбаланиб гир айланишар, тишларини ғижирлатиб бир-бирларини тишлашар эди. Гулсари бу ур-йикитда қийналар, кенг майдонга чиққиси келар,

аммо Танабой улоқни ҳеч қўлга тушира олмас эди. Бирдан: «Ушла-а, қозоқлар олишди-и!» деган кучли овоз янгради. Отлар гирдобидан гимнастёркаси дабдала бўлган ёш қозоқ қутуриб кетган қора тўриқ отда отилиб чиқди. У тақимига улоқни қистириб, отни чоптирганича кетди.

– Ушла-а! Анави қора тўриқ! – ҳамма қичқирди, қувишга ташланиб. – Тезроқ, Танабой, фақат сен қувиб ета оласан!

Қора тўриқ отдаги қозоқ узангининг остида селкиллаб осилиб бораётган улоқ билан тўппа-тўғри қуёш қизариб ботаётган томонга кетиб борарди. Гўё яна бир оз чопса у ана шу алангаланаётган қуёшга учиб кириб, ўша ерда қизил тутун бўлиб эриб кетадигандай туюларди.

Гулсари Танабой нега жиловини тортиб бораётганини тушунмасди. Лекин унинг эгаси қозоқ йигит таъқиб қилиб бораётган сонсиз-саноксиз чавандозлардан ажралиб олишини, унга ёрдамга ошиқаётган бир тўда уруғдошларидан узоқроқ кетишини кутиш кераклигини биларди. Улар тўриқ отни чопқир отлар билан ўраб олишса борми, қўлдан бой берилган ўлжани ҳеч қандай куч билан олиб бўлмасди.

Фақат яккама-якка курашдагина бирон муваффақиятга умид боғлаш мумкин эди.

Пайт пойлаб, Танабой саман йўрғанинг бошини қўйиб юборди. Гулсари қуёш нури остида ўзи томон югуриб келаётган ер устига учиб борарди, дукир-дукир овозлар ортда қолиб узоқлаша бошлади, қора тўриққача бўлган масофа эса қисқараверди. Қора тўриқ оғир юк билан чопиб борарди, уни қувиб етиш унча қийин эмасди. Танабой саман отни қора тўриқнинг ўнг томонига олиб ўтди. Отнинг ўнг биқинида чавандоз тақимига қистириб олган улоқ осилиб борарди. Мана, тенглаша бошлашди. Танабой эчкининг оёғидан ушлаб, тортиб олиш учун эгардан энгашди. Лекин қозоқ ўлжани чаққонлик билан ўнг томонидан чап томонига ошириб ўтказиб олди. Отлар эса ҳамон тўппа-тўғри қуёш томон елиб боришарди. Энди Танабой бир оз ортда қолиши ва чап бериб яна қувиб етиши керак эди. Саман йўрғани қора тўриқдан айириш қийин эди, лекин шундай бўлса-да, бунга эришиш

мумкин бўлди. Дабдаласи чиққан гимнастёркали қозоқ улоқни яна бошқа томонга ўтказишга улгурди.

– Қойил! – завқ билан қичқириб юборди Танабой.

Отлар эса ҳамон қуёш томон елиб борарди.

Вақтни бой бериш керак эмасди. Танабой саман отни қора тўриқ айғирга ёндаштириб, қўшнисининг эгари қоши устига энгашди. Қозоқ йигит қутулишга уринди, лекин Танабой қўйиб юбормади. Йўрға отнинг чакқонлиги ва хипчалиги унга қора тўриқ айғирнинг бўйнига деярли ётиб олишга имкон берди. Шу тарзда у улоққа қўл чўзиб уни ўзи томон торта бошлади. Унга ўнг томондан ҳаракат қилиш осон эди, бунинг устига иккала қўли бўш эди. Мана, у эчкининг деярли ярмисини ўзига тортиб олди.

– Ўзингга эҳтиёт бўл, қозоқ биродар! – қичқирди Танабой.

– Бекор айтибсан, бермайман! – жавоб қилди у.

Шиддат билан чопиб бораётиб, улар от устида кураш бошлашди. Битта ўлжага ташланган бургутлардай улоққа маҳкам ёпишиб олишиб, бир-бирларига ўшқирисар, хирилласар ва бир-бирларини кўркитиш учун йиртқичлардай ирилласар эди, қўллари бир-бирлариникига чирмашиб кетган, тирноқлари остидан қон сизиб оқарди. Чавандозлари яккама-якка курашаётганда тиқилишиб, ёнма-ён кётаётган отлар эса қирмизи қуёшни қувиб етиш учун шошилар, кўзлари қонга тўлганди.

Шундай мардона ўйинларни бизга қолдирган аجدодларимизга офарин!

Улоқ энди уларнинг иккаласининг ўртасида эди, улоқ чопиб бораётган отлар ўртасида осилиб борарди. Улар индамай, тишларини тишларига қўйиб, бор кучларини ишга солиб улоқни тортишар, бир-биридан қутулиш ва четроққа чиқиб олиш учун иккаласи ҳам эчкини тақимга босишга уринарди. Қозоқ бақувват эди. Қўллари катта, серпай, бунинг устига Танабойдан анча ёш эди. Лекин тажриба – зўр нарсаси. Танабой ўнг оёғини тўсатдан узангидан бўшатиб олди-да, уни қора тўриқ айғирнинг биқинига тираб олди. Улоқни ўзига тортиб, айна пайтда оёғи билан рақибининг отини итараётганди. Қозоқнинг панжаси аста-секин очила бошлади.

– Ўзингни тут! – уни огоҳлантиришга улгурди енгилган козоқ.

Кучли силтовдан Танабойнинг эгардан учиб туришига сал қолди. Лекин ўзини тутиб олди. Шодлигидан қийқириб юборди. Саман отни бирдан кескин бурди-да, ҳалол курашда қўлга киритилган ўлжани тақимга босиб қоча бошлади. Унга томон эса бир гала чавандозлар бақириб-чақириб чошиб келаётганди:

– Гулсари! Гулсари олди!

Қозоқлар тўдаланишиб, унинг йўлини тўсишга ташланишди,

– Ўй-бай, ушла, Танабойни тут!

Энди энг муҳими – ушлаб олишларидан қутулиш ва овулдошларининг қуршовига тезроқ ўтиш эди.

Танабой тутиб олмоқчи бўлган кишилардан ўзини четга тортиб саман отни яна бирдан кескин буради. «Балли, Гулсари, раҳмат сенга, ақлли саманим!» – деб миннатдор бўларди у йўрғадан. Йўрға ўз эгаси танасининг салгина эгилишини ҳам пайқаб, гоҳ у, гоҳ бу томонга бурилиб, қувиб борувчи рақибларидан эпчиллик билан қутуларди.

Йўрға от деярли ер бағирлаб, гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа бурилиб қийин аҳволдан қутулиб, ўқдай чошиб кетди. Бу орада Танабойнинг овулдошлари ҳам етиб келишди, икки тарафдан, орқадан уни ўраб олишди ва ҳаммаси биргалашиб зич тўда бўлиб қочишди. Лекин қуваётганлар яна олдиларидан чиқиб қолишди. Тагин бурилиб қочишга тўғри келди. Гоҳ у, гоҳ бу қанотга ташланиб учувчи тез учар қушлар галаси сингари, кенг чўл бўйлаб қочувчилар ва уларни қувувчи чавандозлар галаси учиб борарди. Ҳавони чанг-тўзон қоплаганди. Овозлар жаранглар, кимдир оти билан бирга йиқилар, кимдир ўмбалоқ ошиб тушар, кимдир оқсоқланиб ўз отини қуварди, лекин ҳаммани мусобақанинг завқ-шавқи қамраб олган эди. Ўйинда ҳеч ким жавобгар эмас. Таваккалчининг ва довюракликнинг онаси битта...

* * *

Ботиб бораётган қуёшнинг бир чеккасигина кўриниб турарди, кош қорайиб қолган. Ерни ларзага келтираётган оломон-пойга эса мовий

оқшомнинг салқинида ҳамон давом этарди. Энди ҳеч ким қичқирмас, ҳеч ким ҳеч кимни таъқиб этмас, лекин ҳамма қизғин ҳаракатдан маст бўлиб чопишда давом этарди. Чўзилиб бораётган чавандозлар оқими тўлқин каби чопиш ритми ва куйига берилиб тепаликдан тепаликка кўчиб юрарди.

Чавандозларнинг юзларидаги жиддийлик ва уларнинг камгаплиги шунданмикин, қозоқлар дўмбираси ва қирғизлар кўбизининг жарангдор овозини шулар туғдирмадимикин!..

Дарёга яқинлашиб қолишганди. У олдиндаги куюқ чангалзорлар ортида хира йилтиллерди. Яна озроқ қолганди. Дарёнинг нариги бетида ўйин тугайди, у ёғи эса овул. Танабой ва уни қуршаб олганлар бир тўда бўлиб чопишарди. Гулсарини гўё бош кемадай ўртада кўриқлаб боришарди.

Лекин у чарчаган, жуда чарчаган эди – кун ҳаддан ортиқ оғир бўлди. Саман йўрға ҳолдан тойди. Икки ёнбошида чопиб бораётган йигит унинг сувлиғидан тортишиб отни йиқилгани кўйишмасди. Қолганлари Танабойни орқадан ва ён тарафдан кўриқлаб чопишарди. У бўлса эгарнинг олдига ташланган улоқ устига кўкрагини босиб ётарди. Танабойнинг боши чайқалар, ўзи бўлса эгар устида зўрға ўтирарди. Ёнида қўлтиқлаб бораётган чавандозлар бўлмаганида эди, ўзининг ҳам, йўрғанинг ҳам кўзғалишга ҳоли келмаган бўларди. Илгарилари, эҳтимол, ўлжани олиб шундай қочишгандир, балки, ярадор ботирни асирликдан шундай қутқаришгандир...

Мана дарё, мана ўтлоқ, шағал тошли кенг кечув. Қоронғи тушса ҳам ҳозирча у кўриниб турарди.

Чавандозлар чопишдан тўхтамай сувга отилиб киришди. Тақаларнинг қулоқларни қар қилгудай тақир-туқури остида сувни сачратиб, йўрға отни нариги қирғоққа олиб чиқишди. Оломон-пойга тамом бўлган эди! Ғалаба!

Кимдир Танабойнинг эгаридан улоқни олиб, овулга чопиб кетди.

Қозоқлар дарёнинг нариги бетида қолишди.

– Биз билан улоқ чопишганингиз учун раҳмат сизларга! – қичқиришди уларга қирғизлар.

– Соғ бўлинглар! Кузда яна учрашамиз! – жавоб беришди

қозоқлар ва отларини орқага буришди.

* * *

Қоронғилик тушган, Танабой меҳмондорчиликда ўтирарди, саман йўрға эса бошқа отлар билан бирга ҳовлида боғлоғлик турарди. Минишга ўргатилган биринчи кунни ҳисобга олмаганда, Гулсари ҳеч қачон бунчалик чарчамаганди. Лекин ўша пайтда у ҳозиргига нисбатан нозиккина ниҳол эди. Уйда у ҳақда сўз борарди:

– Танабой, Гулсари учун қадах кўтарайлик: агар у бўлмаса, бугун биз ғалабага эриша олмасдик.

– Ҳа, қора тўриқ айғир арслондай бақувват. Анави йигит ҳам кучли. Унинг истикболи порлоқ.

– Рост гап! Гулсарининг ўзини тутқизмаслик учун ер бағирлаб чопиши ҳали ҳам кўз ўнгимда. Ҳаяжонимдан нафасим қайтиб кетай деди қараб туриб.

– Нимасини айтасан. Илгари замонларда ботирлар бундай отда жангга киришарди. От эмас бу дулдул!

– Танабой, қачон уни бияларга қўймоқчисан?

– Э-э, у ҳозир ҳам бияларни қувлаб юрибди, лекин ҳали эрта деб ўйлайман. Келгуси баҳорда эса аини вақти бўлади. Эт олиши учун куздан ўз ҳолига қўйиб бераман...

Кайфи ошиб қолган одамлар оломон-пойганинг тафсилотлари ва саман йўрғанинг хислатлари тўғрисида гапиришиб узоқ ўтириб қолишди. Гулсари бўлса тери қотиб, сувлиқни чайнаб ҳовлида турарди. У тонгга қадар оч ҳолда қантариқлик туриши керак эди. Лекин уни қийнаётган очлик эмасди. Елкалари зирқираб оғрир, оёқлари ҳам гўё ўзиники эмасдай, туёқлари қизишиб ёнарди, калласи эса ҳамон оломон-пойганинг шовкин-суронидан гаранг. Қийқириқлар, бақириқлар ҳали ҳам унинг қулоғидан кетмасди, вақти-вақти билан у чўчиб тушар ва пишқириб қулоқларини чимиради. Майса-ўт устида ағанаб ётгиси, бир силкиниб олгач, яйловда отлар орасида ўтлаб юргиси келарди. Лекин хўжайини узоқ ўтириб қолди.

Кўп ўтмай хўжайини қоронғиликда сал-пал гандираклаб чиқиб

келди. Ундан қандайдир кучли, ўткир ҳид анқирди. У аҳён-аҳёндагина бунақа ҳолатга тушарди. Орадан бир йил ўтгач, саман йўрға доим мана шунақа ҳиди анқиб турадиган одам қўлига тушиб қолади. Шунда у ўша одамдан ҳам, манави ифлос ҳиддан ҳам нафратланади.

Танабой саман отнинг ёнига келди, яғринини силаб-сийпади, терликнинг остига қўлини суқиб кўрди:

– Бир оз совудинг шекилли? Чарчадингми? Мен ҳам ўлгудай чарчадим. Лекин бунақа ўкрайиб қарама менга, ахир ичсам сенинг соғлигингга ичдим-да, байрам. Шунда ҳам қиттак ичдим. Мен ўз ўлчовимни биламан, сен буни ҳисобга ол. Урушда ҳам меъёрини билганман. Қўй, Гулсари, бунақа ўкрайиб қарама. Ҳозир яйловга кетамиз, дам оламиз...

Хўжайин айилларни қисиб тортди, уйдан чикқан одамлар билан бир оз гаплашиб турди, ҳаммалари отларга минишиб, тарқалиб кетишди.

Танабой овулнинг уйкуга кетган кўчалари бўйлаб борарди. Атроф жимжит, Деразалар қоп-қоронғи. Далада эшитилар-эшитилмас трактор тарилларди. Тоғлар устида ой турар, боғларда гуллаган олмалар оқариб кўринарди, қаердадир булбул сайрарди. Нима учундир бутун овулда биргина булбул бор. У ўзи сайраб, ўзи тинглар, кейин жимиб қолар, сўнг яна чаҳчаҳлай бошларди. Танабой саман йўрғани тўхтатиб турди. – Бирам чиройли, – деди у овоз чиқариб. – Мунчаям жимжит-а! Фақат булбулгина сайрамоқда. Тушуняпсанми, Гулсари, а? Қаёқдан тушунардинг. Сен йилкиларнинг олдига боришинг керак, мен бўлсам...

Улар темирчилик устахонасидан ўтиб кетишди, бу ерда энг чеккадаги кўча билан юриб дарёга чиқишлари, ундан кейин эса йилқилар подасига боришлари керак эди. Лекин хўжайини нима учундир от бошини бошқа томонга, ўртадаги кўчага бурди, унинг охирида, ўша жувон яшайдиган ҳовли ёнида тўхтади. Кўпинча қизча билан бирга чопиб юрадиган лайча югуриб чиқди, бир оз вовиллада, думини ликиллатиб тинчиб қолди. Хўжайини эгар устида жим ўтирар, ниманидир ўйларди, сўнг бир хўрсинди-да, жиловни истар-

истамас силтади.

Йўрға илгарилаб кетди. Танабой дарё томон пастга бурди ва йўлга чиқиб олганидан сўнг отини ҳайдади. Гулсарининг ўзи ҳам яйловга тезроқ етиб олгиси келарди. Улар ўтлоқ билан кетишди. Мана, дарёга ҳам етишди, қирғоқда тақалари тошга урилиб тарақлай бошлади. Сув муздай, шовиллар эди. Сувнинг қоқ ўртасига келганларида хўжайин жиловини қаттиқ тортиб, отни кескин орқага бурди. Гулсари хўжайинини адашгандир, деб ўйлаб бошини чайқади. Улар орқаларига қайтишлари керак эмасди. Ҳа-деб юраверадими? Лекин хўжайини унинг биқинига қамчи билан туширди. Гулсари уришларини ёқтирмасди. У сувлиғини асабий чайнаб хўжайинига истар-истамас бўйсунди ва орқасига бурилди. Яна ўтлоқ орқали, ўша йўл билан, ўша ҳовли томон жўнашди.

Уй олдига келганларида хўжайини эгар устида яна қимирлай бошлади. Сувликни гоҳ у ёққа-гоҳ бу ёққа тортар, унинг нима қилмоқчилигини тушуниб бўлмасди. Дарвоза олдида тўхташди. Сирасини айгганда, дарвозанинг ўзи йўқ эди. Ундан фақат қийшайган устунларигина қолганди. Яна лайча чопиб чиқди. Бир оз вовилладида, думини ликиллатиб тинчиб қолди. Ҳовли тип-тинч ва қоп-қоронғи эди. Танабой эгардан тушиб, йўрғани жиловидан ушлаганича етаклаб ҳовлига кирди, деразага яқинлашиб бориб ойнани тақиллатди.

– Ким у? – овоз чиқди ичкаридан.

– Мен, Бибижон, оч, эшитяпсанми, менман!..

Уйда чироқ ёнди ва деразалар хира ёришди.

– Сенга нима бўлди? Бемаҳалда қаёқдан келяпсан? – эшик олдида Бибижон пайдо бўлди. У ёқаси очиқ оқ кўйлақда, қоп-қора сочлари елкасига тушган эди. Ундан баданнинг илиқ ҳиди ва нотаниш ўтнинг ғалати иси келарди.

– Кечир, – секин гапирди Танабой. – Оломон-пойгадан кеч қайтдик. Чарчадим. Отнинг ҳам тинкаси қуриган. Уни қантариб кўйиш керак, ўзинг биласан, яйлов узокда.

Бибижон индамади.

Унинг кўзлари ойдинда сув тубида ялтираб кўринган тошлар сингари ялт этиб ёнди-ю, яна сўнди. Саман йўрға жувоннинг унга

яқин келишини ва бўйнини силаб-сийпагини кутарди, лекин у бундай қилмади.

– Совук, – елкалари қалтираб кетди Бибижоннинг. – Нега турибсан? Ундай бўлса, кир. Эҳ, ўйлаб топганингни қара, – секин кулди у. – Сен бу ерда от устида типирчилаб турганингда мен ҳам бўларимча бўлдим. Болага ўхшайсан.

– Мен ҳозир. Отни боғлай.

– Ҳув анави ерга, девор ёнидаги бурчакка боғлаб қўя қол.

Хўжайиннинг қўллари ҳеч қачон бунчалик қалтирамаганди. У сувликни чиқаришга шошилар, айилларни дарров бўшата олмасди. Айилнинг бирини бир оз бўшатди, иккинчисини эса эздан чиқариб қўйди.

У жувон билан бирга кириб кетди, кўп ўтмай деразалардаги чирок ўчди.

Бегона ҳовлида туриш саман отга ғалати туюларди.

Ой бор нурини сочарди. Гулсари девордан кўзини ошириб қараб, осмонга бўй чўзган, оқимтир-кўкиш шуълага чайиб олинган тунги тоғларни кўрди. У кулоқларини диккайтириб тингларди. Ариқда сув шилдирарди. Узоқ далалада ҳамон ўша трактор тариллар, боғларда эса ҳали ҳам ўша ёлғиз булбул сайрарди.

Кўшни олма дарахти бутуқларидан оппоқ гул барглар тўкилиб, отнинг калласи ва ёлига секин қўнарди.

Тун ёришиб борарди. Саман от тик туриб, танасининг оғирлигини гоҳ у оёғига, гоҳ бу оёғига солар, тик туриб хўжайинини сабр-тоқат билан кутар эди. Тунларни тонгга улаб, ҳали яна кўп марта бу ерда туришини билмасди у.

Танабой азонда уйдан чиқди, илиқ қўллари билан Гулсарининг оғзига сувлик сола бошлади. Энди унинг қўлларидан ҳам нотаниш ўтнинг ўша ғалати ҳиди келарди.

Бибижон Танабойни кузатишга чиқди. Унинг пинжига суқилди, Танабой ундан узоқ бўса олди.

– Мўйловинг санчиб олди, – шивирлади у. – Шошилиш керак, қара, ёришиб қолди. – У кетмоқчи бўлиб ўтирилди.

– Биби, бу ёққа кел – чақирди уни Танабой. – Менга қара, буни

бир силаб-сийпаб кўй, эркала, – имо қилди у саман йўрғага қараб. – Бизни хафа қилма сен!

– Вой, эсимдан ҳам чиқибди-я, – кулиб юборди у. – Буни қара, устини олма гули қоплабди. – У ширин сўзларни айтиб туриб, пешонасида юлдуз қашқаси бор хув анави тўриқ биячанинг лаблари сингари силлиқ ва ёқимли ажойиб қўллари билан отни силаб-сийпай бошлади.

Дарёдан ўтгач, хўжайин ўлан айта бошлади. Унинг қўшиғи остида қадам ташлаш унга ёқар, шунда яйловдаги подага тезроқ етиб олишга ошиқар эди.

Бу май тунларида Танабойнинг омади келди. Подани тунда боқиш навбати унга келганди. Саман йўрға учун янги ҳаёт бошланди. Кундузи у ўтлаб юрарди, дам оларди, тунда эса хўжайини йилқиларни пасткам ерга ҳайдаб, уни миниб яна ўша ҳовли томон ҳайдарди. Тонг ғира-ширасида улар гўё от ўғриларидай чўлнинг камқатнов сўкмоқларидан юришиб, пасткамликдан отлар томон шошилишарди. Бу ерда хўжайини йилқиларни бир жойга йиғиб, қайта-қайта санаб чиқар ва охири кўнгли тинчирди. Саман йўрғага қийин бўлди. Хўжайиннинг бир оёғи у ёқда, бир оёғи бу ёқда эди. Тунлари эса йўлсиз жойлардан чопиб юриш осон эмасди. Лекин хўжайиннинг иродаси шу эди.

Гулсарининг эрки ўзида бўлса, у уюрдан сира ҳам ажралмасди. Унда айғирлик аломатлари пайдо бўлаётганди. Ҳозирча у тўдадаги айғир билан чиқишиб, мураса қилиб юрганди. Лекин иккаласи ҳам битта бияга айланишиб, дам-бадам тўқнашадиган бўлиб қолишди. У бўйинини тик кўтариб, думини хода қилиб йилқилар олдида тез-тез ўзини кўз-кўз қилиб юрадиган бўлиб қолди. Қаттиқ кишнар, аччиғланар, бияларни сонидан аста тишлар эди. Бу эса уларга ёкса керак, уюр айғирининг рашкини келтириб Гулсарига суйкалишарди. Саман йўрға роса адабини ерди – айғир қари, раҳмсиз ва уришқоқ эди. Лекин тун бўйи ҳовлида туришдан кўра безовталаниб, тўда айғиридан қочиб юриш яхши эди. Бу ерда – ҳовлида у бияларни соғинар, анчагача типирчилаб турар, ер тепинар, кейин ювошланиб қоларди. Агар анави ҳодиса бўлмаганида, ким билсин, бу “тунги

сафарлар” қанчагача давом этарди...

Ўша тунда саман йўрға уюрни қўмсаб, эгасини кутиб, одатдагидек ҳовлида турарди, бир оз мудрай бошлаганди ҳам. У том тўсинига қантарилиб қўйилганди. Бу – ётишига йўл қўймасди: ҳар гал мудраб боши тушиб кетганда сувлиғи оғзига қаттиқ ботарди. Шундай бўлса ҳам уйқу босарди. Ҳаво қандайдир оғир бўлиб, қоп-қора булутлар осмонни қоплаб олганди.

Гулсари мудраб туриб, уйқу аралаш дарахтларни гўё тўсатдан қандайдир бир куч кулатмоқчи бўлгандай силкитаётганини, улар шовиллаб кетганини пайқаб қолди. Шамол гувиллаб, сигир соғадиган бўш челакни тарақлатиб ҳовлида юмалатиб, арқондаги кийим-кечакларни юлиб-юлкиб учуриб кетарди. Лайча қаёққа яширинишини билмай типирчилаб ғингший бошлади. Йўрға жаҳл билан пишқирди, қулоқларини диккайтириб қотиб қолди. У бошини девордан ошириб чўл томонга қаради, у ердан, зулмат ичидан қандайдир даҳшатли нарса гувиллаб яқинлашиб келаётган эди. Бир зумдан сўнг худди дарахт кулагандай тарақ-туруқлаб кетди. Момақалдироқ гулдуради, чакмоқлар булутларни қайчилади. Шариллаб ёмғир қуйди. Саман йўрға қамчи егандай жиловини узмоқчи бўлди ва уюри учун даҳшатга тушиб, жон-жаҳди билан кишнаб юборди. Унда ўз уруғини хавфдан сақлашдек азалий савқи табиий уйғонган. От эс-хушини йўқотиб сувлик, жилов, айил, қил арқондан – уни бу ерда маҳкам ушлаб турган ҳамма нарсадан қутулиш учун исён кўтарди. У ҳар ёққа ташланиб, туёқлари билан ерни қазий бошлади ва йилқилар садо эшитиш умидида тинимсиз кишнашга киришди. Аммо фақат бўронгина хуштак чалар ва увилларди. Оҳ, у боғлоғлик жойидан бўшай олганда эди!..

Хўжайини ички оқ кўйлакда отилиб чикди, унинг ортидан аёл кўринди, у ҳам оппоқ кўйлакда эди. Улар ёмғир остида бир пастда қорайиб кетишди. Чақмоқ уларнинг ҳўл юзлари ва кўркув босган кўзларига нур сочиб, қоронғиликдаги уйнинг бир қисмини унинг шамолда очилиб-ёпилиб турган эшигини ҳам ёритди.

– Тўхта! Тўхта! – ечиб олишга уриниб отга бақирди Танабой. Лекин от энди унга бўйсунмасди. Саман от хўжайинига

йиртқичлардай ташланди, туёқлари билан деворни қулатди, чилвирни узиш учун тинмай юлқинарди. Танабой деворга қапишиб унинг ёнига писиб борди, қўллари билан бошини беркитиб олдинга ташланди ва жиловга осилиб қолди.

– Тезроқ еч! – қичқирди у жувонга.

Аёл чилвирни энди ечган ҳам эдики, йўрға икки олд оёғини олдинга кўтариб, Танабойни ҳовли бўйлаб судраб кетди.

– Қамчини бер, тезроқ!

Бибижон қамчини келтиргани югуриб кетди.

– Тўхта, тўхта, ўлдираман! – қичқирарди Танабой отнинг тумшуғига қамчи билан савалаб. У эгарга ўтириб олиши, ҳозирнинг ўзидаёқ йилқилар олдига етиб бориши лозим эди. У ёқда нима бўлаётганикин? Довул отларни қаёқларга ҳайдаб кетдийкин?

Лекин саман йўрға ҳам йилқилар олдида бўлиши керак эди. Ҳозирнинг ўзидаёқ, кудратли савқи табиий уни чорлаётган мана шу дамдаёқ етиб бориши лозим. Шунинг учун ҳам у кишнар ва оёқларини тик кўтарар, шунинг учун ҳам у бу ердан тезроқ кетишга шошиларди.

Ёмғир эса челақлаб қуярди, чакмоқ чақиб, момақалдирик гумбурлаб, ерни ларзага келтирарди.

– Ушла! – буюрди Танабой Бибижонга.

Жувон жиловни ушлаб олганида у эгарга сакради. У ўтиришга ҳали улгурмасданок, отнинг ёлидан ушлаб олиши билан, Гулсари жувонни туртиб, ағанатиб юборди-да, ҳовлидан отилиб чиқиб кетди.

Гулсари энди на сувликқа, на қамчига, на овозга бўйсунмай, табиий сезгиси билангина йўлни пайқаб, бўронли тунда шатирлатиб ёғаётган жала остида учиб борарди. У энди ўз ҳукмини йўқотган хўжайинини қайнаб-тошиб оқаётган сой ўртасидан сувнинг шовиллаши ва момақалдирикнинг гулдур-гулдури остида, бутазорлар орасидан, сойликлар, жарликлардан олиб ўтди, шиддат билан олға томон чопгани-чопган эди. Гулсари ҳеч қачон, на катта улоқда, на оломон-пойгада ўша довулли кечадигидек чопмаганди.

Кутурган саман йўрға қаёққа, қандай қилиб олиб кетаётганини Танабой билмасди. Ёмғир юзи ва баданларини куйдираётган кучли

оловдай туюларди унга. Унинг миясини фақат биргина фикр ўяр эди: «Йилқиларга нима бўлдийкин? Отлар ҳозир қаерда экан? Темир йўл томонга кочиб кетишларидан Худо асрасин. Поезд ҳалокати! Ўзинг паноҳингда сақла. Ўзинг қўллаб-қувватла, Худо! Ёрдам бер.

Йиқилиб тушма Гулсари, йиқилиб тушма! Чўлга олиб чик, ўша ёққа, ўша ёққа, йилқиларга олиб бор!»

Чўлда эса оқ ёлқини билан зулматда кўзни камаштириб чакмоқлар гоҳ у, гоҳ бу ерда чакнаб туради. Сўнг яна атрофни зулмат қоплар, момақалди роқ гумбурлар, шамол аралаш ёмғир ёғарди.

Гоҳ ёришар, гоҳ қоронғилашар, гоҳ ёришар, гоҳ қоронғилашар эди...

Йўрға олдинги оёқларини баландга тик кўтарар ва оғзини катта очиб кишнар эди. У чақирар, у чорлар, у излар, у кутарди. «Қайдасиз? Қайдасиз? Жавоб қайтаринг!» Унга жавобан осмон гумбурлар, сўнг яна чопиш, яна излаш, яна бўронга қарши югуриш.

Ҳаво гоҳ ёришар, гоҳ қоронғилашар, гоҳ ёришар, гоҳ қоронғилашар эди...

Бўрон фақат тонгга бориб тинди. Булутлар бирин-кетин аста тарқалишди, лекин шарқда момақалди роқ ҳали ҳам тинмасди, осмон гумбурлар, қарсиллар, момақалди роқлар бир-бирига қўшилиб кетар эди. Эзилиб кетган ердан буғ кўтариларди.

Бир неча йилқичи тарқалиб кеган отларни тўплаб, теварак-атрофда изғиб юришарди.

Танабойни эса хотини излаб юрарди. Тўғрироғи, кутиб ўтирарди. У тундаёқ қўшнилари билан бирга отга миниб, эрига ёрдам учун чопганди. Улар йилқиларни топишди, жарликда ушлаб қолишди. Лекин Танабой йўқ эди. Адашиб қолгандир, деб ўйлашди. Аммо у эрининг адашмаганлигини биларди. Шунинг учун қўшниларининг ўғли: «Хув ана, эрингиз, Жайдар опа, хув ана келяпти!» деб қувониб кичқириб, у томон отини чоптириб кетганида, Жайдар жойидан кўзгалмади. Дайди эрининг қандай қайтиб келаётганлигига от устида жимгина қараб турарди.

Танабой бир туннинг ичида ориқлаб кетган саман отни миниб жикқа хўл ички кўйлақда кўрқинчли ҳолатда жимгина келарди,

Гулсари ўнг оёғига оқсарди.

– Биз бўлсак сизни қидириб юрибмиз! – қувониб хабар қилди унинг олдига чоғиб борган йигитча, – Жайдар опа энди ташвишлана бошлаганди...

Эҳ, болакай, болакай...

– Адашиб қолдим,– тўнғиллади Танабой. Эр-хотин шу тарзда учрашишди. Бир бирига ҳеч нарса дейишмади. Йигитча жарликдаги йилқиларни ҳайдаш учун узоқлашганида хотини секин деди:

– Бу нимаси, ҳатто кийинишга ҳам улгурмабсан. Яхшиямки, иштонинг билан этикларинг бор. Уятмасми? Ахир энди ёш эмассан-ку. Ана, болаларнинг яқинда улғайиб қолишади, сен бўлсанг...

Танабой миқ этмасди. Нима ҳам десин? Бу орада йигитча йилқиларни ҳайдаб келди. Ҳамма отлар ва тойлар соғ-саломат эди.

– Уйга кетдик, Олтивой, – йигитчани чақирди Жайдар. – Бугун сизларнинг ҳам, бизларнинг ҳам бир дунё ишимиз бор. Шамол ўтовларимизни ағдар-тўнтар қилиб ташлади. Юр, йиғиштириб олайлик.

Танабойга бўлса секин деди:

– Сен шу ерда тура тур. Сенга овқат, кийим-кечак келтираман. Одамларнинг кўзига қандай кўринасан бу аҳволда?

– Ҳув анави ерда, пастда бўламан, – деб ишора қилди Танабой.

Улар жўнаб қолишди. Танабой йилқиларни яйловга ҳайдаб кетди. Узоқ ҳайдади. Офтоб ёйилиб кун илиди. Чўл буғланиб жонланди. Ёмғир ва кўкатларнинг ҳиди анқий бошлади.

Отлар баланд-пастликлардан, жарликлардан шошилмай лўкиллаб, сайхонликка чиқишди. Бу ерда Танабой кўзи олдида гўё бошқа бир олам очилгандай бўлди. Узоқ-узоқларда уфқ оқ булутларга бурканганди. Осмон чексиз, баланд ва тип-тиниқ. Бу ердан жуда узоқда, чўлда поезд тутун таратиб кетарди.

Танабой отдан тушиб, ўт-ўланлар устидан юриб кетди. Ёнгинасидан тўрғай «пирр» этиб учди-да, баландга кўтарилиб сайрай кетди. Танабой бошини қуйи солиб борарди, тўсатдан ерга гупиллаб думалаб тушди.

Гулсари хўжайинини ҳеч қачон бундай аҳволда кўрмаганди. У юз

тубан ётар, елкалари йиғидан қалт-қалт қиларди. У номус ва аламдан йиғларди, умрида сўнгги бор эришган бахтидан айрилганини биларди у. Тўрғай бўлса ҳамон сайрарди...

Эртасига йилқилар тоғлар томон йўл олишди – энди улар бу ерларга фақат келгуси йили эрта баҳорда қайтишлари керак эди. Кўчманчилар дарё бўйлаб овул яқинидаги сизот пичанзорлардан ўтиб боришарди. Қўй-кўзилар, сигирлар, йилқилар ўтиб борарди. Юк ортилган туялар ва отлар ўтиб борар, эгарларида аёллар ва болалар ўтиришарди. Пахмоқ итлар чопишарди. Ҳавони ҳар хил овозлар: бақириклар, кишнашлар, маърашлар ларзага келтирган эди.

Танабой ўз йилқиларини кенг ўтлоқдан, кейин яқиндагина байрамда халойиқнинг ғала-ғовури, шовқин-сурони ҳукм сурган тепаликдан ҳайдаб борар ва овул томонга қарамасликка ҳаракат қиларди. Гулсари бир маҳал тўсатдан чеккадаги ҳовли томон қайрилганида, бу қилиғи учун қамчи еди. Шундай қилиб, улар манглайида юлдузи бор ўша тўриқ байталчанинг лаблари сингари силлиқ ва меҳрибон қўлли жувоннинг ҳовлисига киришмади.

Йилқилар бараварига чопиб боришарди.

Саман йўрға хўжайинининг ўлан айтишини истарди, лекин у миқ этмасди. Овул ортда қолди. Хайр, овул. Олдинда тоғлар. Келгуси баҳоргача хайр, чўл. Олдинда тоғлар.

VI

Тун яримлаб қолганди. Бундан бу ёғига Гулсари ортиқ юра олмасди. У бу ерга, жарликка қадар неча марталаб тўхтаб-тўхтаб бир амаллаб юриб келди, лекин жарликдан ўтишга энди мажоли етмасди. Отдан бундан ортиқ талаб қилиш мумкин эмаслигини кекса Танабой тушунди. Гулсари азобланиб инграр, одам каби инграр эди. У ёта бошлаганида Танабой халақит бермади.

Совуқ ерда ётганида ҳам саман от калласини у ёқдан-бу ёққа тебратиб инграшдан тўхтамасди. У совқотганди, бутун танаси

қалтирарди. Танабой устидан пўстинини ечди ва уни отнинг белига ёпиб қўйди.

– Нима бўлди, аҳволинг ёмонми? Жуда ёмонми? Совқотдингми, Гулсари? Сен ахир ҳеч қачон совқотмасдинг-ку.

Танабой яна алланима деб ғулдуради, лекин саман йўрға энди ҳеч нарсани эшитмасди. Унинг юраги гўё йилқилар ўзларини таъқиб қилаётганлардан даҳшатга тушиб қочаётгандай, гум-гуп, гум-гуп, гум-гуп этиб нақ қулоғининг остида тартибсиз урарди.

Тоғлар ортидан ой кўтарилди, туман ичида осмонда осилиб қолди... Юлдузлар товушсиз учар ва сўнар эди.

– Сен шу ерда ёта тур, мен бориб қоврай териб келай, – деди чол.

У бултурги қуриган ўтларни йиғиб, атрофда узок дайдиб юрди. Бир қучоғини тергунича қўлларини тиканлар тирнаб кетди. Кейин, ҳар эҳтимолга қарши, қўлида пичоқ тутиб жарликка тушди ва бу ерда юлғунга дуч келди.

У чинакам гулхан қалайдиган бўлдик, деб қувониб кетди.

Гулсари яқинида ёнаётган оловдан доим кўрқарди. Ҳозир эса кўркмади, ёнидан иссиқ ва дуд уриб турарди. Танабой қоп устида индамай ўтирар, гулханга гоҳ юлғун, гоҳ бурган ташлаб, оловдан кўз узмай қўлларини иситарди. Баъзан ўрнидан туриб, от устига ташланган пўстинини тузатиб қўяр ва яна олов ёнига ўтирарди.

Гулсари исиниб олди, қалтираши тўхтади, аммо кўз олди қоронғилашар, кўкраги қисилар, нафас олишга ҳаво етишмасди. Шамолда олов гоҳ пасаяр, гоҳ кучаярди. Қаршисида ўтирган, узок вақтдан бери унинг хўжайини бўлиб келган чол гоҳ ғойиб бўлар, гоҳ пайдо бўларди. Алаҳсираётган саман отга гўё у эгаси билан бирга бўронли тунда чопиб бораётгандай, оёқларини тикка кўтариб кишнаётгандай, йилқиларни қидираётгандай, аммо улар топилмаётгандай туюларди. Оппоқ чакмоқлар ялт-юлт чакнаб, сўнг, ўчиб турганга ўхшарди.

Гоҳ ёришар, гоҳ қоронғилашар, гоҳ ёришар, гоҳ қоронғилашар эди...

VII

Қиш тугади, яшаш унчалик оғир эмаслигини чўпонларга кўрсатиш учун қиш вақтинча ўрнини бўшатди. Иссиқ кунлар келади, молларга мой битиб, эт олади, сут ва гўшт мўл-кўл бўлади, пойга ва байрамлар бўлади, оддий кунлар бошланади: кўзилатиш-қулунлатиш, жун қирқиш, ёш молни ўстириш, яйловдан-яйловга кўчиш, гўшт комбинатига қўй-йилқиларни ҳайдаб бориш керак, бу ишлар орасида ҳар кимнинг ўз ташвиши – муҳаббат ва айрилиқ, туғилиш ва ўлим бор, фарзандларнинг муваффақиятларидан одамлар ғурурланишади, улар ҳақида интернатдан нохуш хабарлар олганда: «Ўзимнинг олдимда бўлганида, эҳтимол, яхшироқ ўқирмиди», деб куйиб-пишишади. Нималар, бўлмайти, дейсиз, ташвишлар бошингиздан ошади ва қишки азоб-уқубатлар вақтинча эсдан чиқади. «Ют» келади, моллар нобуд бўлади, ерлар яхмалак билан қопланади, тешик-йиртиқ ўтовлар ва муздек молхоналар келгуси йилгача сводкаларда ва ҳисобатларда қолиб кетади. Кейин яна қиш босиб келади, оқ туясида чопиб келади, тоғдами, чўлдами, қаерда бўлмасин, чўпонни излаб топади ва унга ўз қилиқларини кўрсатади. Вақтинча унутилган ҳамма нарсани эсга туширади у. Йигирманчи асрда ҳам қиш ўзининг шу қилиғини қўймади...

Ўшанда ҳам шундай қилди. Ориқлаб кетган моллар ва йилқилар тоғлардан тушишиб, чўлга ёйилиб кетишди.

Баҳор. Қишдан омон чиқишди.

Ўша баҳорда айғир Гулсари йилқилар орасида сайр қилиб юрди. Танабой энди уни камдан-кам эгарлар, унга раҳми келар, минавериш мумкин ҳам эмасди – қочириш мавсуми яқинлашиб қолганди.

Гулсари яхши айғир бўладиганга ўхшарди. Жажжигина қулунларни худди оталаридай кузатиб юрарди. Она бия алаҳсиб қолса, у қулуннинг бирор ёққа думалаб кетишига ёки йилқилардан ажралиб қолишига йўл қўймасди. Гулсарининг яна бир фазилати шу эдики, у отларни бекордан-бекор безовта қилишларини яхши кўрмасди, агар безовта қилаверишса йилқиларни дарров узоқроққа ҳайдаб кетарди.

Ўша йилнинг кишида колхозда ўзгаришлар бўлди. Янги раис юборишди, Чоро ишларни топширди-да, туман касалхонасига ётди. Унинг юраги жуда заифлашиб қолганди. Танабой кўп марта дўстини кўргани бормоқчи бўлди-ю, аммо ишни ташлаб кетиб бўлармиди? Чўпон кўп болали онага ўхшайди. Доим, айниқса куз ва кўкламда ташвиши кўп бўлади. Мол машина эмаски, қулоғини бураб қўйиб кетаверсанг. Шу тариқа Танабой туман касалхонасига бора олмади. Энди унинг ёрдамчиси йўқ эди. Хотини ўрин ёрдамчи йилқибоқар ҳисобланарди – турмуш кечириш учун бир амаллаб пул топиш керак эди-да, ахир: меҳнат кунига кам ҳақ тўланса ҳам, ҳар ҳолда бир меҳнат кунига қараганда икки меҳнат кунига кўпроқ ҳақ олиш мумкин.

Лекин Жайдарнинг қўлида боласи бор эди. У қанақасига ёрдамчи бўла олсин? Куну тун ўзи кўз-қулоқ бўлиб туриши керак эди. Танабой кўни-кўшнилари билан гаплашиб ёрдамчи топгунича Чоронинг касалхонадан чиқиб овулга қайтганлиги ҳақида хабар келди. Шунда у хотини иккиси, кейинчалик – тоғдан тушганларида уникига боришга қарор қилишди.

Водийга энди қайтиб тушишганида, янги жойга эндигина кўника бошлашганида, Танабой ҳалигача ҳаяжонсиз эслай олмайдиган воқеа юз берди...

Йўрға от донг чиқарса, оқибати унинг учун яхши ҳам бўлиши мумкин, ёмон ҳам. Теварак-атрофга унинг донг-довруғи қанчалик кўп таралса, бошлиқлар унга шунча кўп кўз олайтиришади.

Ўша куни Танабой эрталабдан отларни яйловга ҳайдади, ўзи эса овқатланиш учун уйига қайтди. Қизини тиззасига олиб, хотини билан оилавий ишлар ҳақида гаплашиб чой ичиб ўтирарди.

Интернатдаги ўғлининг олдига, шу билан бирга бир йўла станцияга – чайков бозорига ҳам бориш, болалари ва хотини учун у-бу кийим сотиб олиш керак эди.

– Ундай бўлса, Жайдар, йўрғани эгарлай, – деди Танабой чойдан ҳўплаб. – Бўлмаса қайтиб келишга улгурмайман. Охирги марта миниб бориб келаман, кейин унга тегмайман.

– Майли, ўзинг биласан, – рози бўлди Жайдар. Ташқарида

отлиқларнинг дупури эшитилди. Кимдир улар томон келарди.

– Қара-чи, – деди Танабой хотинига. – Ким экан у?

У чиқди-да, қайтиб келди, ферма мудир Иброҳим ва у билан бирга яна овулдан кимдир келганлигини айтди.

Танабой ўрнидан истар-истамас кўзгалди, қизини қўлига кўтариб ўтовдан чиқди. Гарчанд у йилкичилик фермасининг мудир Иброҳимни унча ёқтирмаса ҳам, меҳмонни кутиб олиш керак эди. Иброҳимни нима учун ёқтирмаслигини Танабойнинг ўзи ҳам билмасди. У бошқаларга қараганда хушмуомалали эди, аммо шундай бўлса ҳам у субутсиз одамга ўхшарди. Энг ёмони шу эдики, ҳеч қандай иш билан шуғулланмасди, фақат ҳисоб-китоб олиб борарди. Фермада йилкичилик ишлари ўлда-жўлда, ҳар бир йилкибоқар ўз ҳолига ташлаб қўйилганди. Партия мажлисларида Танабой бу ҳақда неча бор гапирганда ҳамма унга қўшиларди, Иброҳим ҳам қўшилиб, танқид учун миннатдорчилик билдирарди, лекин ҳамма нарса илгаригидай қолиб кетаверарди. Яхшиямки, виждонли, ҳалол йилкибоқарлар танланган. Уларни Чоронинг ўзи танлаганди.

Иброҳим эгардан тушиб, очиқ юз билан қулочини ёзди.

– Ассалому алайкум, хўжайин! – у ҳамма йилқи боқарларни хўжайин деб атарди.

– Ваалайкум ассалом! – вазмин жавоб берди Танабой келганларнинг қўлини сиқиб.

– Соғ-омонмисизлар? Отлар қалай, Танака, ўзингиз қалайсиз? – Иброҳим оғзи ўрганиб қолган саволларни сиғдирар, одатдаги табассумидан унинг семиз юзи ёйилиб кетарди.

– Жойида.

– Худога шукур. Сиздан кўнглим тўқ.

– Ўтовга марҳамат.

Жайдар меҳмонлар учун янги кигиз тўшади, кигиз устига эса эчки терисидан қилинган пўстак ташлади. Унга ҳам Иброҳим илтифот қилди.

– Салом, Жайдар бойбича. Соғлиғингиз қалай? Эрингизга яхши қараяпсизми?

– Салом, киринглар, бу ёққа ўтиринглар.

Хаммаси ўтиришди.

– Бизга қимиздан куй, – деди хотинига Танабой. Қимиз ичишди, у ёк-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди.

– Ҳозир энг яхши иш – чорвачилик. Ҳеч бўлмаганда ёзда сут, гўшт бўлади-ку, – мулоҳаза қиларди Иброҳим, – далачиликда ёки бошқа ишларда умуман ҳеч вақо йўқ. Шунинг учун ҳозир йилқилару кўй-кўзилар ёнида бўлгап маъкул. Тўғримасми, Жайдар бойбича.

Жайдар бош силкиди, Танабой бўлса индамади. Буни унинг ўзи ҳам биларди, чорвачиликни кадрлаш кераклигига ишора қилиш учун ҳар бир имкониятдан фойдаланадиган Иброҳимдан ҳам бундай гапни биринчи бор эшитаётгани йўқ эди. Танабойнинг унга: агар одамлар сут-гўштли иссиққина жойларга суқуладиган бўлса, бунинг ҳеч яхши томони йўқ, дегиси келди. Бошқалар-чи? Қачонгача одамлар бекорга ишлашади? Урушга қадар бундаймасди-ку. Кузда ҳар бир уйга икки-уч аравадан ғалла келтириларди. Энди-чи? Бирор ердан бирон нарса ундириш учун қоплари билан югуриб юришади. Ўзлари ғалла етиштиришиб, ўзлари нонсиз ўтиришади. Бу яхши эмас. Фақат мажлислару панд-насиҳатлар билан узоққа бориб бўлмайди. Чоро меҳнатлари учун одамларга яхши сўздан бўлак ҳеч нарса бера олмай қолгани учун ҳам юрак касалига йўлиқди.

Аммо фикр-хаёлини банд қилган бу масалаларни Иброҳимга гапириб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Танабой ҳозир гапни чўзишни истамасди ҳам. Буларни тезроқ кузатиш, ишларини тезроқ битириш учун йўргани эгарлаш – барвақтроқ қайтиш керак эди. Нега келишдийкин улар? Лекин сўраб-суриштириш ноқулай эди.

– Негадир сени таниёлмаяпман, иним, – Танабой Иброҳимнинг ҳамроҳи, кам гап ёш йигитга мурожат қилди. – Раҳматли Абалаканинг ўғлимасмисан сен?

– Ҳа, Танака, мен ўшанинг ўғлиман.

– Ўх, вақт қандай тез ўтяпти-я. Йилқиларни кўргани келдикми?

– Йўқ, биз...

– У мен билан бирга келди, – унинг сўзини бўлди Иброҳим.

– Биз бу ерга бир иш билан келдик, кейинчалик гаплашармиз у ҳақда. Қимизингиз, Жайдар бойбича, жуда ажойиб экан. Ҳидини

қаранг, қандай ўтқир. Яна бир коса қуйингчи.

Яна у-бу ҳақда гаплаша бошлашди. Танабойнинг кўнгли кўнгилсиз бир нарсани сезиб турарди, лекин нима мақсадда келишганини тушуна олмади. Ниҳоят, Иброҳим чўнтагидан қанақадир қоғозни олди.

– Танака, биз сизнинг олдингизга мана шу иш билан, манави қоғоз билан келувдик. Ўқиб кўринг.

Танабой овоз чиқармай ҳижжалаб ўқирди, ўқирди-ю кўзларига ишонмасди. Йирик-йирик ҳарфлар билан қоғозга шулар ёзилганди:

«Фармойиш.

Йилқичи Бакасовга.

Саман йўрға Гулсари миниб юриш учун отхонага жўнатилсин.

Колхоз раиси (ажи-бужи имзо). 1950 йил, 5 март».

Ишнинг бунчалик ёмон тус олишидан эсанкираб қолган Танабой индамай қоғозни тўртга буклади-да, гимнастёркасининг кўкрак чўнтагига солди ва кўзини ердан узмай узоқ ўтириб қолди. Курагининг ости музлаб, кўнгли беҳузур бўла бошлади. Сирасини айтганда, бунда қутилмаган, тасодифий ҳеч нарса йўқ. Кейинчалик ишлатиш, миниб юриш учун у отларни парвариш қилаётган эди-да. Бу йиллар ичида у қанча-қанча отларни бригадаларга жўнатди. Лекин Гулсарини бериш унинг қўлидан келмасди. Шунинг учун у саман йўрғани қандай қилиб олиб қолиш ҳақида зўр бериб фикр юрита бошлади. Ҳамма ишни пухта ўйлаб қилиш керак эди. Ўзини тутиб олиши керак.

Иброҳим безовталана бошлади:

– Мана шундай арзимаган иш билан сизнинг олдингизга келдик, Танака, – эҳтиёткорлик билан деди у.

– Маъқул, Иброҳим, – хотиржам боқди унга Танабой. – Бу иш қочиб қутулмайди. Яна қимиздан ичайлик, гаплашиб ўтирайлик.

– Ҳа, албатта, сиз ақлли одамсиз-ку, Танака.

«Ақлли! Сенинг авраб алдашларингга учиб бўпман!» – деди ичида Танабой аччиғланиб.

Яна анчайин суҳбат бошланди. Энди шошилишнинг ҳожати йўқ эди.

Танабой колхознинг янги раиси билан илк бор шу тарзда тўқнашди. Тўғрироғи, шахсан ўзи билан эмас, балки унинг ажи-бужи имзоси билан. Унинг ўзини ҳали юзма-юз кўрмаганди. У Чоронинг ўрнига келганида тоғларда эди. Уни қаттиққўл одам, катта мансабларда ишлаган, дейишарди. Биринчи йиғилишдаёқ ишёқмасларни қаттиқ жазолашни айтиб огоҳлантириб қўйган, меҳнат куни минимумини бажармаганлик учун эса судга тортаман, деб дўқ қилган, колхозлардаги барча қийинчиликлар колхозларнинг майда бўлганлигидан юз бераётганлигини, энди уларни йириклаштиражакларини, тез орада аҳвол яхшиланишини, уни шунинг учун ҳам бу ерга юборилганини, хўжаликни илғор агротехника ва зоотехниканинг барча қонун-қоидаларига мувофиқ олиб боришини ўзининг асосий вазифаси қилиб олганлигини айтган эди. Бунинг учун эса ҳамма агротехника ва зоотехника тўғарақларида ўқишга мажбур.

Чиндан ҳам ўқишни бошлаб юборишди – плакатлар осиб қўйишди, лекциялар ўткази бошлашди. Агар чўпонлар лекциялар пайтида пинакка кетиб қолишаётган бўлишса, бу энди уларнинг иши...

– Танака, биз кетишимиз керак, – Иброҳим Танабойдан бир нарсани кутгандай қаради ва этикларининг сирғалиб тушган қўнжларини тортиб, тулки телпагини қоқиб, у ер-бу ерини тузата бошлади.

– Гап бундай, ферма мудирини, раисга бориб айт: мен Гулсарини бермайман. У уюр айғирини. Бияларга қўямиз.

– Вой-бўй, Танака, биз унинг ўрнига беш айғир берамиз, биронта ҳам бия қисир қолмайди. Ахир шу ҳам гапми? – ажабланди Иброҳим. Ҳамма иш яхши бораётганидан у хурсанд эди, бирдан... Эҳ, Танабой ўрнида бошқа бирон киши бўлганида гапни қисқа қилган бўларди. Аммо Танабой Танабойлигини қилади-да, у ўзининг акасини ҳам аямаган, буни эътиборга олиш керак. Эҳтиётлик билан иш тутмаса бўлмайди.

– Менга сизларнинг беш айғирингиз керакмас! – Танабой терлаб кетган пешонасини артди ва бир оз индамай тургач, очикчасига гаплашишга қарор қилди. – Нима, раисинга минишга от топилмадими? Отхонада отлар қуриб кетибдими? Нега энди айнан Гулсари керак бўлиб қолди?

– Нега бундай дейсиз, Танака? Раис бизнинг раҳбаримиз, демак, уни хурмат қилиш керак. Ахир у туманга боради, унинг олдига ҳам одамлар келиб туришади. Раис халқ орасида юради, хўш, айтайлик...

– Нима, хўш? Бошқа отни минса ҳеч ким уни тан олмай кўядими? Ёки ҳамманинг кўз олдига бўлса, албатта йўрға отни миниши керакми?

– Албаттами, албатта эмасми, аммо шундай бўлиши керак. Мана сиз, Танака, урушда солдат бўлгансиз. Сиз енгил машинада, генералингиз эса юк машинасида юрганми ахир? Йўқ, албатта. Генералга – генераллигига муносиби, солдатга – солдатларга ярашаси. Ё нотўғрими?

– Унинг йўриғи бошқа, – иккиланиб эътироз билдиради Танабой. Нега йўриғи бошқачароқ эканлигини тушунтириб ўтирмади, очиғини айтганда, тушунтира олмасди.

Саман йўрға бўйнидаги сиртмоқнинг тортилаётганини сезиб, у жаҳл билан гапирди:

– Бермайман. Агар маъкул кўрмаётган бўлсаларинг, йилқибоқарликдан олиб ташланглар. Темирчилик устахонасига бораман. У ерда сиз мендан болғани тортиб ололмайсизлар.

– Нега бундай дейсиз, Танака! Биз сизни хурмат қиламиз, қадрлаймиз. Сиз бўлсангиз худди ёш боланинг гапини қиялмасиз. Ахир шу сизга муносибми? – Иброҳим ўтирган жойида типирчилаб қолди. Иш пачава бўлди шекилли. Ўзи ваъда берганди, ўзи маслаҳат қилганди, ўзи тўғрилайман деб мақтанувди, манави қайсар нусха бўлса ҳамма ишни барбод қилмоқчи.

Иброҳим чуқур хўрсинди-да, Жайдарга мурожаат қилди:

– Ўзингиз ўйлаб кўринг, Жайдар бойбича, битта от нима бўпти, майли йўрға бўлса ҳам? Уюрда қанақа отлар йўқ дейсиз – истаганингизни танлаб олинг. Одам келган бўлса олдингизга, уни

юборишган бўлса...

– Сен нега бунча жон куйдирыпсан? – сўради Жайдар.

Иброҳим ҳайрон бўлиб, тутилиб қолди:

– Бўлмасам-чи? Тартиб-интизом. Менга топширишди, мен кичик одамман. Ўзим учун эмас. Мен эшақда ҳам юравераман. Мана сўранг, Абалаканинг ўғлини юборишди йўрға отни миниб кел деб.

У индамай бош силкитди.

– Яхши иш бўлмапти, – давом эттирди Иброҳим. – Уни бизга раис қилиб юборишди, у бизнинг меҳмонимиз, биз бутун овул бир бўлиб отни бермасак. Халқ билса нима дейди? Қирғизлар қачон шундай қилишган?

– Хўп яхши, – жавоб берди Танабой. – Овулдошлар билсин, майли. Мен Чоронинг олдига бораман. Майли, у бир ёқлик қилсин бу масалани.

– Чоро, берма, дейди деб ўйлайсизми? У билан келишилган. Фақат уни уялтириб қўясиз. Қасдан бўйинтоблик қиляпсиз. Янги раисни тан олмаймиз, эскисига арз қилгани борамиз? Чоро касал одам бўлса. Унинг раис билан муносабатини бузишнинг нима ҳожати бор? Чоро партия ташкилотчиси бўлади, у раис билан ишлашиши керак. Халақит беришнинг нима кераги бор...

Чоро ҳақида сўз кетганида Танабой индамай қолди. Ҳамма жимиб қолди. Жайдар оғир хўрсинди.

– Бер, – деди у эрига, – одамларни тутиб турма.

– Мана бу ақлли гап, аллақачон шундай қилсангиз бўларди, раҳмат сизга Жайдар бойбича.

Иброҳим бекорга қайта-қайта миннатдорчилик билдирмаганди. Шундан кейин, кўп вақт ўтмай, у ферма мудирлигидан раиснинг чорвачилик бўйича муовинлигига кўтарилди...

Танабой эгар устида ерга тикилиб ўтирарди, қарамаса ҳам ҳамма нарсани кўрарди. Гулсари қандай тutilганини ва унга қандай қилиб янги нўхта урилганини (ўзининг нўхтасини Танабой ўлса ҳам бермасди) кўриб турди. Гулсарининг уюрдан кетгиси келмаётганлигини, Абалаканинг ўғли тутиб турган жilовдан қутулиш учун ҳар томон ташланаётганини, Иброҳим гоҳ у ёнидан, гоҳ бу

ёнидан от чоптириб келиб, қамчи билан кулочкашлаб уни ураётганини кўриб турарди. У йўрға отнинг кўзларини, бу кўзлар саросимага тушиб нотаниш кишилар уни биялар ва қулунлардан, ўз хўжайинидан айириб қаёққа ва нега олиб кетаётганликларини тушунмаётганини кўрарди, кишнаганида унинг очик оғзидан отилиб чиққан буғни, ёлини, белини, сағрисини, бел ва биқинларидаги қамчи изларини кўриб турарди, бутун бастини, ҳатто олдинги ўнг оёғининг тўпиғидан юқорисидаги кичикроқ ғуррани ҳам кўриб турарди, унинг оёқ ташлашларини, туёк изларини, оч сарғиш тўриқ жунларининг сўнгги қилигача ҳаммасини кўриб турарди ва лабларини тишлаб индамай изтироб чекарди...

У бошини кўтарганида Гулсарини олиб кетганлар тепалик орқасида кўздан ғойиб бўлишган эди. Танабой инграб юбордида, уларнинг ортидан отини чоптириб кетди.

– Тўхта, бу ниятингдан қайт! – Жайдар ўтовдан югуриб чикди.

Чопиб кетаётиб бирдан унинг хаёлидан: хотиним анави тунлардаги қилмишларим учун саман йўрғадан қасос оляпти, деган даҳшатли тахмин ўтди. У отни тўсатдан кескин буриб, қамчи билан тислаттириб урганича орқасига қайтарди. Ўтов ёнида отни шартта тўхтатди-да, сакраб тушди ва юзи бурушган, ранги қув ўчган даҳшатли бир аҳволда хотинининг олдига чопиб келди:

– Сен нега... нега бериб юбор, дединг? – пичирлади у тик боқиб.

– Ўзингни бос! Қўлингни тушир, – у ҳар доимгидай хотиржамлик билан босиб қўйди эрини. – Гапимга кулоқ сол. Гулсари ахир сенинг хусусий отингми? Ўз отингми? Ўзингга тегишли ниманг бор сенинг? Биздаги ҳамма нарса колхозники. Шу билан тирикмиз. Саман йўрға ҳам колхозники. Раис эса колхоз хўжайини, нима деса, шу бўлади. Анави тўғрисида кўнглингга келган нарса бекор, истасанг, ҳозир ҳам кетишинг мумкин. Кетавер. У мендан яхшироқ, чиройлироқ, ёшроқ. Яхши жувон. Мен ҳам бева қолишим мумкин эди, лекин сен қайтиб келдинг. Қанча кутдим сени! Майли, бу тўғрида гапириб ўтирмайлик ҳам. Сенинг уч боланг бор. Уларни нима қиласан? Кейинчалик нима дейсан уларга? Улар нима дейишади? Мен нима дейман уларга? Ўзинг ҳал қил...

Танабой чўлга чиқиб кетди. Йилқилар олдида кечга қадар қолиб кетди, ҳамон ўзини босиб ололмасди. Йилқилар етимланиб қолди. Танабойнинг қалби бум-бўш бўлиб қолди. Йўрға от ўзи билан бирга унинг қалбини ҳам олиб кетди. Ҳаммасини олиб кетди. Гўё, ҳамма нарса ўзгаргандай.

Куёш ҳам бўлакча, осмон ҳам бўлакча, ўзи ҳам гўё бошқачадай эди.

У қоронғи тушганда қайтди. Ўтовга индамай, қоп-қорайиб кириб келди. Қизлари ухлаб қолишганди. Ўчоқда олов ёнарди. Хотини кўлига сув куйди.

– Емайман, – рад қилди Танабой. Сўнг деди: – Чанговузни ол, «Она туянинг бўзлаши»ни чалиб бер.

Жайдар чанговузни олди, уни лабларига тутди, бармоғини ингичкагина пўлат «тил»га тегизди, унга пуфлади, сўнг нафасини ичига тортди, кўчманчиларнинг қадимий куйи куйилиб оқа бошлади. Оқ бўталоғини йўқотган она туя ҳақида кўшиқ. Чўлу даштларда у узоқ кунлар югуриб-елиб юради. Бўталоғини чақиради, кидиради. Оқшомлари жарлик ёқалаб, эрталаб ялангликларда уни ўз орқасидан энди эргаштириб юра олмаслигидан, бутоқлардан барглари биргаликда териб ея олмаслигидан, кўчма кумлар устида югура олмаслигидан, баҳор пайтида далаларда айланиб юра олмаслигидан, уни оппоқ сутин билан эмиза олмаслигидан зорланарди. Қайдасан, қорақўз бўталоғим? Жавоб бер! Елинимдан, тирсиллаб турган елинимдан сут тизиллаб оқяпти, оёқларимдан оқиб тушяпти. Қайдасан? Жавоб бер! Елинимдан, тирсиллаб турган елинимдан тизиллаб сут оқяпти. Оппоқ сут...

Жайдар чанговузни яхши чаларди. Танабой уни қизлик вақтида шу чалиши учун севиб қолганди.

Танабой бошини куйи солиб тингларди ва яна бошини кўтариб қарамаса ҳам ҳамма нарсани кўриб турарди. Иссиқ ва совуқдаги кўп йиллик меҳнатдан унинг дағаллашиб кетган қўллари, оппоқ оқарган сочлари ва бўйнида, лабларида, кўз ёнларида пайдо бўлган ажинлар. Ўша ажинлар ортида ўтган, ёшлик сочлари елкасига тушиб турган сариқ мағиз қизча ва унинг ўзи – Танабойнинг ўша кезлардаги жуда-

жуда ёш йигитлик даври, ҳамда улар иккаласининг ўша йиллардаги яқинлиги кўзга кўриниб кетарди. Хотини ҳозир уни сезмаётганлигини Танабой биларди, у ўз куйига, ўз хаёлларига ғарқ бўлганди. Ўша дамда у яна ўз кулфатлари ва азоб-уқубатларининг ярмини хотинининг ҳаётида, тақдирида кўрарди. Жайдар бу кулфат ва уқубатларни ўз устига олган эди.

...Она туя қанча кунлардан буён елиб-югуриб ўз боласини қидиради, чакиради. Қайдасан, қора кўзли бўталоғим? Елинимдан, тирсиллаб турган елинимдан сут тизиллаб чиқяпти, оёқларимдан оқиб тушяпти. Қайдасан? Жавоб бер! Елинимдан тизиллаб сут оқяпти. Оппоқ сут...

Қизлар эса ухлаб ётишарди. Ўтов ортида бепоён чўл, тун қоронғилигида кўз илғамас чўл ястаниб ётарди.

Бу пайтда Гулсари отхонада тўс-тўполон қилиб, отбоқарларга уйку бермаётганди. У отларга қамоқхона бўлган отхонага биринчи бор тушиши эди.

VIII

Танабой бир куни эрталаб йилқилар орасида ўз саман йўрғасини кўрганида қалби олам-олам қувончга тўлди. Устида эгар, нўхтасидан узилган арқоннинг бир бўлаги осилиб турарди.

– Гулсари, Гулсари, омонмисан? – Танабой сиртмоғи билан югуриб борди ва яқинлашиб уни бегона юганда, оғир узангили кўпол бегона эгар остида кўрди. Уни айниқса эгар устидаги қалин духоба ёстиғи ғазаблантириб юборди, гўё отни эркак эмас, балки хотин миниб юргандай.

– Туф! – ғазабланганидан тупуриб юборди Танабой. Отни тутмоқчи, унинг устидаги мана бу бемаъни абзал-анжомларнинг ҳаммасини улоқтириб ташламоқчи бўлди, лекин Гулсари тутқич бермай қочиб кетди. Саман йўрғанинг ҳозир у билан иши йўқ, у бияларга айланишарди. Йўрға уларни шу қадар соғингандики, ўзининг. собиқ хўжайинини ҳатто пайқамаган ҳам эди.

«Демак, охир қочиб келибсан-да, тизгинни узибсан-да. Балли! Хўп, майли, ўйнаб қол, ўйнаб қол, мен жим юраман», ўйлади Танабой ва йилқиларнинг бир оз чопиб юришига эрк беришга қарор қилди. Гулсарининг орқасидан одамлар елиб келишмагунича, у ўзини ўз уйидагидай ҳис этиб юраверсин.

– Ҳайт-ҳайт-ҳайт! – қичқирди Танабой, узангига оёқ тираб ва сиртмоқни хавода ўйнатиб йилқиларни ҳайдади.

Биялар қулунларини чақириб кўзғалишди, ёш биялар ўйноқлаб чопиб кетишди. Шамол уларнинг ёлларини ўйнади. Кўкатлар билан қопланаётган ер қуёш нури остида яшнади. Гулсари сесканиб тушди, қаддини ростлаб олди-да, гердайиб чопиб кетди. Уюр олдига тушиб олди, янги айғирни уюрдан қувиб чиқарди-да, орқага ҳайдаб юборди, ўзи бўлса пишқириб, уюр олдида ўзини кўз-кўз қилиб ўйноқлаб кетди ва йилқиларнинг гоҳ у ёнбошига, гоҳ бу ёнбошига чопиб ўта бошлади. Уюрнинг ҳиди, биялар сутининг ҳиди, қулунлар ҳиди, дашт шамолининг ҳиди унинг бошини айлантларди. Устида бемаъни духоба ёстикли бесўнақай эгарнинг борлиги, биқинларига зилдай узангиларнинг шапатилаб заифлаётганлиги билан унинг иши йўқ эди. У кеча сувлиғини чайнаб, гувиллаб ўтаётган юк машиналаридан ҳуркиб, тумандаги қатор от қозикларининг бирида турганлигини унутганди. Кейинроқ сассиқ ичимликхона ёнидаги кўлмақда турганлиги ва унинг янги хўжайини ўзининг улфатлари билан чиққанлиги, ҳаммасидан сассиқ ҳид буркиб таралганлигини ҳам унутганди. Янги хўжайини пишиллаб, кекира-кекира унга минганди. Йўлда улар лой кечишиб аҳмоқона пойга уюштирганларини, янги хўжайинини қандай суриб олиб кетганлигини ва у эгар устида лўкиллаб борганлигини, кейин эса юганни қаттиқ тортиб, унинг бошига қамчи билан тушира бошлаганини ҳам унутганди.

Ҳаммасини унутганди саман йўрға, ҳаммасини. Уюрнинг ҳиди, биялар сутининг ҳиди, қулунлар ҳиди, дашт шамолининг ҳиди унинг бошини айлантларди... Саман йўрға чопиб юрарди – орқасидан қувиб келаётганларини фаҳхламай чопиб-елиб юрарди.

Танабой йилқиларни аввалги жойига қайтарган эди ҳамки, овулдан икки отбоқар келиб қолди.

Улар Гулсарини подадан олиб кетишди.

Лекин кўп ўтмай у яна пайдо бўлиб қолди. Бу гал нўхтаси ҳам, эгари ҳам йўқ эди. Бир амаллаб юганни бошидан чиқариб ташлаб, тунда отхонадан қочганди. Танабой аввал кулиб юборди, сўнг жимиб қолди ва ўйлаб туриб, йўрғанинг бўйнига сиртмоқ ташлади, ўзи тутди, ўзи жиловлаб, овулга етаклаб кетди, кўшни яйловдаги ёш йилқибоқардан йўрғани орқадан ҳайдаб боришни илтимос қилмоқчи бўлди. Ярим йўлда қочоқ йўрға от кетидан келаётган отбоқарларни учратди. Гулсарини уларга топшира туриб, Танабой ҳатто пўнгиллаб ҳам кўйди:

– Нима, у ёқда ҳамма қўлсизлар тўпланганмисизлар, раиснинг отига тузукроқ қарай олмайсизлар. Қаттикроқ боғланглар уни.

Гулсари учинчи марта қочиб келганида, Танабойнинг ҳазилакамига жаҳли чиқмади:

– Нима қиялсан, аҳмоқ! Қайси жин сени бу ёққа бошлаб келяпти? Аҳмоқсанда, аҳмоқсан, – сўкинарди у сиртмоқ билан саман йўрғанинг кетидан қувиб. Яна уни қайтариб олиб бориб берди ва тагин отбоқарлар билан сўкишишди.

Лекин Гулсари ақлли бўлишни хаёлига ҳам келтирмасди, ҳар гал қулай пайтдан фойдаланиб қочиб келарди.

Отбоқарларнинг ҳам жонига тегди, Танабойнинг ҳам.

...Ўша кун Танабой кеч ётди – яйловдан кеч қайтган эди. Ҳар эҳтимолга қарши, йилқиларни ўтовга яқин ҳайдаб келтириб қўйди-да, ухлаб қолди, уйқуси нотинч бўлди. Кун бўйи жуда чарчаганди. Қанақадир ғалати туш кўрди – у яна урушда юрибдими ё қаердадир кушхонадами, англаш қийин эди. Ҳамма ёқ қон, қўллар ҳам ёпишқоқ қон эди. Тушга кирган қон яхшиликка бўлмайди, деб ўйлайди тушида. Қўлларини бирон ерда ювиб олмоқчи бўлади. Лекин уни итариб ташлашади, мазах қилиб кулишади, қаҳ-қаҳ уришади, чинқиришади, кимлигини билмайди, биров дейди: «Танабой, қонга қўлингни ювяпсан, қонга. Бу ерда сув йўқ, Танабой, бу ерда ҳамма ёқ қон! Ҳа-ҳа-ҳа, хо-хо-хо, хи-хи-хи!..»

– Танабой, Танабой! – елкасидан силкирди уни хотини. Тур ўрнингдан.

– А, нима?

– Эшитяпсанми, уярда бир нарса бўлаётганга ўхшайди. Айғирлар уришишяпти. Балки Гулсари яна қочиб келгандир.

– Падарига лаънат унинг. Ҳеч тиним йўқ! – Танабой тез кийинди, сиртмоқни олди ва аллақандай тўс-тўполон бўлаётган пастлик томон чошиб кетди. Тонг ёришиб қолганди.

Чошиб келиб Гулсарини кўрди. Лекин буниси нима? Оёқларига темир кишанлар солинган йўрға от ҳақкалаб юрарди. Оёқларида кишанлар жаранглайди, гир айланади, оёқларини осмонга кўтаради, инграйди, кишнайди. Манави каллаварам уюр айғири бўлса уни бекордан-бекор тепяпти ҳам, тишляпти ҳам.

– Ҳаҳ, сен йиртқични! – Танабой елдай учиб борди, каллаварамни шундай урдики, сиртмоқнинг банди синиб кетди. Ҳайдаб юборди. Кўзларидан эса ёш чиқиб кетди. – Сени нима қилишибди-я? Ким оёғингга кишан солди-я! Нега бу ёққа судралиб келдинг, бадбахт тентак?..

Буни қаранг – шундай узоқ жойдан, дарёдан сойликка, дўнгликлардан бу ергача кишанда ҳақкалаб келиб, йилқиларга ахир етиб олибди. Тун бўйи, эҳтимол, сакраб сакраб юриб келгандир. Қочқин каторгачидай якка ўзи кишанни жаранг-журунглашиб йўл юргандир.

«Қойил-э! – бошини чайқади Танабой. Саман йўргани силаб-сийпай бошлади, юзини унинг лабларига тутди. У бўлса секин-аста лабини қимирлатар, кўзларини чала юмиб қисарди.

– Нима қиламиз энди, а? Бу қилиғингни ташласанг бўларди, Гулсари, охири бахайр бўлмайди. Тентаксан сен, тентаксан. Ҳеч нарсани билмайсан...

Танабой саман йўргани кўздан кечириб чиқди. Тишланган ерлар битиб кетиши мумкин. Аммо кишан оёғини қаттиқ шилиб ташлабди. Тўпиқларидан қон оқаётганди. Кишанга қопланган кигизга куя тушиб, чириб кетган экан, сувдан ҳақкалаб ўтганида кигиз тушиб кетиб, темири очилиб қолибди. Ана шу унинг оёқларини қонга

белабди. «Ҳойнаҳой Иброҳим кишанни чоллардан топган бўлса керак. Бу унинг иши», ғазаб билан ўйлади Танабой. Кимники бўларди бошқа? Кишан эскилардан қолган. Ҳар бир кишаннинг алоҳида махсус қулфи бўлади, қалитсиз оча олмайсан. Илгарилари от ўғрилари яйловлардан ҳайдаб кетиб қолмасликлари учун энг яхши отларнинг оёқларини кишанлаб қўйишарди. Оддий арқон тушовни пичоқ билан кессанг бас, кишанланган отни эса олиб кета олмайсан. Аммо бундай воқеалар қачонлардир бўларди, ҳозир эса кишан камёб нарса бўлиб қолди. Ўтмишдан хотира сифатида биронта чолда сақланиб қолган чиқар... Лекин мана бунисини қаранг, ҳойнаҳой, кимдир айтган бўлса керак шундай қилиш керак деб. Овул яйловидан узоққа кетиб қолмаслиги учун саман йўрғани кишанлаб қўйишибди. У бўлса барибир қочиб келибди...

Бутун оила бир бўлиб Гулсарининг оёғидан кишанни ечиб олишди. Жайдар жиловидан ушлаб, йўрғанинг кўзини бекитиб турди, қизлари атрофда ўйнаб юришарди, Танабой бўлса, ҳамма асбобларини келтириб, қулфни очишга қалит танлаш билан овора бўлиб терлаб-пишиб кетганди. Темирчилик малакаси, уқуви яраб қолди, узоқ пишиллаб уринди, қўллари шилиниб кетди, лекин барибир йўлини топиб очди.

Кишанни улоқтириб ташлади. Йўрғанинг оёқларидаги қон оқаётган жойларга малҳам қўйди. Жайдар уни отқозикқа боғлагани олиб кетди. Катта қизи синглисини орқасига опичиб олиб, улар ҳам уйга йўл олишди.

Танабой бўлса ҳамон ҳансираб, пишиллаб ўтирарди, у қаттиқ чарчаганди. Кейин асбобларни йиғиштириб, ердан кишанни олди. Қайтариб бериш керак, бўлмаса яна жавоб беришга тўғри келади. Занглаган кишанни томоша қила туриб, устанинг ишига қойил қолди. Ҳамма томони жойида, ақл ишлатиб ясалган эди. Кекса қирғиз темирчиларнинг иши. Ҳа, бу хунар энди йўқолган, умрбод нутилган. Кишанлар энди керакмас. Аммо бошқа буюмларнинг йўқолганига афсусланасан киши. Кумушдан, мисдан, ёғочдан, теридан қандай безаклар, қандай асбоб-анжомлар яшашарди-я! Қиммат ҳам эмасди, лекин гўзал буюмлар эди. Ҳар бирининг ўзига

хос гўзаллиги бор эди. Энди бунақалар йўқ. Эиди ҳамма нарсани – кружкалар, лаганлар, қошиқлар, зирақлар ва тоғорачаларини алюминдан ясашади – қаёққа борсанг, ҳамма ерда бир хил нарса, жонингга тегиб кетади. Эгарсоз усталарнинг ҳам энг охиригилари қолди. Қанақа эгарлар қила олишарди-я! Ҳар бир эгар ўз тарихига эга эди: ким, қачон, ким учун ва ўз меҳнати қандай тақдирлангани маълум эди. Яқинда ҳамма худди у ёқда, Европадагидек, машинада юрадиган бўлса керак. Ҳаммасиники бир хил машина, фақат номерларидан ажратасан, холос. Боболар хунарини эса унутиб юборяпмиз. Қадимий қўл хунарини йўқотдик, ҳолбуки, инсон қалби ҳам, кўзи ҳам қўлларда...

Гоҳо Танабойни шундай хаёллар чулғаб оларди. Халқ хунари ҳақидаги мулоҳазаларга берилиб кетарди, у йўқолиб кетаётганлиги учун кимни айблашни билмай куйиб-пишар, ғазабланарди. Ҳолбуки, ўзи ҳам ёшлигида қадимдан мерос қолган нарсаларимизнинг шундай гўрковларидан бири бўлганди. Бир куни ҳатто комсомол йиғилишида ўтовларни тугатиш ҳақида нутқ ҳам сўзлаганди. Кимдандир ўтовлар йўқотилиши кераклигини, ўтов – инқилобдан олдинги турар жой эканлигини эшитганди. «Битсин ўтов! Эскичасига яшашни бас қилайлик».

Ўтовни ҳам «қулоқ қилишди». Уйлар кура бошлашди, ўтовлар эса синдириб ташланди. Кигизларни ҳам қирқиб бошқа нарсаларга керак қилдилар, ёғочлари керага, чанғороқлари ховли деворларига, моллар учун кўраларга ишлатилди, ҳатто ўчоққа ёқилди...

Кейин маълум бўлишича, ўтовларсиз узоқ яйловларда чорвачилик қилиб бўлмас экан. Энди Танабой бундай сўзларни айтишга оғзи қандай борганлигига, кўчма чорвачилик учун ҳали ўтовдан дурустрок бошқа ҳеч нарса ўйлаб топилмаганлигига қарамай, уни нега қоралаганига ўзи ҳам ҳайрон қоларди. Ҳар бир кичик бўлаги аждодларнинг асрий тажрибасидан ўтган ўтов ўз халқининг ажойиб кашфиёти эканлигини у қандай қилиб кўра олмадийкин?

Энди у қари Тўрғайдан қолган илма-тешиқ, ис босган ўтовда яшарди. Ўтов жуда эски эди, фақат Жайдар бениҳоя сабр-тоқатлик бўлгани учун ундан фойдаланиб келаётган эдилар. У бир неча кунлаб

ўтовни ямаб-ясар, яшаб бўладиган ҳолга келтирар, бир-икки ҳафтадан сўнг эса чирик кигиз яна ситилиб кетар, яна тешиқлар кўриниб қолар, шамол ғувиллаб кирар, қор кирар, ёмғир ўтар эди. Тагин аёл тикиш-ямашга киришарди, бу ишнинг поёни кўринмасди.

– Қачонгача азоб чекамиз? – зорланарди у, – қара, кигиз эмас бу – кукун, тўкилиб-сочиқиб кетяпти. Керагаси билан увуқлари нимага ўхшаб қолди! Айтгани уяласан. Сен лоқақал бизга янги кигизлар олсангчи. Уйнинг эгасимисан ё йўқми? Ахир биз ҳам одамга ўхшаб яшашимиз керак-ку...

Танабой авваллари уни юпатиб, ваъда қилиб юрди. Овулда ўзига янги ўтов ўрнатиб беришлари зарурлиги ҳақида оғиз очганида эса кекса усталар аллақачонлар ўлиб кетишгани, ёшлар бўлса уларни қандай яшаш тўғрисида тасаввурга ҳам эга эмаслиги маълум бўлиб қолди. Ўтовлар учун колхозда кигизлар ҳам йўқ эди.

– Бўлмаса жун беринглар, ўзимиз кигиз бостириб оламиз, – илтимос қилди Танабой.

– Қанақа жун! – дейишди унга. – Сен нима, осмондан тушдингми? Жуннинг ҳаммаси план бўйича сотиляпти, хўжалиқда бир грамм ҳам қолдириш мумкин эмас... Сўнг ўтов ўрнига брезент чодирни таклиф қилишди.

Жайдар катъиян рад этди:

– Чодирда яшагандан кўра йиртиқ-ямоқ ўтовда яшаган яхшироқ.

Кўпгина чорвадорлар бу вақтда чодирларга кўчиб ўтишга мажбур бўлишганди. Аммо бу ўзи қанақа турар жой? На туриб юра оласан, на ўтира оласан, на олов ёқасан? Ёзда ҳаддан ташқари исиб кетади, қишда эса ит ҳам совуғига чидай олмайди. На буюмларни жойлаштира оласан, на ўчоқ кура биласан, на чиройлироқ қилиб безата оласан. Меҳмонлар келиб қолса қаёққа жойлаштиришни билмай қоласан.

– Йўқ-йўқ! – деб бош тортди Жайдар. – Нима қилсанг қилгину лекин мен чодирда яшамайман. Чодир бўйдоқлар учун, у ҳам бўлса вақтинчаликка, бизнинг эса бола-чақамиз бор. Уларни чўмилтириш керак, тарбиялаш керак, йўқ, яшамайман.

Бир куни Танабой Чорони учратиб қолди. Ҳамма гапни сўзлаб берди.

– Бу ёғи нима бўлади, раис?

Чоро ғамгин бош чайқади:

– Бу ҳақда биз иккимиз ўз вақтида ўйлашимиз керак эди. Юқоридаги раҳбарларимиз ҳам. Ҳозир бўлса хатлар ёзипмизу, нима дейишларини билмаймиз. Жун – қимматбаҳо хомашё, камёб нарса дейишади. Экспорт қилинади. Ички хўжалик эҳтиёжларига сарфлаш – мақсадга мувофиқ эмасмиш.

Шундан кейин Танабой жимиб қолди. Демак, қисман ўзи ҳам айбдор. Ўзининг тентаклигидан ун чиқармай кула бошлади: «Мақсадга мувофиқ эмас! Ҳа-ха-ха! Мақсадга мувофиқ эмас!»

Бу «мақсадга мувофиқ эмас» деган оғир сўз узоқ вақтгача хаёлидан кетмади.

Шундай қилиб, улар тузатиб олиш учун оддийгина жун зарур бўлган, қирқ ямоқ бўлиб кетган эски ўтовда яшайверишиди. Бу жун деганини эса колхоз отарларидан тонналаб қирқишар эди...

Танабой қўлида кишан ушлаганича ўз ўтови олдига келди. У шу қадар ғарибона кўриниб кетдики, ҳамма нарсага – ўзига ҳам, саман йўрғанинг оёқларини қонатган манави кишанга нисбатан ҳам ғазаби шунчалик ошиб-тошиб кетдики, ҳатто тишларини ғижирлатиб кўйди. Шундай ғазаби кўзиб турган пайтда Гулсарининг кетидан отбоқарлар келиб қолса бўладими.

– Олиб кетинглар, – бақирди уларга Танабой. Ғазабдан лаблари уча бошлади. – Манави кишанни эса раисга беринглар, айтингларки, агар у саман йўрғани яна кишанлайдиган бўлса, мен мана шу кишан билан унинг бошини мажақлаб ташлайман. Шундай деб айтинглар!..

У бекорга бундай деди. Уфф, бекорга! Унинг бу қизикқонлиги ва дангаллиги унга ҳеч қачон яхшилик келтирмаганди...

IX

Ёруғ, офтоб чарақлаб турган кун эди. Баҳор куёшга боқиб кўзини

сузар, баргаклардан соч тақиб безанар, шудгорлардан буғ чиқарар ва сўқмоқларда нақ оёқ остида майса-ўтлар барқ уриб яшнарди.

Отхона олдида болалар чиллак ўйнашарди. Бола чиллакни осмонга улоқтириб юборди-да, пойлаб туриб уни чиллак сопи билан қулочкашлаб уриб учуриб юборди. Оралиқни чиллак сопи билан ўлчай бошлайди – бир икки, уч... етти... ўн... ўн беш... Инжик ҳакамлар анави ғирромлик қилмаслиги учун унинг орқасидан гала-гала бўлишиб кузатиб боришади. Йигирма иккита.

– Аввал етмиш саккиз эди, энди йигирма икки, – ҳисоблайди бола ва яқунлаб бўлгач, шодлигини ичига сиғдиролмай қичқириб юборди: – Юз! Юз бўлди!

– Ура-а-а юз! – деб бошқалар ҳам қўшилишади. Демак, нақ мўлжални урган. Ортиқ ҳам эмас, кам ҳам.

Энди ютқизган «зув»лаши керак. Голиб ганакка – марра чизигига боради-да, у ердан чиллак отади. Янада узоқроққа тушадиган қилиб отади. Ҳамма чиллак тушган жойга қараб чопади, у ерда чиллакни яна бир бор уради, шу тарзда уч марта урилади. Енгилган боланинг йиғлашига сал қолади – у шунчалик узоқ ерга «зув» деб бориши керак! Лекин ўйин қонуни қатъий. «Нега турибсан, қани зувла!» чуқур нафас олиб:

Ойбой, Кўкбой,
Бузоқларни ҳайдама.
Ҳайдасанг-у етмасанг,
Болаларга айтаман – зу-у-у-ув...

деб гапириб чошиб кетади.

Боши тирсиллаб ёрилиб кетай дейди, лекин у барибир «зув» деб кетаверади. Аммо чизикқача етказа олмайди. Орқага қайтиб, яна бошқадан бошлаш керак. Яна етказа олмайди. Голиб тантана қилади. Нафасинг етмаяптими – опичиб обор! У зувловчига опичиб олади, униси бўлса буни эшакдай мингаштириб боради.

– Қани, тезроқ, илдамроқ юр! – оёғи билан ниқтайди миниб олган. – Болалар, қаранглар, бу менинг Гулсарим. Қара, у қандай йўрғалаб боряпти...

Гулсари бўлса девор ортида, отхонада турганди. Толиққанди.

Негадир бугун уни эгарлашмади ҳам. Эрталабдан бери ем-хашак ҳам беришмади, суғоришмади ҳам. Эсдан чиқариб юборишди шекилли. Отхона аллақачон бўшаб қолди, араваларни олиб кетишди, отликлар тарқалиб кетишди, отхонада унинг биргина ўзи қолди.

Отбоқарлар отхонани тозалаяпти. Болалар девор орқасида қий-чув кўтаришяпти. Йилқиларнинг олдига, чўлга борсанг ҳозир! Кенг ялангликлар кўзига кўриниб кетди, бепоён чўлда йилқилар қандай дайдиб юрганлигини кўз олдига келтирди. Кулранг ғозлар улар устидан учиб ўтишяпти, қанотларини қоқишяпти, ўз орқаларидан эргашिशга чорлашяпти...

Гулсари бир силкинди, арконни узишга уришиб кўрди. Йўк, кўшқават занжир билан уни маҳкам боғлаб кўйишибди. Эҳтимол, ўзиникилар эшитиб қолар? Гулсари деразага калласини чўзиб, оёқ остидаги тахтани тепиб: «Қайдасизла-а-ар?..» дегандек бўғиқ овозда кишнаб юборди.

– Овозингни ўчир, шайтон, кунинг битди! – сапчиб келиб унга белкуракни ўқталди отбоқар! Сўнг эшик орқасидаги аллакимга мурожаат қилиб қичқирди:

– Олиб чиқайми?

– Олиб чиқ! – жавоб беришди ҳовлидан.

Икки отбоқар йўрғани ҳовлига олиб чиқишади. Уҳ, мунча ҳам ёруғ! Ҳаво қандай яхши! Саман йўрғанининг нозик бурун парраклари кўкламнинг сархуш этувчи ҳавосидан титрай бошлади. Барглардан аччиқроқ бир ис тарқалаяпти, нам тупроқ иси келаяпти. Танда қон қайнаяпти. Қани энди чопиб кетсанг-а ҳозир. Гулсари енгилгина сакради.

– Тек, тек! – бирданига бир неча овоз уни тўхтатиб қўйди.

Нега бугун унинг атрофида одамлар бунчалик кўп? Енглари қайирилган, қўллари бақувват, жундор. Кулранг халатли биттаси оқ латтага қанақадир ялтироқ темир буюмларни териб қўймоқда. Улар куёш нури остида кўзларни қамаштирадиган даражада ялтирайди. Бошқалари аркон ушлаб туришибди. Ие, янги хўжайини ҳам шу ерда-ку! Кенг галифедаги семиз оёқларини кериб гердайиб турибди. Ҳамманики каби унинг ҳам қошлари уюлган, фақат енглари

шимарилмаган. Бир қўлини белига тираб олган. Иккинчиси билан кителидаги тугмаларини айлантриб ўйнамоқда. Кеча ундан яна ўша сассиқ хид анқиганди.

– Хўш, нега қараб турибсизлар, бошланглар! Бошласинларми, Жўракул Алданович! – мурожаат қилади раисга Иброҳим. У индамай бош силкийди.

– Қани бошланглар! – Иброҳим шошиб-пишиб, отхона дарвозасидаги миҳга тулки тери телпагини осади. Телпак гўнг устига думалаб тушиб кетади. Иброҳим жирканиб уни қоқиб-силкиб, яна осиб қўяди. – Сиз сал чеккароққа бориб турсангиз бўларди, Жўракул Алданович, – дейди у. – Тағин, ким билсин, туёғи тегиб кетиши ҳам мумкин. От – аҳмоқ махлук, шикаст етказиши мумкин.

Бўйнидаги қил арқонни ҳис этгач, Гулсари бир сесканиб тушди. Тикандай арқон. Арқонни сирғалувчи сиртмоқ қилиб кўкраги устидан боғлашди, учини ташқарига, ёнбошига улоқтириб ташлашди. Нима керак уларга? Негадир арқонни орқа оёғига солиб, тўпиғидан ўтказишяпти, оёқларини тушовлашяпти. Гулсари асабийлаша бошлайди, пишқиради, кўзини ола-кула қилади. Нима қилганлари бу?

– Тезроқ! – шоширди Иброҳим ва кутилмаганда ингичка овоз билан чийиллаб юборди: – Йикит!

Икки жуфт бакуват жундор қўл арқонни зарб билан ўзлари томонга тартади. Гулсари илдизи қирқилган дарахтдай ерга гурсиллаб йиқилиб тушади. Куёш гир айланиб кетади, зарбдан ер гумбурлайди. Бу нимаси? Нега у ёнбошлаб ётибди? Нега одамларнинг юзлари юқори томон ғалати чўзилиб кетган, нега дарахтлар баландга кўтарилган? Нега у ерда бундай ноқулай вазиятда ётибди? Йўқ, бунақаси кетмайди.

Гулсари калласини кўтариб бир силкинди, бутун танаси билан кўзғалишга ҳаракат қилди. Арқонлар унинг оёқларини қорнига тортиб, терисига ботиб кетди. Саман йўрға ижирғаниб, боғланмаган битта орқа оёғини жон-жаҳди билан силтай бошлади. Арқон тортилди, чирсиллади.

– Устига ташлан, бос, ушла! – типирчилаб қолди Иброҳим.

Ҳамма отга ташланди, тиззалари билан босишди.

– Бошини, бошини ерга босинглар! Боғла! Торт! Ҳа, шундай. Тезроқ бўлсанглар-чи! Мана бу еридан яна бир ўтказ. Торт, яна бир торт, тагин. Ҳа балли. Энди бу еридан илинтир, тугун қилиб боғла! – тинмай чийилларди Иброҳим.

Саман йўрғанинг оёқларини арқон билан тобора сиқишиб, то ҳаммаси қаттиқ бир тугун бўлиб йиғилмагунича тортаверишди.

Гулсари оёқларини чирмаб олган арқондан қутулиш учун ҳамон уриниб, бўйни ва калласига ўтириб олганларни итқитиб ташларди. Оғриқдан қаттиқ инграб юборди. Лекин одамлар уни тагин тиззалари билан боса бошладилар. Йўрғанинг терга ботган танаси чангак бўлиб, томирлари тортишиб, оёқлари увушиб қолди. Шунда у таслим бўлди.

– Уфф, ниҳоят!

– Хўп кучи бор экан-да!

– Ҳатто трактордай кучи бўлганида ҳам энди у қимир эта олмайди!

Шунда йиқилган саман йўрға ёнига янги хўжайиннинг ўзи югуриб келиб, унинг бош томонида чўққайиб ўтириб олди, кечаги ароқнинг ҳиди гуп этиб анқиди ва гўё унинг олдида от эмас, балки одам – унинг ашаддий душмани ётгандай ошқора нафрат ва тантана билан тиржайди.

Терлаб-пишиб кетган Иброҳим рўмолчаси билан артина-артина унинг ёнига ўтирди. Раис иккаласи ёнма-ён ўтиришиб, бундан кейин юз бериши лозим бўлган ҳодисани кутиб папирос чекишди.

Ҳовлининг орқасида эса болалар чиллак ўйнашарди:

Оқбой, Кўкбой,

Бузокларни ҳайдама.

Ҳайдасанг-у етмасанг,

Болаларга айтаман – зу-у-у-у...

Куёш ҳамон илгаригидай нур сочарди. Йўрға сўнгги марта поёнсиз даштни кўриб турганди, у ерларда йилқилар эркин ҳолда қандай дайдиб юрганлигини кўраётганди. Улар устидан кулранг ғозлар учиб ўтишяпти, қанотларни қоқишяпти, ўз орқаларидан эргашишга чорлашяпти... Гулсарининг тумшуғига эса пашшалар ёпишиб олган. Ҳайдай олмайди.

– Бошлаймизми, Жўракул Алданович! – тагин сўради Иброҳим. Униси индамай бош силкиди. Иброҳим ўрнидан турди.

Ҳамма яна ҳаракатга келди, ёпирилиб, боғланган йўргани тиззалари ва кўкраклари билан босишди. Унинг калласини ерга янада қаттиқроқ ниқташди.

Болалар девор устига чиқиб чумчуқлардай тизилиб олишди.

– Қаранглар, болалар, қаранглар, нима қилишяпти.

– Саман йўрганинг туёқларини тозалашяпти.

– Жа биларкансан-да, туёқларинимиш! Ҳеч-да.

– Ҳей, нима бор сизларга бу ерда, қани, жўнаб қолинглар! – уларга қўл силтади Иброҳим. – Боринглар, ўйнанглар. Тез.

Болалар девордан сирғалиб тушиб кетишди.

Атроф жимжит бўлиб қолди.

Гулсари туртки ва муздай бир нарсанинг тегишидан ғужанак бўлиб қолди. Янги хўжайини эса унинг олдида чўккайиб ўтирар, термилиб ниманидир кутар эди. Бирдан кучли оғриқдан йўрганинг кўзларида ўт чакнаб кетди. Воҳ! Қизғиш аланга ялт этиб ёнди-ю, дарров ҳамма ёқни қоронғилик босди.

Ҳамма иш битганида ҳам Гулсари ҳамон боғлоғлиқ ётарди. Қон тингунча бўшатмаслик керак эди уни.

– Хўш, мана Жўракул Алданович, ҳаммаси жойида, – деди Иброҳим кўлларини ишқалаб. – Энди у ҳеч қаёққа чошиб кета олмайди. Чошиб бўпти энди. Танабойга эса парво қилманг. Туф денг. У ҳамма вақт шунақа бўлган. У ўз акасини ҳам сийламаган – кулоқ қилган, Сибирга юборган. У кимга яхшилик истайди дейсиз...

Иброҳим хурсанд бўлиб михдан тулки тери телпагини олди, уни силкиб қокди, силаб-сийпади ва терлаган бошига кийди.

Болалар эса ҳамон чиллак ўйнашарди:

Оқбой, Кўкбой...

..... зу-у-у-у.

– Ҳа-ҳа, ета олмадингми, қани энгаш. Чух, Гулсари, олға! Ура-а-а, бу менинг Гулсарим! Серкўёш, ёруғ кун эди...

Х

Тун. Ярим тун. Кекса одам билан қари от. Жарлик ёқасида гулхан ёнмоқда. Олов шамолда гоҳ пасаяди, гоҳ кучаяди...

Музлаган қаттиқ ер саман отнинг биқинини музлатади. Бўйинини чўяндай оғир нарса босиб тургандай, кишанланган оёқлар билан ҳақкалаб юрган пайтидагидай калласини гоҳ юқорига кўтариб, гоҳ пастга тушуришдан чарчади. Гулсари ўша вақтдагидай елиб-югуриб чопа олмайди. Занжир кишанларни узиб ташлай олмайди. Чопганида туёқларидан ўт чақнаши учун оёқларини эркин ташлашни истайди, кўкрак қафасини тўлдириб-тўлдириб нафас олиш учун ер узра парвоз қилгиси келади, йилқиларни чорлаб овози борича кишнаш учун, биялар ва қулунлар у билан бирга бепоён явшонзор дашт бўйлаб чопиб юришлари учун яйловга тезроқ елиб боргиси келади, лекин кишанлар йўл қўймайди. Занжирларнинг жаранг-журунги остида у қочоқ каторгачи сингари ҳақкалаб боради. Ҳамма ёқ ҳувиллаган, қоп-қоронғи, ўзи якка-ю ёлғиз. Шамол елиб турган осмонда милтиллаб ой кўринади. Саман от ҳақкалаб юриб калласини осмонга кўтарганида кўз олдида ой гавдаланади, калласини ерга осилтирганида у тошдек думалаб тушади.

Гоҳ ёруғ, гоҳ қоронғи, гоҳ ёруғ, гоҳ қоронғи... Қарайвериб кўзлар толиқди.

Занжирлар жаранглайди, оёқлар қонга беланади. Сакрайди, тагин сакрайди, тагин. Ҳамма ёқ бўм-бўш, қоп-қоронғи. Кишанда узок юриш керак, кишанда юриш мунча ҳам қийин.

Жарлик ёқасида гулхан ёнмоқда. Совуқ, қаттиқ ер саман отнинг биқинини музлатади...

ХІ

Икки ҳафтадан кейин яйловга, яна тоғларга кўчиш керак эди. Бутун ёз бўйи, бутун куз ва қиш бўйи, келгуси баҳорга қадар шу ёқда бўлиш керак. Бир уйдан иккинчи уйга кўчиш нақадар мушкул! Шунча ашқол-дашқол қаёқдан йиғиларкин? Шунинг учун ҳам кирғизлар

кадимдан: камбағал бўлсанг, кўчиб кўр, дейишади.

Кўчишга ҳозирланиш керак, бир дунё ҳар хил ишларни қилиш – тегирмонга, бозорга, этикдўзга, интернатга ўғлининг олдига бориб келиш керак... Танабой бўлса бўккан нондай бўшашиб юрарди. Ўша кунлари у хотинига жуда ғалати кўринди. Гаплашишга ҳам улгурмайсан: эрта туриб йилқилар олдига кетиб қолади. Тушга томон қовоқларини осиб, асабийлашиб қайтиб келади. Бир нарсани кутгандай, доим қулоқлари динг.

– Сенга нима бўлди? – деб суриштирарди Жайдар. У индамасди, бир куни эса очилиб гапирди:

– Яқинда ёмон туш кўрдим.

– Мендан кутулиш учун шуни ўйлаб топдингми?

– Йўқ, чиндан ҳам. Миямдан кетмаяпти ўша туш.

– Шу кунга колдикми? Овулдаги Худосизларнинг бошлиғи сен эмасмидинг? Кампирлар сени қарғашмасмиди? Қариб боряпсан, Танабой, ҳамма гап шунда, йилқиларнинг олдидан айланиб кетмайсан, яйловга кўчиш вақти жуда яқин қолганлиги парвойингга ҳам келмайди. Ахир менинг бир ўзим болаларни эплаштира оламанми? Лоақал Чорони кўриб келсанг бўларди. Обрўли одамлар кўчиш олдидан касалларни кўриб келишади.

– Улгураман, – қўл силтади Танабой, – кейин.

– Кейин, қачон? Сен, нима, овулга боришга кўрқасанми? Эртага бирга борамиз. Болаларни оламиз-да, кетамиз. Мен овулга бориб келишим керак.

Ёш кўшниларига йилқиларни топшириб, эртаси куни бутун оила отларга минишиб жўнашди. Жайдар кичик қизи билан, Танабой каттаси билан. Болаларни эгарларнинг олдига ўтқизиб боришарди.

Овул кўчаларидан ўтишарди, йўлда учраганлар ва танишбилишлари билан саломлашишарди. Темирчилик устахонаси олдида эса Танабой бирдан отини тўхтатди.

– Тўхта, – деди у хотинига. Эгардан тушди ва катта қизини хотини минган отнинг сағрисиغا мингазди.

– Сенга нима бўлди? Қаёққа?

– Мен ҳозир қайтаман, Жайдар. Сен кетавер, Чорога айт, мен

тезда етиб бораман, идорада шошилиш ишлар бор, тушликкача ёпилиб қолади. Устахонага ҳам лип этиб кириб чиқаман. Кўчиш олдидан тақаларни саранжомлаб қўйиш керак.

– Олдинма-кейин боришимиз яхши эмас-ку.

– Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ. Сен кетавер. Мен ҳозир...

На идорага, на устахонага кирди Танабой. У тўппа-тўғри отхонага қараб йўл олди.

Отдан тушиб, ҳеч кимни чақирмай бир ўзи отхонага кирди. Кўзлари қоронғиликка кўниккунича томоғи қақраб кетди. Отхона бўм-бўш ва жимжит эди, ҳамма отлар миниб кетилган эди. У ёқ-бу ёққа қараб олгач, Танабой енгил нафас олди. Отбоқарлардан биронтасини кўриш учун ён эшикдан отхона ҳовлисига чиқди. Шунда у бу ерда сўнги кунларгача кўришдан кўрқиб юрган нарсасини кўрди.

– Шундайдир деб ўйловдим, аблаҳлар! – деди у секин муштларини қисиб.

Докага ўралган думи арқон билан бўйнига боғлаб қўйилган Гулсари бостирма тагида турарди. Керилган орқа оёқлари орасида катталиги кўвачадай келадиган, яллиғланган таранг шиш қорайиб кўринарди. От охур устида калласини осилтириб қимир этмай турарди. Танабой лабларини тишлаб инграб юборди, йўрғанинг ёнига бормоқчи бўлди-ю, лекин журъат эта олмади. Уни ваҳима босди. Бўм-бўш отхона, хувиллаган ҳовли ва бичиб ташланган яккаю-ёлғиз йўрға отни кўриб ваҳимага тушди. У ортига қайрилди ва индамай нари кетди. Тузатиб бўлмайдиган иш содир бўлган эди.

Улар кечқурун ўз ўтовларига қайтиб келишганларида Танабой хотинига хасрат билан деди:

– Тушим ўнгидан келди.

– Нима бўлди?

– Меҳмондорчиликда бу ҳақда гапириб ўтирмадим. Гулсари энди қочиб келмайди. Уни нима қилишганини биласанми? Бичишибди, падар лаънатлар!

– Биламан. Шунинг учун ҳам сени овулга судрадим. Буни билишдан кўркувдингми сен? Нимасидан кўрқасан? Кичкина

эмассан-ку, ахир! Отларни ахир биринчи ва охирги марта бичишяптими? Азалдан шунақа бўлган, бундан кейин ҳам шундай бўлади. Бу ахир ҳар бир кишига маълум-ку.

Танабой бунга жавобан ҳеч нарса демади. Фақат:

– Янги раисимиз назаримда ёмон одамга ўхшайди. Кўнглим сезиб турибди, – деб кўйди.

– Қўйсанг-чи бу гапларингни, Танабой, – деди Жайдар. – Сенинг йўрға отингни бичган бўлишса, дарров раис ёмон бўлиб қолдими. Нега ундай дейсан? У янги одам бўлса. Хўжалик катта, уни бошқариш қийин. Ана Чоро, энди колхозларнинг ахволини ўрганишади, ёрдам беришади, деб айтяпти-ку. Қанақадир режалар тузаётган эмишлар. Сен бўлсанг ҳамма нарса ҳақида элдан бурун ҳукм чиқарасан. Биз ахир кўп нарсаларни билмаймиз-ку...

Кечки овқатдан сўнг Танабой уюрга жўнади ва то кун ярмига қадар у ерда қолиб кетди. У ўзини койирди, ҳамма нарсани унутишга ўзини мажбур этар, лекин кундузи отхонада кўргани миясидан кетмасди. У йилқиларни айланиб чўл кезаркан ўйларди: «Эҳтимол, ростдан ҳам бир одам ҳақида бундай фикр юритиш керак эмасдир? Бу бемаънилик, албатта. Эҳтимол, қариб бораётганлигимдан, йил – ўн икки ой йилқиларнинг кетидан юрганлигимдан, ҳеч нарсани кўрмайман, билмайман. Аммо қачонгача шунчалик оғир ҳаёт кечириш мумкин?.. Нутқларга кулоқ солсанг – гўё ҳамма нарса яхшиланиб кетаётгандай. Хўп, майли, мен янглишяпман, дейлик. Худоё мен янглишаётган бўлай. Лекин бошқалар ҳам эҳтимол шундай ўйлашаётгандир... Танабой чўлда айланиб юриб, бош қотирар, бироқ ўзининг шубҳаларига жавоб топа олмас эди. Шунда ўзларининг бир вақтлар қандай қилиб колхоз туза бошлаганликлари, халққа бахтли турмуш ваъда қилганликлари, ҳамманинг қандай орзу-истаклари бўлганлиги эсига тушиб кетарди. Ўша орзуларнинг рўёбга чиқиши учун қандай курашишди! Ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб ташлашди, эскиликка зарба беришди. Дастлабки пайтлар турмуш ёмон эмасди. Агар манави лаънати уруш бўлмаганида яна ҳам яхшироқ яшашган бўлишарди. Энди-чи? Урушдан кейин неча йил ўтиб кетди-ю, ҳамон хўжаликни эски ўтовдай ямаб-ясқаб ётибмиз.

Бир жойини ямасанг, бошқа жойдан йиртиғи кўриниб қолади. Нима учун? Нима учун колхоз ўша пайтдагидай ўзингники эмас, гўё бегона – ётдай? Ўша даврда йиғилиш нима қарор қилса қонун бўларди. Қонунни ўзлари қабул қилишганларини ва уни бажариш кераклигини билишарди. Энди эса йиғилиш қуруқ гапдан иборат бўлиб қолди. Сен билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Колхозни гўё колхозчиларнинг ўзлари эмас, кимдир ташқаридан бошқараётгандай. Гўё нима қилиш, қандай ишлаш, хўжаликни қандай олиб бориш кераклиги сиртдан яхшироқ кўринадигандай. Хўжаликни гоҳ ундай, гоҳ бундай айлантириб кўришади, лекин ҳеч қандай натижа йўқ. Одамлар билан учрашгани ҳам кўрқасан: «Қани, айтчи, сен партия аъзосисан, колхоз туза бошлаганимизда ҳаммадан кўп сен томоғингни қиргансан, бу нарсалар қандай юз бераётганлигини бизга тушунтириб бер-чи?» деб сўраб қолишлари мумкин. Нима дейсан уларга? Лоақал бир жойга йиғилишиб, нималар бўлаётганлигини сўзлаб беришса ҳам майли эди. Кимнинг кўнглида нималар борлигини, қанақа фикрлар, қанақа ташвишлар борлигини сўрашса эди. Тумандан келаётган вакиллар ҳам негадир аввалгиларига ўхшамайди. Илгари вакил халққа аралашарди, ҳаммага яқин эди. Энди эса келди дегунча идорада раисга бақириб-чақиради, кишлоқ кенгаши билан мутлақо гаплашмайди ҳам. Партия йиғилишида сўзга чиқса, кўпроқ халқро аҳвол ҳақида гапирди, колхоздаги аҳвол эса гўё унчалик муҳим эмасдай. Ишланглар, планни бажаринглар, вассалом...

Танабой яқинда бу ерга бир одам келганлиги, тил ҳақидаги қандайдир таълимот тўғрисида тинмай гапирганлигини эслади. Танабой колхознинг туриш-турмуши ҳақида гап очмоқчи бўлувди, кўзи ола-кула бўлиб кетди, сизнинг фикрларингиз шубҳали, деди. Фикрларини маъқул топмади. Нима бўляпти-я ўзи?

«Мана, Чоро тузалиб кетади-ю, хали, – деди ўзига Танабой, – кўнглидаги бор гапни тўкиб солишга уни мажбур қиламан. Ўзим ҳам очик гапираман. Мен янглишаётган бўлсам, айтсин, агар янглишмаётган бўлсам-чи?.. Унда нима бўлади? Йўқ, йўқ, ундай бўлиши керак эмас. Мен янглишяпман, албатта, кимман мен? Оддий йилқибоқарман, чўпонман. У ёқдагилар эса доно одамлар...»

Танабой ўтовига қайтиб келди ва узоқ вақтгача ухлай олмай ётди. Ҳамон бош қотирарди: ишқал нимада экан? Ўз саволига яна жавоб топа олмасди.

Чоро билан эса шу-шу суҳбатлаша олмади. Кўчиш олдидан ишлар билан ўралашиб қолди.

– Кўчманчилар яна бутун ёзга, бутун кузу қишга – келгуси кўкламга қадар тоғларга кўчиб кетишди. Яна қорамоллар подаси, йилқилар уюри, қўй-қўтонлари дарё ёқалаб, сувли ўтлоқлар бўйлаб юриб кетишди. Кўч-кўрон ортилган карвонлар. Хилма-хил овозлар ҳавода муаллақ туриб қолган, аёлларнинг ранг-баранг рўмол ва кўйлақлари кўзга чалинади, қизлар айрилиқ-ҳижрон қўшиғини куйлайдилар.

Танабой ўз йилқиларини улкан ўтлоқдан, овул яқинидаги дўнгликлардан ҳайдаб борарди. У йўрға отида келиб кетадиган ўша уй, ўша ҳовли ҳамон овулнинг бир чеккасида шундоғлигича турарди. Юраги орзиқиб кетди. Энди ўша жувондан ҳам, саман йўрға Гулсаридан ҳам жудо бўлган эди. Ҳаммаси орқада қолиб кетди, кўкламдаги кулранг ғозлар галаси сингари шовқин солиб ўтиб кетди у даврлар...

...Анчадан буён она туя елиб-югуради, бўталоғини излайди, чорлайди. Қайдасан қора кўзли бўталоқ? Жавоб бер! Тирсиллаган елинимдан оёқларимга тизиллаб сут оқмоқда. Қайдасан? Жавоб қайтар. Унинг елинидан, тирсиллаган елинидан тизиллаб сут оқмоқда. Оппоқ сут...

ХП

Ўша йилнинг кузида Танабой Бакасовнинг тақдири бирданига ўзгариб кетди.

У довоннинг нариги томонидан қайтиб келиб, йилқилар тоғ оралиғидаги қишлоғга жўнаб кетиш учун ёнбағирдаги кузги яйловларга қўнди.

Худди шу кунлари колхоздан чопар келди.

– Чоро юборди мени, – деди у Танабойга. – Эртага овулга келсин,

деб айтди, у ердан туманга кенгашга бораркансизлар.

Эртасига Танабой колхоз идорасига келди. Чоро шу ерда, парторг хонасида эди. Гарчанд лабларининг гезаргани ва ўзининг озгинлигидан ҳали касаллик ундан аримаганлиги билиниб турса ҳам, у кўкламдагидан анча соғлом кўринарди. У ўзини тетик тутар, ишга боши билан шўнғиб кетган эди, халқ атрофини ўраб олганди. Танабой дўстини кўриб қувониб кетди. Демак, соғайиб кетибди, яна ишга тушибди.

Улар иккаласи ёлғиз қолишганда Чоро Танабойга қаради. Қотиб кетган озгин юзини кафти билан ишқаб:

– Сен, Танабой, қаримаяпсан, ҳамон аввалгидайсан? Қачондан бери кўришмадик, кўкламдан берими? Қимиз ва тоғ хавоси зўр нарсада... Мен бўлсам, мана, оз-оздан сўлиб боряпман. Пайти келганга ўхшайди... – Чоро бир оз жимиб, иш ҳақида сўз бошлади: – Гап бундай, Танабой. Биламан, безбетга қошиқ берсанг, у бир марта ўрнига беш марта ош олади, дейсан. Тагин сенинг айтганинг келяпти. Эртага чорвадорлар кенгашига борамиз. Чорвачиликнинг аҳволи чатоқ, айниқса кўйчиликнинг, айниқса бизнинг колхозда кўйчиликнинг аҳволи чатоқ. Иш пачава. Райком: коммунист ва комсомоллар қоқоқ участкаларга, отарларга деган чақириқ билан мурожаат қилди. Ёрдам бер! Ҳув ўша пайтда йилқилар масаласида ёрдам бергандинг, раҳмат, энди яна кўмаклашиб юбор. Отарларни ол: чўпонликка ўт.

– Жуда ҳам шошқалоқсан-да, Чоро. – Танабой жимиб қолди. – Отларга ўрганиб қолдим, – ўйлади у. – Кўйларни боқиш зерикарли иш! Оқибати қандай бўларкин?

– Сени зўрламайман, Танабой, – деди тагин Чоро. – Лекин илож қанча – партиявий топширик. Аччиғинг келмасин. Бир вақти келиб дўстларча эсимга соларсан, ҳаммасига бирдан жавоб бераман!..

– Ҳа, вақти келганда эсингга солиб қўяман, ўзинг ҳам хурсанд бўлмайсан! – деди кулиб Танабой, Чорога ҳаммасини эслатишга тўғри келадиган вақт унча узоқ эмаслигини сезмай. – Отар масаласида эса ўйлаб кўриш керак, хотиним билан гаплашиб кўрай.

– Хўп майли, ўйлаб кўр. Аммо эрталабгача ҳал қил, эртага кенгаш

олдида ҳисоб бериш керак. Жайдар билан кейин маслаҳатлашасан, ҳаммасини тушунтирасан унга. Менинг ўзим ҳам бир пайти келиб қолганида унга учрашаман, сўзлаб бераман. У ақлли аёл, тушунади. У ёнингда бўлмаганида эди, аллақачон бирон ерда бўйнинг узиларди, – ҳазиллашди Чоро. – Жайдарнинг аҳволи қалай? Болалар-чи?

Улар оила ҳақида, касаллик ҳақида, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Танабой Чоро билан муҳим бир гапни бошламоқчи бўлиб турувди, тоғлардан чақирилган молбоқарлар кириб келиб қолишди. Чоронинг ўзи ҳам соатига қараб шошиб қолди.

– Демак, шундай. Отингни отхонага топшир. Эрталаб машинада ҳаммамиз бирга кетишга қарор қилдик. Биз ахир машина олдик-ку. Иккинчисини ҳам яқинда оламиз. Ишимиз юришиб кетади! Мен эса ҳозир жўнайман, соат еттида райкомга етиб боришга буйруқ берилган. Раис ҳозир у ерда. Йўрғада кечга қадар етиб оларман деб ўйлайман, у машинадан ёмон юрмайди.

– Ия, Гулсарини сен миниб юрибсанми? – ҳайрон бўлди Танабой.
– Сийлабди-да, раис...

– Нима десам экан. Сийладими, сийламадими, ҳар ҳолда уни менга берди. Биласанми нима бўлганини? – кулиб қўлларини кериб қўйди Чоро. – Гулсари нима учундир раисни ёмон кўриб қолди. Сира ақл бовар қилмайди. Уни ўзига яқин келтирмайди. Ундай ҳам, бундай ҳам қилиб кўрди. Ҳеч эплаб бўлмади. Уриб ўлдирсанг ҳам йўлатмайди. Мен минсам яхши юради, уни яхши ўргатибсан минишга. Биласанми, айрим пайтларда юрагимнинг оғриғи тутиб қолади, йўрға отга ўтириб бир айланиб келсам, оғриқ бир пасда ўтади-кетади. Биргина шу учун умр бўйи парторг бўлиб ишлашга тайёрман, у мени даволаяпти! – кулди Чоро.

Танабой кулмасди.

– Мен ҳам уни севмайман, – деди у.

– Кимни? – сўради Чоро кулгидан ёшланган кўзларини арта туриб.

– Раисни.

Чоро жиддийлашди.

– Нима учун яхши кўрмайсан?

– Билмайман. Назаримда, у пўк одам, пўк ва жоҳил одам.

– Сенинг кўнглингни топиш қийин ўзи. Мени умр бўйи бўшанглигим учун койиб келдинг, энди буни ҳам яхша кўрмас экансан... Билмадим. Мен ишга яқинда чиқдим. Ҳали тушуниб-билиб олганимча йўқ.

Улар жимиб қолишди. Танабой Чорога кишан ҳақидаги, бичиш ҳақидаги гапни гапириб бермоқчи эди-ю, лекин энди бу гап унга ўринсиз бўлиб кўринди. Гап узилиб қолмаслиги учун Танабой ўзини хурсанд қилган яигилик ҳақида гап очди:

– Машинани беришганлиги жуда яхши бўлибди-да. Демак, энди колхозларга ҳам машина кела бошларкан-да. Келади, келади. Вақти келди, эсингдами, урушдан аввал биз биринчи полуторкани олгандик. Митинг бўлиб ўтганди. Бўлмасам-чи, колхознинг ўз машинаси-я, сен кузовда туриб нутқ ҳам сўзлагандинг: «Мана, ўртоқлар, социализм самараси!» Кейинчалик эса уни ҳам фронтга олиб кетишди...

Ҳа, шундай замонлар бўлганди... Қуёшнинг чиқишидай ажойиб замон. Автомашина ҳам гапми! Чу канали курилишидан қайтишганларида, ўзлари билан дастлабки патефонларни олиб келишганларида овул янги кўшиққа қандай қизиққан эди! Ёзнинг охирлари, окшомлари патефони бор одамларникида тўпланишар, уларни кўчага олиб чиқишар, сўнг ҳаммалари қизил дуррали зарбдор қиз ҳақидаги пластинкани қайта-қайта эшитишгани-эшитишган эди. «Эй қизил дуррали тўлин ой, қайнатиб берсанг-чи менга чой!..» Бу ҳам улар учун социализм самараси эди...

– Бизнинг ўзимиз-чи, эсингдами Чоро, митингдан кейин полуторкага роса тикилишгандик – машина лик тўлган эди! – эларди руҳланиб Танабой. – Мен байрамдагидек, кабина ёнида қизил байроқча кўтариб турардим. Биз шунчаки, бекордан-бекорга станция томонга қараб кетдик, у ердан эса темир йўл ёқалаб бошқа станцияга, Қозоғистонга бордик. Паркда пиво ичдик. У ёққа боришда ҳам, бу ёққа қайтишда ҳам бутун йўл бўйи ҳаммамиз кўшиқ айтгандик. У йигитлардан ҳозир оз қолди – ҳаммаси урушда ҳалок бўлишди. Ҳа... Тунда ҳам, биласанми, бу қизил байроқчани қўлимдан туширмагандим, тунда уни ким кўрарди дейсан? Мен бўлсам

қўлимдан туширмай ҳамон ушлаб борардим... Бу менинг байроқчам эди. Тинмай ашула айтардим, ҳатто хириллаб қолгандим, эсимда... Нега ҳозир ашула айтмаймиз-а, Чоро?

– Қариб боряпмиз, Танабой, энди негадир ярашмайди ҳам...

– Йўқ, мен буни айтганим йўқ – биз айтадиган қўшиғимизни айтиб бўлдик. Хўш, ёшлар-чи? Мана мен интернатда ўғлимнинг олдига бориб тураман. Қандай таълим оларкин у ерда? Ҳозирданоқ бошлиққа хушомадгўйлик қилишни билади. Сен, ада, дейди, мактаб директорига дам-бадам қимиз олиб келиб тур.. Хўш, нега? Ўқиши ёмон эмас... Қандай қўшиқ айтишларини тинглаб кўрсанг эди. Болалигимда Александровкада Ефремовникида батраклик қилгандим, бир куни у диний байрамда мени черковга олиб борганди. Бизнинг болаларимиз ҳам қўлларини ёнларига тушириб олиб, юзлари тошдек қотган ҳолда, сахнада рус черковидагидай ашула айтишади. Бир хил ашула айтишади... Менга ёқмайди бу. Умуман, энди мен кўп нарсага тушунмай қолдим, сўзлашиб олсак бўларди... Ҳаётдан ортда қолиб кетдим, ҳамма нарсани ҳам тушунавермайман,

– Майли, Танабой. Бошқа вақтда гаплашиб олармиз, фурсат топармиз. – Чоро қоғозларини йиғиштириб, дала сумкасига сола бошлади. – Лекин сен кўп куйинаверма. Мен, масалан, аминман, жуда аминманки, қанчалик қийин бўлмасин, барибир қаддимизни ростлаб оламиз, орзу қилганимиздай яшай бошлаймиз... – деди у кета туриб. Остонада қайрилди-да, деди: – Менга қара, Танабой, бир куни мен кўчадан ўтиб бораётгандим, сенинг уйинг жуда ҳувиллаб қолибди. Қаровсиз қолдирибсан уни. Сен доим тоғдасан, уйинг бўлса хўжасиз. Жайдар уруш йиллари якка-ёлғиз бўлса ҳам уни ҳозиргидан яхшироқ сақлаганди. Бир бориб кўр. Нима керак бўлса айтарсан, баҳорда ёрдамлашиб, шикастини тузатиб берармиз. Ёзда каникулга келган бизнинг Шомансур ҳам ғайратига чидамай ўроқни олди, Танаканинг ҳовлисидаги явшонларни ўриб ташлай, деди. Сувоқлари кўчиб, ойналари синган, чумчуқлар хоналарда худди хирмондагидай учиб-қўниб юрибди, дейди.

– Уй тўғрисидаги гапинг тўғри. Шомансурга ҳам раҳмат. Унинг ўқишлари қалай?

– Иккинчи курсда энди. Ўқиши, менимча, яхши. Мана сен ёшларни гапирдинг, мен эса ўғлимга қараб, ҳозирги ёшлар ёмон эмас, деган фикрга келдим. Унинг сўзларидан билдимки, институтдагилар қобил болалар экан. Кейин маълум бўлар, ёшлар билимдон, ўзлари ҳақида ўйлаб кўришар.

Чоро отхонага кетди, Танабой эса ўз уйини кўргани жўнади. Ҳовлининг ҳамма ерини айланиб чиқди. Ёзда Чоронинг студент ўғли ўриб ташлаган курук, чангли бурган оёғи остида шитирларди. Уйи эгасиз, қаровсиз қолганлигидан уялиб кетди. Бошқа чорвадорларнинг уйларида қариндош-уруғлари қолар ёки кимдир қараб турар эди. Унинг бўлса икки кадрдон опа-синглиси бошқа овулларда яшашар, акаси Қулибой билан муносабатлари ёмон эди. Жайдарнинг эса умуман яқин қариндошлари йўқ. Мана шундай қилиб, уй қаровсиз қолиб кетди. Тағин узоқ яйловда чўпон бўлиб ишлашга тўғри келяпти. Танабой ҳали иккиланаётган бўлса ҳам, Чоро барибир уни кўндиришини, унинг сўзини қайтара олмаслигини, ҳар доимгидай рози бўлишини биларди.

Эрталаб машинада овулдан чиқишди ва туман марказига жўнаб кетишди. Янги уч тонналик ГАЗ ҳаммага ёқди. «Худди подшолардай кетяпмиз-а!» – ҳазиллашишарди молбоқарлар. Танабой ҳам хурсанд эди – у кўпдан буён, урушдан бери машинада юрмаганди. Ўшанда Американинг «студебеккер»ларида Словакия ва Австрия йўлларида кезиб чиққанди. Юк машиналари кучли, уч ўқли эди. «Бизга шундайлари керак эди-да, – ўйлаганди ўшанда Танабой. – Айниқса, тоғ этақларидан ғаллаларни ташиб олишга жуда боп экан. Бундайлар ҳеч қаерда тиқилиб қолмайди. Уруш тугагандан кейин бизда ҳам шунақа машиналар бўлишига ишонганди. Ғалабадан кейин ҳаммаси бўлади!..

Очиқ кузов устида шамолда гап-сўз қовушмасди. Танабой ёшларга гап қотмагунча ҳамма жим борарди:

– Қўшиқ айтинглар, болалар. Биз кексаларга қараб ўтирманглар. Куйланглар, куйлаш сиздан, тинглаш биздан.

Ёшлар қўшиқ бошлаб юборишди. Бошда ашула қовушмай турди, кейин эса жонланиб кетди. Йўл юриш завқироқ бўлди.

«Мана бу яхши иш бўлди, – ўйларди Танабой. – Шундай бўлгани яхши. Энг муҳими, бизни ниҳоят тўплашиб, яхши иш қилишяпти. Эҳтимол, аҳвол қандай эканлиги, колхозни нима қилиш кераклиги ҳақида сўзлашишар. Бизга қараганда бошлиқларга аёнроқ-ку. Биз фақат ўзимизни биламиз, бошқа кўп нарсани билмаймиз. Маслаҳатлар беришар, йўл-йўриқлар кўрсатишар, қарабсизки, биз ҳам ишни янгичасига бошлаб юборибмиз»...

Туман маркази шовқин-суронли ва гавжум эди. Машиналар, аравалар, жуда кўп отлиқлар клуб олдидаги бутун майдонни тўлдиришганди. Кабобчилар, чойхоначилар ҳам шу ерда ҳозир у нозир эдилар. Тутатишиб, ис тарқатишиб «кеп қолинг, еб қолинг» деб келганларни чақиришарди.

Чоро кутиб турганди.

– Тезроқ тушинглар, юринглар. Жой ишғол қилинглар. Ҳа демай мажлис бошланиб қолади. Танабой, сен қаёққа?

– Ҳозир, – деди Танабой бир тўда миниладиган отлар орасидан ўтиб кетар экан. У машинадаёқ ўзининг Гулсарисини пайкаган, энди унга томон кетаётганди. Кўкламдан бери уни кўрмаганди.

Эгарлоғлиқ саман йўрға ўзининг сариқ гулдек ранги кенг, пишиқ сағриси ва қоп қора кўзли, дўнг пешонали этсиз боши билан бошқа отлардан ажралиб турарди.

– Салом, Гулсари, салом! – пичирлади Танабой унга томон туртиниб-суртиниб бораркан. – Хўш, аҳволинг қалай?

Йўрға от кўз соққасини қийшайтириб қараб, қари хўжайинини таниди, депсиниб, пишқириб юборди.

– Кўринишинг ёмон эмас, Гулсари. Қара, кўкрагинг кенгайиб тўлишиб кетибди. Кўп чопадиганга ўхшайсан. Ўшанда сен қийналдинг-а, биламан... Ҳа, майли, яна яхши одамнинг кўлига тушибсан. Тинч юрсанг, ҳаммаси жойида бўлади, – дерди Танабой хуржундаги сули қолдиқларини пайпаслаб кўриб. Демак, Чоро уни бу ерда оч қолдирмаётган экан. – Хўп, сен туратур, мен борай.

Клубга кираверишда деворда «Коммунистлар – олға!», «Комсомол – совет ёшларининг авангарди!» деб ёзилган алвонлар товланиб турарди.

Одамлар тўда-тўда бўлиб, келиб фойе ва томоша залларига тарқалиб кетарди. Эшик олдида Танабойни Чоро ва колхоз раиси Алданов кутиб олишди.

– Танабой, бир чеккага чиқайлик, – деди Алданов. – Мана ён дафтаринг. Сен сўзга чиқишинг керак. Биз сени белгилаб қўйдик. Сен партия аъзосисан, энг яхши йилқибоқаримизсан.

– Нима ҳақда гапиришим керак?

– Сен коммунист сифатида қолоқ участкага боришга қарор қилганлигингни айт. Совлиқ қўйлар сурувига чўпон бўлмоқчилигингни гапир.

– Шугина холосми?

– Нега шугина! Ўз мажбуриятларингни айтасан. Ҳар юз совлиқдан юз ўнтадан қўзи олиш ва сақлаб қолишга, ҳар бош қўйдан уч килограммдан жун қирқиб олишга партия ва халқ олдида мажбурият оламан, дейсан.

– Қўйларни кўрмаган бўлсам мен қандай гапираман?

– Тағин гапиради-я! Отарни оласан.

Чоро гапни юмшатди:

– Ўзингга маъқул келган совлиқларни танлаб оласан. Хавотирланма. Тағин иккита ёш комсомол чўпонларни оталиққа оламан, деб ҳам айт.

– Кимларни?

Одамлар туртиниб-суртиниб ўтишарди. Чоро рўйхатни кўздан кечирарди.

– Бўлатбеков Эшим ва Зорлиқов Бектойни.

– Мен ахир ҳали улар билан гаплашмадим-ку, улар бунга нима дейишаркин.

– Тағин ўз билганингдан қолмайсан-а! – жаҳли чиқди раиснинг. – Ғалати одамсан. Улар билан гаплашишинг шартми? Барибир эмасми? Улар ҳеч қаёққа қочиб кетишмайди, биз уларни сенга бириктириб қўйганмиз, масала ҳал бўлган.

– Масала ҳал бўлса, мен билан гаплашиб ўтиришинг нима ҳожати бор? – Танабой нари кетди.

– Шошма, – уни тўхтатди Чоро. – Ҳаммасини эслаб қолдингми?

– Эслаб қолдим, эслаб қолдим, – энсаси қотиб йўлида гап отди Танабой...

ХIII

Кенгаш кечга яқин тугади. Туман маркази хувиллаб қолди. Одамлар ҳар тарафга: фермаларга, тоғларга – қўй сурувлари ва қорамол подалари олдига, овул ва қишлоқларга тарқалиб кетишди.

Танабой ҳам бошқалар билан бирга Александровкадаги қирдан ошиб, ясси текислик орқали юк машинасида жўнаб кетди. Қоронғи тушиб қолган, шамол баданни жунжиктирарди. Куз. Танабой кузовнинг бурчагига ўтириб олди, ёқасини кўтариб ўз фикрлари билан банд бўлди. Мана, кенгаш ҳам тугади. Унинг ўзи бирон бамаъни гапни айта олмади-ю, аммо бошқаларнинг гапини тинглаганиди. Демак, ҳамма ишлар юришиб кетиши учун ҳали кўп меҳнат қилиш керак экан-да. Тўғри гап айтди, ахир анави кўзойнакли обком секретари: «Ҳеч ким бизга йўлни тап-тайёр қилиб қўйган эмас, ўзимиз уни очишимиз керак», деди.

Ўйлаб кўринг-а, ўттизинчи йиллардан бери – гоҳ юксалиш, гоҳ пасайиш, гоҳ кўтарилиш, гоҳ ортга қайтиш... Демак, колхоз иши жўя иш эмас экан. Мана, ўзининг ҳам ярим сочи оқарган, бутун ёшлиги ўтиб кетди, нималарни кўрмади, нималарни қилмади, неча бор тентаклик ҳам қилди, бахтли кун ана келади, мана келади, деб кутиб юраверасан, лекин колхознинг машаққатидан барибир қутулмайсан...

Ҳа, майли ишлаш керакми – демак, ишлаш керак. Тўғри айтди секретар – ҳаёт бир маҳаллар урушдан кейин одамлар ўйлаганидек, ҳеч қачон ўз-ўзидан юришиб кетмайди. Ўзинг тирик экансан, уни доим елканг билан ташиб юришинг керак... Фақат у ҳар гал ўткир қирралари билан ўгирилиб қолади, елкаларимизнинг ҳамма ери яғир бўлиб кетди. Қилаётган ишингдан, бошқаларнинг ишидан кўнглинг тўлса, бу ишлар бахт келтирса бу ҳам майли эди-я... Энди ишлари қандай бўларкин? Жайдар нима деркин? Қизларига лоақал конфет олиш учун магазинга бир кириб чиқишга ҳам улгурмади. Ҳар юзтасидан бир юз ўнта кўзи, ҳар бошдан уч килограммдан жун олиш

айтишга осон. Ҳар бир кўзи туғилиши, унинг устига яна тирик қолиши ҳам керак. Ёмғир, шамол, совуқ эса унга қарши туради.

Жун-чи? Жун толасини олиб кўр, кўзинг илғамайди, пуфласанг йўқ бўлиб кетади кўяди. Килограммларни қаёқдан оласан? Ух, олтинга баравар-а бу килограммлар. Лекин баъзилар буларнинг ҳаммаси қандай олинисини тасаввур ҳам қила олмаса керак...

Ҳа, Чоро уни йўлдан урди, адаштирди... «Сўзга чиқ, дейди, лекин қисқа қил, ўз мажбуриятларинг ҳақида сўзла. Бошқа ҳеч нарса гапирма. Маслаҳатим шу». Танабой кўна қолди. Минбарга чиқди-ю, юраги пўкиллади, шундай қилиб юрагида қайнаб тошиб юрган гапларни айта олмади ҳам. Мажбуриятлари ҳақида минғирлаб гапирди-да, тушиб кетди. Эсласанг уяласан. Чоро бўлса мамнун. Нега у бунчалик эҳтиёткор бўлиб қолди? Кексалигиданмикин ёки энди колхозга бош бўлмаганиданмикин? Танабойни эҳтиёт бўлишга чақиришнинг нима кераги бор экан? Йўқ, у айниган, негадир ўзгарган! Эҳтимол, умр бўйи раис бўлиб колхозни судраганидан, бошлиқлар умр бўйи уни сўкканларидандир. Эпчиллик, усталик қилишга ўрганиб қолганга ўхшайди...

«Ҳап саними, тўхтаб тур, дўстим, бир кунмас бир кун юзма-юз келганда эслатиб қўяман мен сенга...» – ўйларди Танабой пўстинига яхшироқ ўралар экан. Совуқ шамол уриб турибди, уйгача ҳали узок. У ёқда нималар кутаётганикин уни?..

* * *

Чоро йўрға отда ёлғиз жўнади. Ҳамроҳларини кутиб ўтирмади. Уйга тезроқ етиб олгиси келар, юраги оғрий бошлаганди. Отни ўз ҳолига қўйиб берди, у кун бўйи дам олганидан энди бир текис елиб борарди. Юргизилган машина сингари бир маромда туёқларини тақиллатиб кетаётганди. Аввалги ҳамма нарсадан унда фақат чопиш иштиёкигина қолганди. Бошқа ҳамма нарса унда аллақачон ўлган эди. У фақат эгару йўлнигина билсин учун қолган ҳамма фазилатларини йўқотишганди. Гулсари чопиш билан тирик эди. Гўё одамлар тортиб олган нарсаларга етиб олмакчидай, виждонан,

хормай-толмай чопарди. Чопарди-ю, лекин етиб ололмасди.

Шамолда Чоро бир оз енгил тортди. Юрагидаги оғриқ ўтиб кетди. У кенгашдан умуман мамнун эди, айниқса, обком секретарининг чиқиши жуда ёқди, у ҳақда кўп эшитган бўлса ҳам биринчи марта кўриши эди. Шундай бўлса ҳам парторг ўзини ноқулай сезарди. Кўнгли ғаш эди. Ахир у Танабойга яхшилик қилмоқчи эди. Ахир у бундай кенгашлар, мажлислар ва йиғилишларда қатнашавериб пихи қайрилган қаерда нима гапириш керагу, нима керак эмаслигини биларди. Тажрибаси бор эди. Танабой эса гарчанд кулоқ солган бўлса ҳам, буни тушунишни хоҳламади. Кенгашдан сўнг унга бир оғиз ҳам сўз айтмади. Машинага ўтирди-ю, тескари ўгирилиб олди. Хафа бўлибди. Эҳ, Танабой, Танабой! Соддасан, ҳаёт сени ҳеч нарсага ўргатмабди. Сен ҳеч нарсани билмайсан ҳам, пайқамайсан ҳам. Ёшлигингда қандай бўлсанг, шундайлигингча қолибсан. Ҳамма нарсани шартта-шартта қилсанг. Замон ҳозир бошқача. Энди ҳаммасидан муҳими, қандай гапиришни, кимнинг олдида нима гапиришни билиш, сўзинг барча одамларники сингари замон руҳида жаранглаши, ажралиб турмаслиги, ёзилгандай силлиқ бўлиши керак. Шунда ҳамма нарса жойида бўлади. Сени, Танабой, кўнглингни кўчасига қўйиб юборсанг борми, ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб ташлайсан, яна жавоб беришга ҳам тўғри келади. «Ўз ташкилотингиз аъзоларини сиз қандай тарбияламқдасиз? Бу қанақа тартиб-интизом? Бу қанақа бошбошдоқлик?» Эҳ, Танабой, Танабой...

XIV

Ҳамон ўша тун, улар иккиси йўлда. Қари одам ва қари от. Жарлик ёқасида гулхан ёнмоқда. Танабой ўрnidан туради, жон бераётган Гулсари устига ёпган пўстинини нечанчи бор тўғрилаб кўяди. Яна унинг бош томонига ўтиради. У хаёлан бутун умрини бирма-бир назардан ўтказди. Саман отнинг чопишидек тез ўтган йиллар, йиллар, йиллар. Ўшанда у қўйларга чўпон бўлиб борган ўша йили, ўша кеч кузда, ўша эрта қишда нима бўлганди?..

XV

Бутун октябрь ойи тоғларда курғоқчилик бўлиб, ҳамма ёқ олтин тусга кирган эди. Бошда фақат икки кунгина ёмғир ёғиб, ҳаво совуди, туман тушди. Аммо кейин бир кечада булутлар тарқалиб кетди, эрталаб Танабой ўтовидан чиқувди, орқасига тисарилиб кетишига сал қолди— тоғлар чўққиларидаги янги қорлари билан у томон босиб келаётгандай эди. Уларга қор қандай ёғибди! Гўё Тангри ҳозиргина яратгандай, улар фалакда мусаффолигича, сояда ҳам, ёруғликда ҳам якқол кўзга ташланиб турарди. Қор ёғган жойдан кўм-кўк, бепоён бўшлиқ бошланарди. Унинг тубида олис-олислардан коинотнинг хаёлий зумрад уфқи кўриниб турарди. Нур ва соф ҳавонинг мўл-кўллигидан Танабой жунжикиб кетди ва юраги ҳасратга тўлди. У яна Гулсари билан бирга борган хув ўша жувонни эслади. Йўрға қўл остида бўлса эди, минарди-да, завқ-шавқи ва шодлигидан қийқириб, мана бу эрталабки оппоқ қор каби унинг ҳузурига кириб борарди...

Аммо у бу фақат орзугина эканлигини биларди... Нимаям қиларди, умрнинг ярми орзу-хаёл билан ўтади. Шунинг учун ҳам, эҳтимол, ҳаёт шунчалик лаззатли, орзу қилганларининг ҳамма-ҳаммаси ҳам рўёбга чиқавермаганлиги учун ҳам, эҳтимол, азиздир бу ҳаёт. У тоғлар ва осмонга тикилиб туриб, ҳамма одамларнинг бир хил даражада бахтли бўла олишига шубҳаланарди. Ҳар кимнинг ўз тақдири – қисмати бор. Унда, бир тоғда бир пайтнинг ўзида ҳам ёруғлик, ҳам қоронғилик бўлганидек, ўз қуванчлари, ўз ғаму-ғуссалари бўлади. Ҳаёт шулар билан тўла-тўқис... У жувон, эҳтимол, энди кутмаётгандир ҳам. Тоғлардаги янги қорни кўриб эслаган бўлмаса агар...

Одам қариб бораверади, кўнгил эса таслим бўлишни хоҳламайди, аҳён-аҳёнда бир ижирғаниб, ўзини эслатиб қўяди.

Танабой отни эгарлади, қўйлар кўрасини очди, ўтовнинг ичига қараб хотинига қичқирди:

– Жайдар, мен қўйларни бир айлантириб келай, сен ишларингни қилиб бўлгунигча қайтиб келаман.

Кўйлар майда қадам ташлаб тез-тез юриб кетишди, кўйлар елка, бошларини қимирлатиб тепаликка қараб кўтарилиб борарди, кўшни чўпонлар ҳам кўйларини ҳайдаб чиқа бошлашганди. У ер-бу ерда тоғ ёнбағри, пастликлар, жарликларда кўй сурувлари ер-заминнинг азалий тортиғи – ўт-ўланларни тера бошлади. Кузги тоғларнинг сарғиш, кўнғир ўт-ўланлари орасида кулранг оқиш кўйлар тўда-тўда бўлиб дайдиб юришарди.

Ҳозирча ишлар жойида эди. Танабойга ёмон отар тегмади – улар икки ва уч марта қўзилаган совлиқлар эди. Ярим минг бош. Ярим минг ташвиш. Қўзилагандан кейин эса улар икки баравардан зиёдроқ кўпаяди. Лекин қўзилатишга, чўпонларнинг машаққатли меҳнати бошланишига ҳали узок эди.

Йилқиларга қараганда кўйларни боқиш анча тинчроқ, албатта, лекин Танабой уларга дарров кўника қолмади. Отларни боқиш бошқача эди-да! Аммо, айтишларича, йилқичилик ўз аҳамиятини йўқотган эмиш. Машиналар пайдо бўлганмиш. Отлар энди, демак, фойдасиз бўлиб қолибди-да. Энди кўйчилик: жун, гўшт, тери – асосий нарса. Гарчанд бундай оқилона ҳисоб-китобда ҳақиқат борлигини тушунса ҳам, у Танабойга қаттиқ ботарди.

Яхши айғири бўлган уюрини баъзи пайтларда вақтинча, ярим кунга, ёки ундан ҳам кўпга ташлаб кетиб, ўз ишлари билан банд бўлса бўларди. Кўйларни эса ташлаб ҳеч қаёққа кетиб бўлмайди. Кундузи бир қадам ҳам жилмай улар билан бирга юриш, тунда қоровуллик қилиш керак. Чўпондан ташқари отарда чўлиқ бўлиши керак эди, лекин чўлиқ беришмаётганди. Шунинг учун навбат алмашмай, дам олмай, тинимсиз ишлашга тўғри келарди. Жайдар қоровул ҳисобланарди, кундузи фақат баъзи вақтлардагина қизлари билан кўйларга қарай оларди, тун ярмига қадар милтиқ билан кўра атрофида айланиб юрарди, кейин Танабойнинг ўзига қоровуллик қилишга тўғри келарди. Энди колхоздаги бутун чорвачиликка хўжайин бўлган Иброҳим эса баҳона топишга уста эди.

– Хўш, мен қаердан оламан чўликни, Танака? – дерди у куйингандай бўлиб. – Ақлли одамсиз-ку ахир. Ёшларнинг ҳаммаси ўқимокда. Ўқимаётганлари эса кўй десангиз тепа сочи тикка бўлади,

улар шаҳарга, темир йўлга, ҳатто аллақаяёқлардаги конларга ҳам кетиб қолишмоқда. Нима қилишга ақлим етмай қолди. Сизда ҳаммаси бўлиб биргина отар – шунда ҳам оҳ-воҳ қиласиз. Мен-чи? Бутун чорвачилик менинг бўйнимда. Судга тушаман. Бу ишга беҳуда ўтган эканман, беҳуда. Сиз оталиққа олган Бектойга ўхшаш кишилар билан ишлаб бўлармиди? Сен, дейди, мени радио, кино, газеталар билан таъминла, янги ўтов бер, тагин ҳар ҳафтада олдимга магазин келиб турсин. Бўлмаса бошим оққан томонга кетаман қоламан, дейди. Сиз у билан гаплашсангиз бўларди, Танака!..

Иброҳим алдамаётганди. Унинг ўзи ҳам кўтарилиб кетганидан хурсанд эмасди. Бектой ҳақидаги гапи ҳам тўғри эди. Танабой баъзан бир амаллаб вақт топиб, оталиққа олган комсомоллари олдига бориб турарди. Эшим Бўлатбеков гарчанд унчалик эпчил бўлмаса ҳам кўнгилчан, юмшоқ табиатли йигит эди. Бектой эса чиройли, келишган эди, аммо унинг қора қийқ кўзларидан ғазаб ўти чақнаб турарди. У Танабойни ковоқ осиб кутиб оларди, унга:

– Сен, Танака, куйиб-пишаверма, яхшиси, ўз болаларинг олдида ўтир. Сенсиз ҳам мени текширувчилар кўп.

– Сенга нима, бир нарса ютқизяпсанми бундан?

– Ютқизишга ютқизмайману, лекин сенга ўхшаганларни ёқтирмайман. Сизлар, ўзингизни сувга ҳам, ўтга ҳам ургансизлар. Доим хайбаракалчалик, «ура, ура!» қилгансизлар. Ўзингиз бўлса одамдай ҳаёт кечирмадингиз, ўзгаларни ҳам одамдай яшашига йўл кўймадингиз.

– Сен, йигит, жуда ҳам ҳаддингдан ошаверма, – Танабой зўр-базўр ўзини тутиб ижирғаниб гапирди. – Қўлингни менга бигиз қилиб гапирма. Бу сенинг ишинг эмас ўзини сувга ҳам, ўтга ҳам урган сен эмас, биз бўламиз. Афсусланмаймиз бундан. Сизларни деб ўзимизни ўтга, сувга ташлаганмиз. Шундай қилмаганимизда эди, кўрардим ҳозир аҳволинг нима бўлишини. Кино кўриш, газета ўқиш ҳам гапми, ўз отингни ҳам билмаган бўлардинг. Уч ҳарфдангина иборат биргина «кул» деган отинг бўларди сенинг...

Танабой Бектойни ёқтирмасди, лекин мана шу тўғри сўзлиги учун уни ичидан ҳурмат қиларди. Бектойнинг феъл-атвори айниб

бораётганди. У йигитнинг эгри йўлга кириб кетаётганлигини кўриб Танабой ачинарди. Кейинчалик уларнинг йўллари ажралиб кетиб, шаҳарда тасодифан учрашиб қолганларида Танабой унга ҳеч нарса демади, унинг сўзларини тинглаб ўтирмади ҳам.

Ўша эрта тушган қиш кунлари эди... Қиш ўзининг оппоқ қахрли туясида тез елиб-югуриб келиб, чўпонларни беғамлиги учун жазолай кетди.

Бутун октябрь ойи куруқ келганди, ҳамма ёқ олтин тусга кирганди. Ноябрь ойида эса бирданига қиш тушиб қолди.

Танабой кечкурун қўйларни ҳайдаб келиб, уларни қўрага қамади, ҳамма нарса гўё ўз жойидагидек эди. Аммо тун ярмида уни хотини уйғотиб қолди:

– Тур, Танабой, мен жуда совқотиб қолдим. Қор ёғяпти.

Унинг қўллари муздай эди, ҳамма еридан қор ҳиди келарди. Милтиқ ҳам нам ва совуқ эди.

Ҳовлида оқиш тун. Қор гупиллаб ёғяпти. Қўйлар қўраларда безовталаниб ётишарди, қорга кўникмаганликларидан силкинишар, каллаларини чайқашар, қор бўлса ҳамон шиғаб ёғарди.

«Шошманглар, ҳали сиз билан бизнинг бошимизга бундан ҳам баттарроқ кунлар келади, – деб ўйлади Танабой пўстинига ўралиб. – Эрта, жуда эрта келдинг сен қиш. Оқибати нима бўларкин, яхшиликми, ёмонликми? Балки кейинчалик юмшаб қоларсан, ха? Фақат қўйлар кўзилагунча ўтиб кетсанг бўлгани. Бор илтимосимиз мана шугина. Ҳозирча эса ўз билганингни қилавер. Бунга ҳаққинг бор, ҳеч кимдан сўрамасанг ҳам бўлади...»

Қиш индамай қоронғида, одамлар уҳ тортиб, у ёқдан бу ёққа югургилаб қолсин деб ўз ишини қилар эди.

Тоғлар тунда қорайиб, баҳайбат турар эди. Улар қишни писанд қилмасди. Анави чўпонлар сурувлари билан елиб чопаверишсин. Тоғлар эса қандай турган бўлса, шундай тураверади.

Эсдан чиқмайдиган ўша қиш бошланди, аммо унинг оқибатини ким билсин?

Қор эримаёй ётарди, бир неча кундан сўнг яна гупиллаб ёғиб берди, кейин яна, яна ёғди ва чўпонларни кузги манзилларидан

хайдаб туширди. Отарлар дайдиб, тарқалишиб, даралар, овлок жойлар, кам қорли ерларга бекина бошладилар. Чўпонлар ўз хунарларини – бошқа бир одам бу ерда қордан бўлак ҳеч нарса йўқ, деб қўл силтаб кетган жойлардан отарларга ем-хашак излаб топиб бериш хунарларини ишга солишди. Шунинг учун ҳам уларни чўпон дейишади-да... Баъзан бирон бошлиқ келиб қараб туради-да, уни-буни суриштиради, бир дунё нарсани ваъда қилади ва дарҳол тоғдан жўнаб қолади. Чўпон бўлса яна ёлғиз ўзи қиш билан юзма-юз қолади.

Колхоздагилар кўзилатишни қандай ўтказиш ҳақида нима ўйлаётганликларини, ҳамма ишлар қилинганми, ҳамма нарса жамғарилганми – шуларни билиш учун Танабой кўпдан бери колхозга бир амаллаб бориб келмоқчи бўларди. Аммо қаёқда дейсиз! Бош қашишга ҳам қўли тегмасди. Жайдар бир куни интернатга ўғлининг олдига бориб келди, лекин у ерда узоқ турмади: усиз жуда қийин бўлишини биларди, Танабой ўшанда қизлари билан қўйларни боқарди. Кичик қизини эгарнинг олдига ўтқизиб, пўстин билан ўраб оларди, у иссиқда тинч эди, каттаси эса совқотарди, у отасининг оркасида ўтирарди. Ҳаттоки ўчоқдаги олов ҳам бошқача бўлиб ғарибона ёнарди.

Эртасига оналари қайтганда эса нима бўлди денг-а! Болалар унинг бўйнига ташланишди, куч билан ажратиб олишга тўғри келди. Ҳа, ота албатта ота-ю, лекин онанинг ўрни бошқа.

Вақт шу зайлда ўтиб борарди. Ҳаво ўзгариб туради, гоҳ қиш қаҳрига олар, гоҳ бир оз юмшарди, икки марта бўрон ҳам бўлди, кейин тинчиб, ерлар эрий бошлади. Танабойни худди мана шу нарса ташвишлантирарди. Қўйларнинг кўзилашлари илиқ кунларга тўғри келса яхши-я, агар тўғри келмаса-чи, унда нима бўлади?

Бу орада қўйларнинг қоринлари тобора катталашиб борарди. Боласи йирик ёки эгизак бўлган айрим совлиқларнинг қоринлари осилиб қолган эди. Совлиқ қўйлар эҳтиёткорлик билан зўр-базўр қадам ташлашарди, жуда озиб кетишганди. Орқа суяклари туртиб чиқиб қолганди. Ҳайрон қоладиган жойи ҳам йўқ бунинг – бола қоринда ўсиб, онасининг бор-йўғини сўриб етилиб-тўлишарди, бу ерда бўлса ҳар битта ўтни қор остидан тимирскилаб топиш керак.

Чўпон қўйларни эрталаб ва кечкурун қўшимча бокса, тоққа ем-хашаклар келтирса бўларди-ю, лекин колхоз омборларида ҳеч нарса топилмасди. Уруғликлар ва аравага қўшиладиган, миниладиган отлар учун асраб қўйилган сулидан бўлак ҳеч нарса йўқ эди.

Танабой ҳар куни эрталаб қўйларни кўралардан хайдаб чиқараётганда совлиқларни кўздан кечирар, қорни, елинини пайпаслаб кўрар эди. Агар ҳамма бало-қазолардан соғ-омон чиқарса, чамалаб кўзилар бўйича мажбуриятини бажариши, жун бўйича бажара олмаслигига кўзи етарди. Қиш ичида қўйларнинг жуни ёмон ўсди, баъзилариники ҳатто сийраклашиб қолди, тўкила бошлади, уларни янада яхшироқ боқиш керак эди. Танабойнинг қош-қовоғи осиларди, ғазабланарди, аммо ҳеч нарса қила олмасди. Шунда Чоронинг сўзига киргани учун ўзини энг ёмон сўзлар билан койирди. Ваъдани катта берди. Минбарга чиқиб гапирди. «Мен, фалончи пистончи илғор одам, партия ва ватан олдида сўз бераман». Лоақал мана шу кейинги сўзларни гапирмаса ҳам бўларди! Партия ва ватаннинг бунга нима дахли бор-а! Одатдаги хўжалик иши. Йўқ, тартиб-қоида шундай. Нега энди керак бўлса-бўлмаса, биз ҳар қадамда шу сўзларни тиқиштираверамиз, а?..

Нима ҳам қиларди, ўзи айбдор. Ўйлаб кўрмаган. Ўзгаларнинг гапи билан иш қиладиган бўлиб қолган. Уларга нима, алдаб-сулдаб кутулиб олишади, лекин Чорога раҳминг келади. Ҳеч омади келмаяпти-да унинг. Бир кун соғ бўлса, икки кун касал. Умр бўйи у ёққа югуради, бу ёққа югуради, унга ялинади, буни кўндиради, хўш, ниманинг уддасидан чиқди? Эҳтиёткор бўлиб боряпти, сўзни танлаб гапирди. Модомики касал экансан, дам олишга чиқсанг ҳам бўлармиди...

Қиш чўпонларни гоҳ умидлантириб, гоҳ ташвишлантириб ўз маромида бораётганди. Танабойнинг отарида икки совлиқ қувватдан кетиб ҳалок бўлди, жуда нимжон бўлиб қолган экан. Унинг оталиғидаги ёш чўпонларнинг ҳам бир нечтадан қўйлари ўлди. Бусиз бўлмайди ҳам. Бир қиш ичида ўн совлиқни йўқотиш оддий нарса. Энг муҳими олдинда, кўклам арафасида.

Бирдан ҳаво илий бошлади. Совлиқларнинг елинлари дарров

тўлиша бошлади. Ориқлаб кетишган, қоринларини зўрға кўтариб юришган бўлса ҳам, елинлари эса кун сайин эмас, соат сайин қизариб, шишиб борарди. Нима сабабданикин? Қаёқдан бунчалик куч-қувват олишади-я! Кимнингдир бир неча совлиқлари кўзилаб қўйибди, деган овоз тарқалди. Демак, қочириш даврида эътиборсизлик, бепарволик қилинган экан-да. Бу биринчи огоҳлантириш эди. Бир-икки ҳафтадан кейин кўзилар пишган олмадек «тап-тап» туша бошлайди. Қабул қилиб олишга улгурсанг бас. Шунда чўпонларнинг ташвишлар палласи бошланади. Ҳар бир кўзи учун чўпон титраб туради ва кўйлар кетидан юра бошлаган кунини лаънатлайди, агар барра кўзичокни сақлаб қола олса, агар кўзилар оёққа туриб, кишга қадар думлари кўриниб қолса унинг шодлик-қувончларининг чеки бўлмайди.

Шундай бўлса, яхши бўларди. Кейинчалик одамлардан кўзини яшириб юрмас эди.

Кўзилатиш даврида ёрдам учун колхоздан сакмончиларни – кўпчилиги қари ва боласиз бўлган аёлларни ўз ҳолларига қўймай юборишди. Танабойнинг отарига ҳам икки сакмончини жўнатишди. Улар кўрпа-тўшаклари, чодирлари, қозон-товоклари билан келишди. Ҳамманинг кўнгли кўтарилди. Сакмончилардан кам деганда етти киши керак эди. Иброҳим отарлар Бештол водийсидаги кўзилатиш пунктига кўчганида яна сакмончилар юборишни ваъда қилиб, ҳозирча шуларнинг ўзи ҳам кифоя, деганди.

Отарлар ғимирлаб қолишди, пастроққа, тоғ ёнбағирларига, кўзилатиш базаларига туша бошлашди. Танабой ўзи кўйларни ҳайдаб боргунча аёлларнинг манзилга етиб, у ерда ўрнашиб олишларига ёрдам беришни Эшим Бўлатбековдан илтимос қилди. Аёлларни бир карвон қилиб жўнатди, ўзи эса кўйларни тўплади-да, бўғоз совлиқлар қийналмасликлари учун уларни ўз юришига қараб, бамайлихотир ҳайдаб кетди. Кейинчалик Бештол водийсига олиб борадиган худди шу йўлни тағин икки марта босиб ўтиши, оталиғидаги чўпонларга кўмаклашиши керак эди.

Кўйлар аста-секин жилиб боришарди, уларни шошириб бўлмасди. Ҳатто ит ҳам зерикиб кетди, у ёқдан-бу ёққа изғиб чопа бошлади.

Қуёш бота бошлаганди, аммо ҳали тафти бор эди. Сурув тоғ этакларига тушган сари ҳаво ҳам шунчалик исий бошларди. Кунгай жойларда ўтларни ўра бошлаган эдилар.

Йўлда бир оз тўхтаб қолишди, биринчи совлиқ кўзилаб қўйди. Буни ҳеч ким кутмаган эди. Танабой куйиб-пишиб, янги туғилган кўзининг қулоқ ва бурун ковакларига пуфларди. Кўзилашга ҳам бир ҳафтача вақт бор эди. Бу томдан тушган тарашадай бўлди.

Эҳтимол, йўлда тагин кўзилаб қолишар? Бошқа совлиқларини кўздан кечирди – йўқ, унақага ўхшамайди. Хотиржам бўлди, кейин ҳатто кайфи чоғ бўлиб кетди. Унинг биринчи кўзичоғига қизлари ўзларида йўқ қувонишар. Тўнғич доим азиз бўлади-ю. Кўзичоқ ҳам яхшигина эди. Киприклари қора, туёқлари қора, ўзи оппок. Отарда бир нечта ярим дағал жунли кўйлар бор эди, худди ана шулардан бири кўзилади. Уларнинг кўзилари одатда майин жунли кўйларнинг деярли кип-яланғоч туғиладиган кўзиларидан фарқли ўлароқ бакувват жунли бўлишарди.

– Ҳа, майли, шошилган экансан, ана, ёруғ дунёни кўриб ол, – деди Танабой. – Ҳам бизга бахт-саодатли бўлиб кел! Ўзинга ўхшаган кўзичоқлардан шунча кўп эргашиб келсинки, қадам босишга жой топилмасин, сизларнинг овозларингиздан қулоқларимиз битиб кетсин, ҳаммаси тирик қолсин. – У кўзичоқни боши узра кўтарди. – Қараб қўй, мана у, тўнғич кўзичоқ!

Теварак-атрофда тоғлар турар, улар сукут сақлашарди.

Танабой кўзичоқни пўстини остига яширди ва кўйларни ҳайдаб кетди. Она совлиқ изма-из чопар, безовталанар, маърар эди.

– Юр, кетдик! – деди унга Танабой. – У шу ерда, ҳеч қаёққа кетмайди.

Пўстин остида кўзичоқ қуриди, исиниб олди.

Танабой кечга яқин отарни базага ҳайдаб келди.

Ҳамма жойида эди, ўтовдан тутун ўрмаларди. Чодир олдида сақмончилар ивирсиб юришарди. Демак, бир амаллаб келиб олишибди. Эшим кўринмасди. Ҳа, ростдан ҳам, у эртага ўзи кўчиб келиш учун юк ташувчи туяни олиб кетувди. Ҳаммаси жойида.

Лекин Танабойнинг кейинчалик кўрган нарсаси уни куппа-

кундузи бўлган момагулдуракдай ларзага солди. У ҳамма нарса яхши бўлади, деб ўйламаганди, аммо совлиқлар кўзилайдиган кўйхонанинг қамиш томи чириб, ўпирилиб тушганини, деворлари тешилиб, деразасиз, эшиксиз бўлишини, шамол у чеккасидан кириб, бу чеккасидан чиқаётганини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Атрофда қорлар деярли эриб кетган, кўйхона ичида эса ҳамон уюлиб ётарди.

Қачонлардир харсанг тошлардан қурилган қўра ҳам хароба, вайрона ҳолда ётарди. Танабой шу қадар хафа бўлиб кетдики, қизлари кўзичокни кўриб қандай хурсанд бўлаётганлари кўнглига сиғмади. Кўзичокни уларнинг кўлига берди-да, теварак атрофни кўздан кечиргани кетди.

Қаергаки қадам қўймасин – ҳамма ерда тоқат қилиб бўлмас даражада хўжасизлик. Уруш бошлангандан бери бу ерда барча нарса ўз холига ташлаб қўйилган, совлиқларни кўзилатишни бир амаллаб эплаштириб, кейин ҳаммасини ёмғир ва шамолга ташлаб кетаверишган бўлишса керак. Сарой томи устида бир ғарам чириган хашак қийшайиб турарди, сочилган сомон уюмлари ётарди, агар бурчакдаги икки чала қоп арпа уни, бир яшик тузни ҳисобга олмаганда, бутун отардаги кўзичоклар ҳамда совлиқларга аталган ем-хашак ва тўшаманинг бори мана шугина эди, холос. Шу бурчакнинг ўзида шишалари синган бир неча фонус, керосинли, занглаган бидон, икки бел ва синиқ паншахалар ташлаб қўйилганди. Мана шуларнинг ҳаммасига керосин қўйиб, ёндириб қулини кўкка совургиси ва бу ердан боши оққан томонга кетиб қолгиси келди...

Танабой ўтган йилги гўнг ва қорнинг яхлаб қолган уюмларига қоқилиб-суқилиб юрар ва нима дейишини билмас эди. Сўз топа олмасди. Худди ақлдан озган кишидай. «Шундай бўлиши мумкинми, а?.. Шундай бўлиши мумкинми, а?..» деб такрорлагани-такрорлаган эди.

Кейин эса кўйхонадан югуриб чиқиб, отини эгарлашга отилди. Эгарлаётганида кўллари титрарди. Ҳозир хув анави ёққа отини елдириб кетади, тун ярмида ҳаммани оёққа турғизади ва уларга кўрсатиб қўяди. Анави Иброҳимни ҳам, раис Алдановни ҳам, Чорони ҳам ёқасидан тутати: ундан раҳм-шафқат кутишмасин! Улар

Танабойга шундай қилишдими – ундан ҳам яхшилик кўриб бўлишибди! Бўлди, тамом!..

– Қани, тўхта-чи! – жиловни ушлаб олишга улгурди Жайдар. – Қаёққа кетяпсан? Отдан туш, гапимга кулоқ сол!

Э, қаёқда дейсиз! Танабойни тўхтатиб бўлсиз.

– Қўйиб юбор! Қўйиб юбор! – бақирарди у жиловни тортиб, хотинининг устига от суриб, камчини қарсиллатиб. – Қўйиб юбор, деяпман! Мен ўлдираман уларни! Ўлдираман!

– Қўйвормайман! Сен бирон кишини ўлдиргинг келяптими? Мени ўлдир!

Шу орада Жайдарга сакмончилар кўмакка югуриб келиб қолишди, кизлари чопиб келишди, қий-чув кўтаришди.

– Ота! Ота! Қўйинг!

Танабой жаҳлдан тушди, лекин ҳамон кетмоқчи бўлиб юлқинарди.

– Ушлама мени, ахир кўрмаяпсанми бу ердаги аҳволни? Хув анави кўзичоклар билан турган совликларни кўрмаяпсанми ахир? Эртага биз уларни қаёққа қўямиз, том қани? Ем-хашак қани? Ҳаммаси ҳаром ўлади. Ким жавоб беради? Қўйвор!

– Ҳе, тўхтасанг-чи, тўхта. Хўш, майли, бординг ҳам дейлик, бақириб-чақириб жанжал-тўполон қилдинг ҳам дейлик. Хўш, бундан нима чиқади? Агар улар шу кунга қадар ҳеч нарса қилишмаган бўлса, демак, уларнинг бунга кучлари етмабди-да. Агар иложи бўлганда колхоз янги оғилхона қурган бўлмасмиди?

– Томини ёпиш мумкин эди-ку! Эшиклари қани? Деразалари қани? Ҳамма ёқ вайрона, қўйхонада қор, ўн йиллик қий чиқарилмаган. Буни қара, бу чирик хашак қанча вақтга етади? Ахир кўзичокларга шунақа пичан бериладими? Қўй-кўзилар тагига нима тўшаймиз? Кўзичоклар балчикқа ботиб ўлаверишсинми, а? Шундайми сенингча? Қоч, йўлимни тўсма!

– Бўлди, Танабой ўзингни бос. Нима, сен ҳаммадан ортиқмисан? Кўпчилик нима бўлса, биз ҳам шу-да. Тағин сени эркак дейишади-я! – Уялтирди хотини. – Яхшиси, нима қилиш мумкинлигини ўйлаб кўр, ҳали ҳам кеч эмас. «Туф» де уларга. Биз жавобгармиз, биз шу ишни

қилишимиз керак. Мен ҳув анави жарликка тушаверишда қалин ўсган наъматакларни кўрдим, тўғри, тиканакли-ю, лекин уларни чопиб томни беркитса бўлади, устидан гўнг ташлаймиз. Қўй-қўзилар тагига эса қуврай ўришга тўғри келади. Агар ҳаво айниб қолмаса, бир амаллаб қишдан чиқиб оламиз...

Сақмончилар ҳам Танабойни тинчита бошлашди. У эгардан сирғалиб тушди, хотин-халажларга парво қилмай, ўтовга кириб кетди. Худди оғир касалликдан тургандай бошини ҳам қилиб ўтирди.

Уйда ҳамма жимиб қолди. Гаплашгани кўрқишарди. Жайдар тезак ёқиб қайнатилган қумғонни олдида, аччиқ қилиб чой дамлади. Кўзада сув келтириб эрининг қўлига сув қуйди. Озода дастурхонни ёзди, ҳатто қаёқдандир қант-курслар ҳам топиб келтирди, ликобчага сариёғ тўғраб қўйди. Сақмончиларни таклиф қилишди ва чой ичишга ўтиришди. Эҳ, бу хотинлар-ей! Гўё меҳмонга келишгандай пиёлалардан чой ичиб ҳар балони гапириб ўтиришарди. Танабой жимгина ўтириб, чой ичди-да, сўнг ўтовдан чиқиб қўй қўранинг қулаб тушган тошларини қалай бошлади. Бу битадиган иш эмасди. Лекин қўйларни тунда қамаш учун бирон нарса қилиш керак-ку. Аёллар ҳам чиқишиб, тошларга ёпишишди. Ҳатто қизалоқлар ҳам тошларни кўтариб келтириш учун чиранишарди.

– Уйга жўнанглар, – деди уларга отаси.

У номус қиларди. Кўзларини ердан кўтармай тош таширди. Ҳақ гапни айтганди Чоро, Жайдар бўлмаганида Танабой бечора бошини омон сақлай олмасди.

XVI

Эртасига Танабой ўз оталиғидаги чўпонларни кўчириб келишга кетди. Кейин бутун ҳафта бўйи тинмай ишлади. У ҳатто шундай қаттиқ ишлаганини эслай олмасди. Ахир фронтда мудофаа линиясини кеча-ю кундуз ухламай қурган эмасмиди. Бироқ у ерда полк билан, дивизия билан, армия билан бирга эди. Бу ерда-чи, ўзи, хотини ва сақмончилардан бири. Иккинчиси эса яқин орага қўйларни ёйгани кетган эди.

Ҳаммадан ҳам қўйхонани гўнгдан тозалаш, наъматакларни кесиб келтириш қийин бўлди. Бутазор қалин бўлиб, турган-битгани тикан эди. Танабойнинг этиги йиртилиб, эскириб қолган солдатча шинели ҳам илма-тешик бўлиб кетган эди. Кесилган наъматак шохлари арқон билан боғланиб судраб келтириларди; тиканли бўлганидан на отга ортиб, на орқалаб бўларди. – Бештол водийси эмиш, ундан бешта тўнкани ҳам излаб тополмайсан, – сўқинарди Танабой. Бу лаънати наъматакни икки букилиб эгилиб, терга ботиб ташийверганларидан йўл то кўй қўрагача тирмалаб чашланган эди. Танабой хотин-қизларга ачинарди, бироқ, илож қанча. Улар хавотирда ишлашарди, иш орасида гоҳ-гоҳ ҳавога ҳам қараб қўйиш зарур эди. Ҳавонинг авзойи қалай? Қор уриб берса буларнинг ҳаммаси бир пул. У қўйлар қўзилаб қолмадимикан деб, хабар олиб келиш учун катта қизини отарга югуртирди.

Қўйхонани гўнгдан тозалаш ҳам оғир эди. Бу ерда шунчалик кўп гўнг бор эдики, уни ярим йил ичида ҳам ташиб чиқариш мумкин эмасди. Агар қўй қийи яхши том остида қуруқ ва шибаланган бўлса, уни қирқиш ҳам кўнгилли бўлади. Бир-бирига зичлашиб, қотиб қолган қийни кессанг, палахса-палахса чиқади. Уларни қуритиш учун катта-катта уюм қилиб тахлаб қўйилади. Қўй қийининг чўғи ёқимли ва беғубор бўлади, қиш совуғида чўпонлар уни ёқиб исинадилар. Аммо гўнг, бу ердагидек, ёмғир ёки қор остида қолган бўлса, у ҳолда буни тозалашдан ҳам оғирроқ иш йўқ. Тинкани қуритадиган иш. Вақт эса кутиб турмайди. Кечалари ис босган фонарь ёруғида улар бу муздек, ёпишқоқ, кўрғошиндай оғир балчикни зўр бериб замбилда ташир эдилар. Мана, уларнинг иккинчи сутка ишлашлари.

Қўйхона орқасига каттакон гўнг уюмини ташиб чиқаришган эди, қўйхонанинг ичи ҳали гўнг билан лик тўла. Кутиб турган қўзичоқлар учун, ҳеч бўлмаганда, қўйхонанинг бирон бурчагини очишга шошилишарди. Она-бола қўйларнинг ҳаммасини жойлаштириш учун бутун бир қўйхона торлик қилиб турган пайтда, бир бурчагини очиш нима деган гап, – кунига йигирматадан, ўттиздан қўйлар қўзилаётган бўлса! «Нима бўлади?» – фақат шу ҳақда ўйларди Танабой, замбилга гўнгни солишда ҳам, ташиётганда ҳам, уни тўкиб

қайтиб келаётганда ҳам. Шу тарзда ярим кечадан то тонг отарга қадар ҳадеб ўйлагани-ўйлаган. Гангиб қолиб, қўллари увушди. Бунинг устига шамол фонарни ўчирарди. Яхшики, сақмончилар зорланмади, Танабой ва Жайдар сингари ишлашди.

Орадан бир кун ўтди, икки, уч кун ўтди ва ҳоказо. Улар эса ҳамон гўнгни ташир, девор ва том тешикларини беркитар эдилар. Бир кун кечаси Танабой қўйхонадан замбил билан чиқаётиб отарда қўзичоқнинг маърагани ва она қўйнинг безовталаниб, унга жавобан оёқ тегишини эшитди. «Бошланди!» –юраги шув этиб кетди.

– Эшитяпсанми? – хотинига ўгирилиб қаради Танабой.

Улар бирдан гўнг солинган замбилни оёқлари остига ташлаб, фонарни ушлаганларича отар томон югуришиб қолишди. Фонарнинг хира нурида қўй галасини тимирскилаб қарай бошлашди. Қаёқда у? Хув ана, бурчакда! Совлиқ қўй ҳозиргина туғилиб қалтираб турган увоккина қўзичоқни ялаб турган эди. Жайдар уни барига солиб олди. Яхшиям ўз вақтида улгуришди, бўлмаса кўрада музлаб қолган бўларди. Уларнинг ёнгинасида яна бир совлиқ қўзилаганлигини кўрдилар. У эгизак тукқан эди. Буларни Танабой плашининг этагига солди. Бештаси тўлғоқ тутиб, кучаниб маъраб ётган эди. Демак, бошланибди. Эрталабгача булар ҳам қўзилайди. Сақмончиларни чақиришди. Қўзилаган қўйларни қўйхонанинг ҳалиги наридан-бери тозаланган бурчагига жойлаштириш учун қўй кўрадан ажратиб чиқара бошладилар.

Танабой девор остига похол тўшаб, онасининг оғиз сутини биринчи татиб кўрган қўзичоқларни ётқизиб, уларнинг устини қоп билан ёпиб қўйди. Совуқ. Она қўйларни ҳам шу ёққа қўйиб юбордикку, – лабини тишлаганча ўйланиб қолди. Ўйлаб ўтиришдан нима фойда? Фақат бир иложини қилармиз деган умид қолди. Қанча иш, қанча ташвиш... Ҳеч бўлмаса похол етарли бўлганда эди, у ҳам йўқ. Иброҳим унга ҳам узрли сабаб топади. Йўлсиз тоғда похол ташиб кўрчи, дейди.

Э, нима бўлса бўлар, бориб сиёҳ солинган банкани олиб келди. Битта туғилган қўзичоқ орқасига икки, эгизакларига эса уч рақамини ёзиб қўйди. Она қўйларни ҳам худди шундай номерлаб чикди. Юзлаб

қўй қўзилагандан сўнг уларни бир-биридан ажратиб кўрчи.

Чўпонлар ишининг энг қизгин палласи бошланди. Бошланганда ҳам у худди мудофаадагидай, босиб келаётган танкларни ҳеч нима билан даф эта олмаган пайтдагидек шафқатсизлик билан бошланган эди. Сен эса окопда турасан ва ҳеч қаёққа кетмайсан, чунки кетиш мумкин эмас. Иккисидан бири – ё охиригача тик туриб олишиш, ёки ўлиш керак.

Танабой ҳар кун эрталаб қўйларни яйловга чиқариб юбориш олдидан, гўё ўз жабҳасини баҳолаётгандай, тепалик устида жимгина туриб атрофга қарарди. Унинг мудофаа линияси қўхна, ярамайдиган эди. Бироқ, у туриб бериши керак. Унинг ҳеч қаёққа кетиши мумкин эмас. Ичидан саёз сой оқиб турган илон изига ўхшаш кичик бир дара дўнгликлар орасида сиқилиб турар, ундан кейин баландроқ тепаликлар, улардан кейин эса яна баландроқ қорли тоғлар қад кўтарган эди. Оппоқ ёнбағирлар тепасида яланғоч тош қоялари қорайиб кўринарди. У ердаги тоғлар устида ёппасига муз билан қопланган қиш ётарди. У бу ёққа қўлини узатиши мумкин. Фақат ҳаракатга келиши, пастга булутларни тушириб юбориши ва дарани туманликка ғарқ қилиб юбориши қолган. Кейин дарани қидириб тополмайсан.

Ҳаво айниб, осмон кулранг тусга кирган эди. Пастлаб шамол эсарди. Теварак бўм-бўш. Тоғлар, ҳамма ёқда тоғлар, кўрқувдан кишининг юраги музлаб кетади. Хароба қўйхонада қўзичоқлар маърашарди. Отардан қўзилай деб қолган яна ўн бош совлиқни ҳайдаб келишди, қўзиласин деб қўйхонада қолдиришди.

Қўй галалари жиндай бўлсада, хашак топиш учун секин юриб кетди. Энди яйловда ҳам улардан кўз-қулоқ бўлиб туриш керак. Шундай пайтлар ҳам бўладики, совлиқнинг яқин орада қўзилаши мумкин эканлигини билиб бўлмайди. Кейин, бирдан бутанинг орқасига боради-да, бўшаб олади. Агар вақтида қаралмаса қўзичоқ зах ерда ётиб, шамоллаб, касалланиб нобуд бўлиши мумкин.

Шундай бўлса ҳам Танабой тепаликда узоқ туриб қолди. Қўлини силтаб, қўйхона томон юриб кетди: у ерда ишлар ҳали кўнгилдагидек эмас эди. Ҳали нималардир қилиб улгуриш керак эди.

Кейин Иброҳим етиб келди, у ун келтирган эди. Кўзлари ҳаёсизларча боқарди... Қаёқдан олиб бераман сизга саройни? – дерди. Колхоздаги кўйхоналарнинг ҳаммаси шунақа. Бошқаси йўқ. Коммунизмга етганимиз йўқ ҳали.

Танабой унга мушт кўтариб ташланишдан ўзини аранг тутиб қолди.

– Бу ерда сенинг пичингингга бало борми? Мен иш ҳақида гапиряпман, мен иш ҳақида ўйляпман. Мен жавобгарман.

– Демак, мен сизнингча, ўйламаётган эканман-да? Сиз қандайдир бир отар учун жавоб берасиз, мен эса ҳаммаси учун, сиз учун, бошқалар учун, бутун чорвачилик учун. Менга осон деб ўйлайсизми? – Бу олғирнинг бирдан инграб юборганидан Танабой хайратда қолди, у кафтлари билан кўз ёшларини арта туриб ғўлдиради: – Мен судга тушаман! Судга! Ҳеч қаердан ҳеч нарса ололмайсан. Одамлар сақмончиликка ҳатто вақтинчаликка ҳам боришмаяпти. Мендан, бошқа ҳеч нарсани кутманг ҳам. Мен беҳуда, беҳуда бу ишга ўтган эканман...

Шундан сўнг бирон тайинли гап айтмай, содда Танабойни хижолатга қолдириб чиқиб кетди. Кейин уни бу ерда бошқа кўришмади.

Ҳозирча биринчи юз бош совлиқ қўзилади. Водийнинг юкори қисмига жойлашган Эшим билан Бектойларнинг отарида қўзилаш ҳали бошланганича йўқ эди, лекин Танабой офат келаётганлигини сезганди. Уларнинг ҳаммаси, катта ёшдаги уч киши ҳамда олти яшар катта қизи ҳозир кўйларни боқиб юрган қари чўпон, аёлни ҳисобга олмаганда, кўзичоқларни артиш, оналарининг олдига олиб бориш, нима билан бўлса ҳам иситиш, гўнглари ташиб чиқариш, тўшаш учун хашак ташиб келишга аранг улгуришарди. Кўзичоқларнинг очликдан маъраб қичқирган овозлари эшитила бошлади, уларга сут етишмасди, ҳолдан тойган она кўйларнинг эмизиш учун сути йўқ эди. Олдинда нималар кутяпти?

Чўпонларнинг бош қашишга қўли тегмайдиган кунлари ва тунлари бошланди. Кўйлар шу даража кўп қўзилай бошладики, улар нафас олишга ҳам имкон бермасди.

Кеча ҳаво уларни бир кўрқитди! Бирдан қаттиқ совуқ бошланиб, қора булутлар осмонда ўрмалай бошлади, қуруқ қор ёға кетди. Ҳамма нарса туманликка чўкиб, қоронғилашди...

Бироқ булутлар тезда тарқалиб ҳаво илий бошлади.

Ҳаводан кўклам ҳиди, нам ҳиди келади. «Худо хоҳласа, баҳор ҳам келиб қолар. Келганда ҳам туриб берсин, агар бир келиб, бир кетадиган бўлса, ундан ёмони йўк», – ўйларди Танабой паншаҳада похол устидаги қўйнинг йўлдошини оларкан.

Баҳор ҳам келди, аммо Танабойнинг кутганидай бўлмади... У бирдан тунда ёмғир, туман ва қор билан кириб келди. Ўзининг бутун совуқ қор-ёмғирини, ўтов, қўйхоналар, хуллас, нимаики бўлса, ҳаммасининг устига ташлай бошлади. Музлаган лойли ердаги ариқлар, кўлмак сувлар кўпириб, тошиб кетган эди. Чириб қолган томдан сизиб ўтаётган сув деворларни ювиб, қўйхонани босиб кетди, ундаги қўй қўзиларни қалтироқ босиб, суяк-суягидан совуқ ўтиб кетди. Ҳаммани оёққа турғизди. Ҳамма кўзичоқлар сувда ғуж бўлишиб бир ерга тўпланишди. Она қўйлар сувда кўзилаб маъраб қичқирарди. Баҳор кўзичоқларни туғилиши биланок муздек сувга чўмилтириб чўқинтирди. Плаш кийиб, кўлларига фонарь ушлаган кишилар ҳовлиқишарди. Танабой оёғи куйган товукдай типирчилаб қолди. Катта этиклари билан қоронғиликда кўлмаклар, гўнги шилталари устидан кечиб юрарди. Плашнинг этаклари яраланган куш қанотидай шапилларди. У хириллар, ўзига ўзи ва бошқаларга бақирарди:

– Тезроқ мисрангни бер! Белкуракни! Гўнгни бу ёққа ағдаринглар! Сувни тўсинглар!

Ҳеч бўлмаганда қўйхонага тез оқиб кираётган сувни четга буриб юбориш керак эди. Музлаб ётган ерни чопиб, ариқ ўйди.

– Фонарни тут! Бу ёқни ёрит! Нега қараб турибсан! Тун эса туман билан хиралашиб, қор аралаш ёмғир ураётган эди. Уни асло тўхтатиб бўлмасди.

Танабой ўтовга югуриб кетди. Чирокни ёқди. Бу ерда ҳам ҳамма ёқдан чакка ўтаётган эди. Бироқ қўйхонадагидек эмасди. Болалар ухлашарди, уларнинг кўрпаси ҳам хўл бўлиб қолганди. Танабой

болаларни кўрпа-тўшаги билан бир кучоқ қилиб ўраб, уларни бурчакка кўтариб келди. Ўтовдан каттароқ жой оча бошлади. Кўрпа ивиб қолмаслиги учун болаларнинг устига кигизни ёпиб ташлади ва чиқиб қўйхонадаги хотин-қизларни қақира бошлади:

– Кўзичоқларни ўтовга олиб келинлар! – деди-ю, ўзи ҳам ўша ёққа чошиб кетди.

Аммо ўтовга булардан қанчасини жойлаштириш мумкин? Кўп деганда ўттиз-қирқтасини. Қолганларини нима қилиш керак. Эҳ, ҳеч бўлмаса қўлдагиларини сақлаб қолсак эди.

Мана, тонг ҳам отди. Ёнгарчиликнинг охири ҳам кўринмасди.. Бир оз тинган бўлади, кейин яна гоҳ ёмғир, гоҳ қор, гоҳ ёмғир, гоҳ қор...

Ўтов кўзичоқларга тўлган. Улар тўхтовсиз маърашарди, сассиқ ҳид. Буюмларни бир жойга уйиб, брезент билан ёпиб қўйишди. Ўзлари эса сақмончиларнинг чодирига кўчиб ўтишди. Болалар совқотиб, йиғлашарди.

Чўпоннинг қора кунлари келди. У ўз тақдирини қарғайди. Ҳаммани сўқади, оламдаги ҳамма нарсани. Чўпон бошидан оёғигача жикқа ҳўл бўлган қўйлар, совукдан тўнғаётган кўзичоқлар орасида ухламайди, емайди-ичмайди ва сўнги кучлари билан курашади. Ўлим зах қўйхонадаги қўй-кўзиларни қийрата бошлади. Ўлимнинг бу ерга кириб келиши – ўпирилган том орқали, ойнасиз дераза орқали, эшик ўрни орқали, истаган жойдан кириб келавериши қийин эмас эди. У кириб келди-ю, кўзичоқларни ва заифлашиб қолган она қўйларни қира бошлади. Чўпон кўкариб кетган қўй ўликларини бир нечталаб ташиб қўйхона орқасига уя бошлади.

Далада, қўй қўрада эса қорни осилган бўғоз совлиқлар қор ва ёмғир остида туришарди. Улар бугун-эрта туғадиган. Уларни ёмғир саваларди, жағлари қаришиб, ҳўл жунлари тутам-тутам бўлиб осилиб турарди.

Қўйлар яйловга боришни иташмасди. Шундай совуқ ва лойгарчиликда яйловда нима бор. Қоп ёпиниб олган кекса сақмончи аёл уларни қувлайди, қўйлар эса, гўё бу ерда ўзларига жаннат тайёрлаб қўйилгандай, ҳадеб орқага тисарилишади. Аёл йиғлайди,

уларни тўплайди, яна ҳайдайди. Улар эса тумтарақай бўлиб яна орқаларига қочадилар. Танабой ғазабланган ҳолда чопиб чиқади. Қани энди бу тентак қўйларни таёқ билан саваласанг. Аммо уларнинг қорнида боласи бор. Бошқаларни чакириб, ҳаммалари биргаликда не қийинчиликлар билан қўйларни яйловга ҳайдаб юборадилар.

Бу офат бошлангандан бери Танабой қанча вақт ўтганини билмайди, қўзилатиш пайтидаги ҳисоб-китобидан адашиб қолди. Кўпчилиги иккитадан, ҳатто учтадан қўзилашди. Аммо бутун бойлик нобуд бўлди, ҳамма меҳнат зое кетди. Қўзичоқлар туғилган куниёқ лой ва гўнг шилтаси устида ҳаром ўлиб қолаверди. Қолганлари ҳам йўталарди, хирилларди, ичи кетиб бир-бировларини булғаб ифлос қилиб ташлашарди. Боласиз қолган совлиқлар маърашарди, югуришарди, тўлғоқ тутиб ётганларини туртиб, босиб ўтишарди. Буларнинг ҳаммаси, қандайдир, ғайри-табиий офат эди. Эҳ, қўзилаш, ҳеч бўлмаганда, бир оз секинлашганда эдими! – Танабойнинг истаги шу эди.

Совлиқлар эса худди маслаҳатлашиб қўйишгандай, бирининг кетидан бири, бирининг кетидан бири қўзиларди.

Танабойнинг қалбида даҳшатли адоват ўти ёндики, бу ярамас қўйхонада содир бўлган жамики нарсаларга: қўйларга ҳам, ўзига ҳам, ўз ҳаётига ҳам, бу ерда жон бериб, жон олиб юрган ишига ҳам нафрати ошиб кўз олдини қоронғилик қоплай бошлади.

У бир оз эс-хушини йўқотиб қўйди, ўй-хаёллардан кўнгли беҳузур бўла бошлади. Уларни қанчалик қувиб юборишга уринмасин, яна нари кетмай қалбига, миясига жойлашиб олмоқчи бўларди: «Нега бундай? Бу кимга керак эди? Нега биз қўйларни қўзилатяпмиз, уларни сақлай олмасак? Ким айбдор бунга? Ким? Жавоб бер, ким? Сен ва сенга ўхшаган вайсақилар. Биз ҳаммасини кўтарамиз, етиб олиб, ўзиб кетамиз, сўз берамиз. Чиройли гапирамиз. Мана кўтар энди, ҳаром ўлган қўзичоқларни. Чиқариб ташла уларни. Ҳув анави халқобда ўлиб ётган совлиқни судраб кел. Кўрсат ўзингни, ким эканлигингни...»

Айниқса кечалари тиззасигача лойда ва қўй сийдигида шалоплаб кечиб юраркан, аламли ва изтиробли ўйлардан Танабойнинг нафаси қисиларди.

О, бу кўзилатиш палласининг уйқусиз тунлари! Оёқ остингда бижиб кетган гўнг ботқоғи, тепангдан ёмғир қуймоқда. Шамол кўйхонада худди даладагидек кезиб юрар, фонарларни ўчираар эди. Танабой янги туғилган кўзичокларни босиб олмаслик учун пайпасланиб, қоқилиб-суриниб, кафтларини ерга қадаб, тиззалаб юриб боради, фонарни топиб ёқади ва унинг ёруғида ўзининг гўнгга ва қонга беланиб қоп-қора бўлиб шишиб кетган қўлларини кўради.

У кўпдан бери ўзини ойнада кўрмаган эди. Сочлари оқариб, ўзининг анча кексайиб қолганини сезмасди. Энди уни кексалар қаторига қўшса бўларди. Ўзига қарай олмасди, бунга фурсати йўқ эди. Овқатланишга, ювинишга вақти йўқ эди. Бир зум ўзига ҳам, бошқаларга ҳам тинчлик бермасди. Ишнинг бундай фожеали ахволда бораётганлигини кўриб ёш сақмончи қизни отга мингизди:

– Йўртиб бориб Чорони топгин. Айтгин, тез келсин, агар келмайдиган бўлса у ҳолда қайтиб кўзимга кўринмасин.

Кечга томон қиз от чопиб келди, кўм-кўк кўкариб, бутунлай увиб кетган ҳолда отдан сақраб тушди:

– Касал экан у, Танака, тўшақда ётибди, бир-икки кундан сўнг ўлсам ҳам бораман, деб айтди.

– Бу касалдан боши чиқмасин! – деб сўқинди Танабой.

Жайдар унинг танобини тортиб кўймоқчи бўлди-ю, лекин ботина олмади, ҳозир бунинг мавриди эмасди.

Орадан уч кун ўтгандан сўнг ҳаво очила бошлади. Булутлар эринчоқлик билан судралиб кетишди, тоғлардан туман кўтарилди. Шамол тинди. Бироқ кеч кириб қолган эди. Бу кунлар ичида бўғоз совлиқлар шу даража ориқлаб кетган эдики, ҳатто уларга қараб бўлмасди. Озиб-тўзиб, ингичка оёқ устида, пуфлагандай катта қоринларини осилтириб туришарди. Уларни сут эмизувчи совлиқ деб қандай айтиш мумкин! Ҳозирча кўзилаб тирик қолган совлиқлар, кўзичоклардан кўпчилиги баҳорга чиқиб олиб, кўкатга оғзи теккандан кейин соғайиб кетишармикин? Эртами-кечми, касаллик уларни йиқитади. Йўқса, «хўрда» бўлади: ундан на жун, на гўшт олиш мумкин...

Ҳавонинг эндигина очилиши билан яна бошқа фалокат юз берди –

ер юзи музлай бошлади. Бироқ тушга бориб юмшади. «Эҳтимол, яна қолганини сақлаб қолиш мумкин бўлар», қувониб кетди Танабой. Яна белкурак, паншаха, замбилни ишга солишди. Оз бўлса ҳам қўйхонага йўл очиш керак, бўлмаса қадам босишга йўл йўқ. Бу билан бир оз машғул бўлди. Ҳали яна онасиз қолган кўзичоқларни овқатлантириши, уларни боласиз совлиқларнинг ёнига олиб бориши керак. Улар эса бўйсунимас, бегона кўзичоқларни яқинига йўлатимас эди. Кўзичоқлар тумшукчалари билан туртиб-ниқтаб сут сўрашар, муздек оғизчалари билан бармоқларни тортқилаб сўришарди. Тортиб олгудай бўлсанг плашнинг ифлосланиб кир бўлиб кетган барини шимишар, овқат кидиришар эди. Маъраб юрган қўй тўдалари орқасидан чопишарди.

Кўз ёши қилсами, ёки тарс ёрилиб кетсами. Бу хотинлардан ва ёш қизлардан яна бошқа нимани ҳам талаб қилиши мумкин. Оёқда аранг туришибди. Шилта ҳўл плашда юрганларига қанча бўлди. Уларга ҳеч нима демасди Танабой. Лекин бир сафар ўзини тутиб туролмади. Кекса хотин қўйларни куннинг ярмида қўрага ҳайдаб келди, Танабойга ёрдамлашмоқчи бўлди. Танабой қўйларнинг аҳволидан хабар олмоқчи бўлиб югуриб чиқди. Уларга кўз ташлаши билан тутақиб кетди. Қўйлар турган жойида бир-бировининг юнгини ямлаб ейишаётган эди. Демак, бу қўйлар очлигидан ўлиб кетадиган бўлибди. Танабой югуриб бориб аёлга ўшқирди:

– Ҳа кампир, сенга нима бало бўлди? Кўрмаяпсанми! Нега нафасинг чикмайди? Йўқол бу ердан! Отарни ҳайда. Уларни бирон ерда тутиб турма. Бир-бирининг юнгини ғажишга ҳам йўл қўйма. Бирор дақиқа ҳам тўхтатма. Бўлмаса ўлдираман!

Бу ерда яна бошқа фалокат – эгизак тукқан совлиқлардан бири ўз болаларини яқинига йўлаттирмапти. Уларни сузиб, тепиб ҳайдаб юборади. Кўзичоқлар бўлса интилиб, зорланиб йиғлашарди. Бу ҳол она қўйнинг жон сақлаб қолиш учун кўзичоқларни эмизишдан инстинктив равишда воз кечганида юз бериши мумкин, чунки унинг организми куч-қувватдан кетган бўлиб, бошқани боқишга ҳоли келмайди. Бу ҳодиса юкумли касаллик сингаридир. Битта совлиқ боласини эмизмаса, бошқалар ҳам ундан ўрнак олади.

Саросимага тушиб қолди Танабой. Улар қизча билан биргаликда очликдан бир-бирини еб қўйиш ҳолига келган она қўйларни кўзичоклари билан қўй кўрага қамаб, бу ерда уларни ўз болаларини эмизишга мажбур этдилар. Танабойнинг ўзи совлиқларни тутиб турди, қизи эса кўзичокларни уларнинг елинига олиб борди. Бирок она қўй айланиб, буралиб, типирчиларди. Қизча бу ишни уддалай олмади.

– Ота, улар эмиша олмаяпти.

– Эмишади, ўзинг уддасидан чиқа олмаётгандирсан.

– Йўғ-е, кўряпсиз-ку, улар йиқилиб тушишяпти. – Қизчанинг йиғлаб юборишига оз қолган эди.

– Қани ушлаб турчи, мен ўзим!

Кошки унинг кучи етса она қўйни ушлаб туришга. Отаси кўзичокни эмчагига тутиши, у эндигина эма бошлаши билан она қўй бирдан ўрнидан кўзғалиб қизчани йиқитиб қочиб қолди. Танабойнинг тоқати тоқ бўлди. Қизининг юзига бир шапати урди. У ҳеч қачон болаларини урмаган эди. Энди эса аламини қизидан олди. Қизча бурнини тортиб йиғлай бошлади. Танабой бўлса уни ташлаб, қўл силтаганча чиқиб кетди.

Бир оз юриб қайтиб келди, қизидан қандай кечирим сўрашни билмасди. Унинг ўзи чопиб келди:

– Ота, она қўй кўзичокларни эмиза бошлади. Биз ойм билан уларни совлиқларга тута бошладик. У энди кўзичокларни тепиб ҳайдамаяпти.

– Ундай бўлса жуда соз, яша қизим.

Бирдан ўзини енгил ҳис қилди Танабой. Гўё ишлар бир оз юришгандай. Эҳтимол, қолганларини яна сақлаб қолиш мумкин бўлар. Кўряпсанми, ҳаво ҳам юмшаяпти! Ногаҳонда, чинакам баҳор бошланиб, чўпоннинг қора кунлари ўтиб кетса? Яна у ишга тутинди. Ишлаш, ишлаш! – фақат шу йўл билангина уларни сақлаб қолиш мумкин.

Отда ўспирин йигит – ҳисобчи келиб қолди. Хайрият... Аҳвол қалай, деб сўрайди.

Танабойнинг сўкиб юборишига сал қолди. Энди нимасини

сўрайсан?

– Илгарироқ қаерда эдинг.

– Қаердаси нимаси? Отарма-отар айланиб юрибман, якка ўзим улгуролмаяпман.

– Бошқа отарларда аҳвол қалай?

– Аҳвол чатоқ, шу уч кун ичида кўпи кирилиб кетди.

– Чўпонлар нима дейишяпти?

– Эҳ, сўраманг. Сўқинишади. Бир хиллари гаплашишни ҳам истамайди. Бектой мени ҳовлидан ҳайдаб чиқарди. Жаҳли чиқиб юрибди, яқинига йўлаб бўлмайди.

– Ҳа-а. Унинг олдига чопиб бориб келай десам бош қашишга ҳам кўл тегмайди. Ишдан бўшаб бирров бориб келарман, сен-чи?

– Мен қандай бора оламан? Ҳисоб олиб бораётган бўлсам.

– Бизга бирон ёрдам келадими?

– Бўлади. Чорони соғайиб чиқибди дейишяпти. Араваларда пичан, похол юборган эмиш. Отхоналардаги ем-хашакнинг ҳаммасини олишибди. Ўлса ҳам отлар ўлсин деган эмиш. Ҳа, араваларни қаердадир тикилиб қолишган дейишади, йўлларнинг қанақа эканлигини ўзинг кўряпсан-ку.

– Йўллар эмиш! Нега илгарироқ ўйлаб кўришмади? Бизда ҳамма вақт шунақа. Энди араваларни юборишдан на фойда. Ҳали мен уларнинг адабини бериб кўяман! – дўқ урди Танабой. – Сўраб ўтирмасдан ўзинг бориб кўргин, ҳисоблаб ёзавергин. Энди менга барибир! – деди ва сўзни кесиб, қўйхонага – совлиқларни туғдиришга кетди.

Бугун яна ўн бешта совлиқ кўзилаган эди. Танабой бориб кўзичоқларни йиғиб олди. Қараса, ҳисобчи унга қоғозни узатяпти:

– Ўлган қўйларга қўл кўйинг.

Танабой қарамасдан қўл кўйди. У шундай зарб билан имзо чекдики, қалам синиб кетди.

– Хайр, Танака. Балки бирон гапингиз бордир, айтинг етказаман.

– Айтидиган ҳеч қандай гапим йўқ, – деди, кейин шундай бўлса-да, йигитчани тўхтатиб: – Бектойникига кириб ўт. Айтгинки, эртага вақт топиб тушликка етиб бораман.

Танабой беҳуда ташвишланган эди. Бектойнинг ўзи илгарироқ етиб келди. Келганда яна қандай етиб келди денг...

Ўтган кеча яна шамол эсиб, эрталабгача пишак изи қор ёғиб чикди. Қўрада, тун бўйи оёқда туриб чиққан қўйлар устини оқартириб қўйди. Улар энди ётишмасди. Ғуж бўлиб олиб, қимир этмасдан атрофдаги ҳамма нарсага бепарво туришарди. Ем-хашаксиз узоқ қолиб кетишди. Баҳор билан киш ўртасидаги кураш жуда ҳам чўзилиб кетди.

Қўйхона совуқ. Қор учқуни томнинг ёмғир ювиб кетган жойларидан учиб тушиб, фонарнинг хира ёруғида парвонадек айланиб, секингина пастга, совуқдан қотган қўй ва қўзичоқларнинг устига қўнарди. Танабой бўлса қаттиқ жангдан кейин ўликларни кўмиш командасидаги солдатдек ҳамон қўйларнинг орасида туртиниб-суртиниб ўз хизматини бажариш билан овора эди. Энди у ўзининг оғир аҳволига кўниккан, оғир хаёллари, ғазаби аламзадаликка айланди. Аламлари юрагига нашта бўлиб қадалиб, эгилишга ҳам имкон бермас эди. У этиги билан шалтоқда шалолаб кечиб, ўз ишини бажариб юраркан, бу тунги соатларда баъзан ўзининг ўтган ҳаётини эсларди...

У ёшлик кезларида дастёр чўпон бола бўлиб юрганди. Акаси Қулибой билан биргаликда бир қариндошларининг қўйларини боқиб юришарди. Орадан йил – ўн икки ой ҳам ўтди, улар фақат овқат учун, кундалик тирикчилик ўтказиш учун ишлаб юрганлари маълум бўлди. Хўжайин уларни алдади. У гаплашишни ҳам истамеди. Шу тариқа улар оёқлари йиртиқ чорикларни судраб куп-қуруқ, эски халталарини елкаларига осганча жўнаб кетдилар. Кетатуриб, Танабой хўжайинга дўк урди:

«Қараб тур, мен улғайганимдан кейин буни эсинга солиб қўяман». Қулибой эса ҳеч нима демади. У укасидан чамаси беш ёшлар катта эди. У бу билан хўжайинни кўрқита олмасликларини билар эди. Ўзи хўжайин бўлиб қўйларга, ерларга эга бўлса унда бошқа гап. «Хўжайин бўлсам – ишчиларни ҳеч қачон хафа қилмайман», деб айтган эди у ўша кезларда. Шу билан улар ўша йили ажралишиб кетдилар. Қулибой бошқа бойнинг қўйларини боқишга

кетди, Танабой бўлса Александровкага бориб, мухожир рус дехқони Ефремов кўлида батрак бўлиб ишлади. Бу киши унча бадавлат бўлмай, бир жуфт хўкизи, бир жуфт оти ва ўз ерига эга эди. Ғалла экарди. Авлиё ота шаҳарчасидаги вольцовкалик тегирмонда буғдой торттирарди. Ўзи эртадан то кечгача ишларди. Танабой кўпроқ унинг хўкизларига ва отларига қараш билан овора бўларди. Талабчан эди, аммо адолатсизлик ҳам қилмасди. Белгиланган ҳақни бериб турарди. Ўша даврдаги қирғиз камбағаллари доимо ўзларининг ҳамюртлари кўлида ишлашдан кўра рус хўжайинларига ёлланишни афзал кўришарди. Танабой русча гапиришни ўрганиб олди. Хўжайини билан биргаликда Авлиё ота шаҳарчасига юк ташиб, дунёнинг борди-келдисидан бир оз хабардор бўлиб қолди. Кўп ўтмай революция юз бериб, ҳамма нарса остин-устин бўлиб қолди. Танабойларнинг замони келди.

Танабой овулга қайтиб келди. Энди ўзгача ҳаёт бошланган эди. Ер ҳам, эрк ҳам, ҳуқуқ ҳам ҳаммаси бирдан келган эди. Танабойни батраklar комитетига сайлаган эдилар. У Чоро билан ўша йиллари учрашган эди. Чоро хат-саводли эди, ёшларни ёзишга, ҳижжаларга бўлиб ўқишга ўргатарди. Танабой сингари батраklar учун қандай бўлмасин хат-савод ўрганиш жуда зарур эди. Танабой Чоро билан биргаликда комсомол ячейкасига киришди. Улар партиёга ҳам бир вақтда ўтишган эдилар. Ҳаммаси ўз йўлида кетаётган эди, камбағаллар энди қийинчиликлар билан катта йўлга тушиб олаётган эдилар. Коллективлаштириш бошланганда Танабой бу ишга бутун вужуди билан берилиб кетди. Ер, қорамол, меҳнат, истак-орзуларнинг ҳаммаси умумий бўлганлигидан янги дехқон турмуши учун курашда у жонбозлик кўрсатмаса, ким кўрсатарди. Йўқолсин кулоқлар! Жангу жадал, кескин кураш даври бошланди. Кундуз эгарда, тунда мажлис, кенгашларда юришар, кулоқларни рўйхатга олишарди. Бойлар, муллалар ва бошқа бойиб кетган кишилар даладаги ўтлар сингари супуриб ташланган эди. Янги майсаларнинг униб чиқиши учун далаларни тозалаш керак эди. Қулоқларни тугатиш рўйхатида Қулибой ҳам борлиги маълум бўлиб қолди. Ўша кезларда Танабой мажлис ва митинг ўтказиб от чопиб юрар экан, акасига жир битиб

қолган эди. Бир бевага уйланиб олди, хўжалиги ривожлана бошлади. У қўй, сигир, бир жуфт от, қулунли соғиладиган бия, омов, борона ва бошқа нарсаларга эга эди. Йиғим-терим пайтида ишчилар ёллар эди. Уни бой-бадавлат бўлиб кетди деб бўлмас эди. Аммо камбағал ҳам эмас эди. Яхши еб, яхши ишларди ҳам.

Қишлоқ Советининг мажлисида навбат Қулибойга келганда Чоро:

– Қани ўртоқлар, бир ўйлашиб кўрайлик. Уни қулоқ қилиш керакми ёки йўқми? Қулибой сингари кишиларнинг қолхозга фойдаси тегиб қолмасмикин. Унинг ўзи камбағаллардан чиққан бўлса. Тескари ташвиқот олиб борган бўлмаса, – деди.

Қулибой ҳақида турлича гаплар бўлди. Ким унинг тарафини олди, кимлар қарши чиқди. Сўзламаган Танабой қолган эди. У қарға сингари хурпайиб ўтирган эди. Ўғай ака бўлса ҳам барибир ака. Лекин унга қарши бориши керак. Улар бир-бирларини кам кўришса ҳам тинч-тотув яшашарди. Ҳар бири ўз иши билан овора эди. Унга тегманглар деса, унда бошқалар нима бўлади – бошқаларнинг ҳам ҳимоячиси, қариндош-уруғлари топилиши мумкин. Ўзларинг хал қилинглари десачи, инига уриб кетди дейишлари мумкин.

Одамлар унинг нима дейишини кутаётган эдилар. Улар Танабойнинг ғазабланаётгани учун ҳам кутаётган эдилар.

– Сен, Чоро, ҳамма вақт шунақа қиласан! – сўзлай бошлади у ўрнидан тураркан. – Газеталарда китобий одамлар ҳақида, жойлардаги зиёлилар ҳақида ёзадилар. Сен ҳам зиёлисан. Сен доимо шубҳаланасан, бирон ишқал чиқиб қолмасин деб чўчиганинг чўчиган. Нимага шубҳаланиш мумкин? Рўйхатда бор экан – демак қулоқ! Ҳеч қандай раҳм-шафқат ҳам керак эмас! Совет ҳокимияти учун мен ўз отамга ҳам раҳм-шафқат қилмайман. У бўлса менинг акам, сизлар хижолат тортмасангизлар ҳам бўлади. Сизлар йўқ десангиз, уни менинг ўзим қулоқ қиламан.

Қулибой эртасига уникага келди. Танабой акасини совуқ кутиб олди, кўришиш учун қўл ҳам бермади.

– Нима учун мени қулоқ қиласизлар? Ахир батрак бўлиб ишламаганмидик? Ахир бой ўз ҳовлисидан сен билан мени ҳайдаб юбормадимми?

– Энди бунинг аҳамияти йўқ. Сенинг ўзинг бой бўлиб қолдинг.

– Қандай бой бўлайин мен? Ўз меҳнатим билан топдим-ку бунинг ҳаммасини. Ҳеч нарсани аямайман, керак бўлса олинглар ҳаммасини. Фақат нега мени қулоққа чиқарасизлар? Худодан кўрк, Танабой!

– Барибир сен душман синфсан. Биз эса колхоз қуришимиз учун сени йўқотишимиз керак. Сен бизнинг йўлимизда кўндаланг бўлиб турибсан, биз эса сени йўлдан олиб ташлашимиз керак...

Бу уларнинг сўнгги сўзлашиши эди. Мана, орадан йигирма йил ўтди-ки улар бир-бири билан гаплашгани йўқ. Қулибойни Сибирга сургун қилганларида овулда қанча гап-сўз бўлди. Танабойни озчилик ҳимоя қиларди. Кўпчилик эса: «Бунақа уканинг бўлганидан бўлмагани яхши. Садқаи насаб кетсин» деб қораларди. Айрим кишилар тўғридан-тўғри юзига айтарди. Очиғини айтганда одамлар ундан юз ўгирган эдилар. Ошқора суратда бўлмаса ҳам, унинг номзодини кўрсатганларида овоз беришдан бош тортиб, бетараф қоладиган бўлдилар. Шу тариқа у бора-бора активдан четга чиқиб қолди. Барибир, у қулоқлар колхозларга ўт қўйиб, кишиларни отганларидан сўнг ўзини оклаб олди, энг муҳими, колхоз жонланиб, йилдан-йилга ишлар юришиб кетди. Энди бутунлай ўзгача ҳаёт бошланган эди. Йўқ, ўша топда бўлиб ўтган ишларнинг ҳаммаси зое кетмади.

Танабой ўша йиллардаги бўлиб ўтган ҳамма нарсаларни то ипидан игнасиғача хотиридан ўтказди. Гўё унинг бутун ҳаёти колхозлар кучга кирган ўша ажойиб дамларга ўтиб кетгандай эди. У яна ўша кезлардаги «Қизил дуррали зарбдор қиз» ашуласини эслади, колхозга биринчи марта берилган полуторка машинасини, унинг кабинасида қизил байроқ ушлаб турганини эслади.

Танабой туни билан қўйхона атрофида юрди, ўзининг оғир вазифасини ўтади ва аламли ўйларни ўйлади. Нега энди ҳаммаси чок-чокидан ажралиб кетяпти? Балки бошқа йўлдан кетишгандир? Эҳтимол янглишишгандир. Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Танланган йўл – тўғри йўл эди. Бўлмаса нега ундай бўлди? Адашиб қолишдимикин? Йўлдан озишдимикин? Қачон ва қандай юз берди бу аҳвол? Мана энди мусобақа деган гаплар ҳам чиқиб қолди –

мажбуриятга ёзишяпти, бу ерда ахволинг нима кечди, сенга нима бўлди, нима кўйди, бу билан ҳеч кимнинг иши бўлмади. Илгари қизил, қора доскалар бўларди, ҳар куни қанча гап-сўз, қанча баҳслашувлар бўларди: кимни қизил доскага, кимни қора доскага ёзишди, кишилар учун бу муҳим эди. Энди бўлса буларнинг ҳаммаси эскирган, вақти ўтиб кетган нарсалар эмиш. Хўш, улар нима билан алмашди? Қуруқ гап, ваъдабозлик. Амалда ҳеч нарса йўқ. Нега шундай? Буларнинг ҳаммасига ким айбдор?

Бундай чексиз ўй-хаёллардан Танабой толиқиб кетди. Калаванинг учини тополмай гангиб қолди. Ишнинг кўплигидан каловлаб қолди. У ёш сақмончи қизнинг деворга суяниб бош кўйганини кўрди. Яллиғланиб қизариб кетган кўзларининг юмилиб, уйқу билан олишаётганини ва кейин секин сирғалиб ерга ўтириб қолиб бошини тиззасига кўйганича ухлаб қолганини кўрди. Уни уйқудан уйғотмади.

Ўзи ҳам деворга суянганича секин пастга сирғалиб туша бошлади ва ўзини тута олмай, елкасидаги оғирлик уни ҳам аста-секин пастга бука бошлади.

У бўғиқ кийкириқдан ва қандайдир ерга бир нарсанинг «гум» этиб урилганидаи уйғониб кетди. Хўркиб сакраб кетган кўйлар унинг оёқларини босиб ўтишди. Танабой нима гап эканлигини билмасдан ўрнидан ирғиб туриб, атрофни кўздан кечира бошлади. Тонг ёришиб қолган эди.

– Танабой, Танабой, ёрдам бер, – деб чақираётган эди хотини.

У томон сақмончи хотинлар, уларнинг орқасидан Танабой югуриб боришди. Қарасалар, у шифтдан қулаб тушган тўсин ёғоч остида ётарди. Тўсиннинг бир учи ёмғир ювиб кетган девордан сирғалиб чиқиб, чириб қолган томнинг оғирлигидан қулаб тушган эди. Уйқудан асар ҳам қолмади.

– Жайдар! – бақириб юборди у, елкаси билан тўсиннинг тагига кириб зарб билан кўтараркан.

Жайдар вой-войлаганича ёғоч остидан эмаклаб чиқди. Хотинлар бир нарсалар деб йиғлаб уни пайпаслаб кўра бошладилар. Кўрқувдан ҳеч нарсани тушунолмай қолган Танабой уларни ҳар томонга суриб, қалтироқ қўллари билан хотинининг фуфайкаси остини пайпаслай

бошлади:

– Нима, нима бўлди сенга?

– Вой, белим! Белгинам!

– Лат едимикин? Қани, қани! – у дарҳол плашини ечди, унга Жайдарни солганларича қўйхонадан олиб чиқдилар ва палатага олиб бориб кўра бошладилар. Сиртдан ҳеч қандай лат емагандай эди. Аммо аслида қаттиқ шикастланганди. Оғриқ азобидан қимирлай олмасди.

Жайдар йиғларди:

– Энди нима бўлади? Бу фалокат қаёқда кутиб турган экан, шундай долзарб кунларда-я, энди ҳолларинг нима кечади?.

«Эй Худо! – деди Танабой хаёлан. – Тирик қолганига шукур қилсачи, бу бўлса? Қуриб кетмайдими бу иш! Фақат соғ-омон бўлсак бўлгани, боёқишим...»

У хотинининг бошини силай бошлади:

– Нима бўлди сенга, Жайдар, тинчлан, соғайиб оёққа туриб кетсанг бўлгани. Бошқа ишлар учун ҳеч ташвиш тортма, эплаймиз...

Шундан кейингина аёллар ўзларига келиб, бир-бирларига гал беришмасдан Жайдарга насихат қилиб, уни тинчлантира бошладилар. Жайдар ҳам енгил тортгандек, кўз ёши аралаш кулимсиради.

– Майли, бу воқеа содир бўлганидан хафа бўлманг, мен узоқ ётмайман, бир-икки кундан сўнг туриб кетаман, ана кўрасиз.

Аёллар унга ўрин солишга ва гулхан қалашга ҳозирлик кўрдилар, Танабой эса қўйхонага қайтиб кетди. У бахтсизлик ёнлаб ўтиб кетганига ҳамон ишонмасди.

Янги ёққан юмшоқ қор узра оппоқ тонг ота бошлади. Қўйхонада Танабой тўсин остида қолган қўйни топиб олди. Боя улар буни кўришмаган экан. Кўзичоқ ўлиб ётган совлиқнинг елинини тумшукчаси билан турткилаб ётган эди. Хотинининг саломат қолганини эслаб, бу ҳол Танабойга янада кўрқинчли ва янада қувончли туюлди. Танабой онасиз қолган кўзичокни олиб унга бошқа совлиқни излашга кетди, сўнг тўсин остига деворга суяб тиргович қўйди, у ёқда хотинининг ҳоли нима кечганидан хабар олиш учум бориш зарурлиги ҳақида ўйларди.

Ташқарига чиққанда яқиндаги қор устида секин тентиб юрган

қўйлар сурувига кўзи тушди. Бегона бир чўпон қўйларни у томон ҳайдаб келаётган эди. Бу қандай отар бўлди? Нега у қўйларни бу ёққа ҳайдаб келяпти? Улар аралашиб кетади-ю, қандоғ бўлди? Танабой бу овсар чўпоннинг бировнинг яйловида юрганини айтиб огоҳлантирмоқчи бўлди.

Танабой яқинроқ бориб, отарни Бектой қувиб юрганини кўрди.

– Эй, Бектой, сенмисан?

У ҳеч нима демади. Индамасдан қўйларни у томон ҳайдаб келаверди, таёқ билан қўйларнинг орқасига дўппослаб урарди, «Ие, бу бўғоз совлиқларга нега мунча азоб беряпти!» – Танабойнинг жаҳли чиқди.

– Қаёқдан келяпсан? Қаёққа? Ассалом алайкум.

– Бир жойдан. – Қаёққа бораётганимни эса, ўзинг кўриб турибсан.

– Бектой унга яқин келди, белини чилвир билан маҳкам боғлаб, кўлқопини қўйнига – плашининг остига тикиб қўйган эди.

Таёғини орқасида тутганича бир неча қадам нарида тўхтади, аммо саломлашмади. Жаҳл билан тупурди-да, қор устидаги тупугини оёғи билан ишқалади. Бошини бирдан кўтарди. Ўсиб кетган қоп-қора соколи худди унинг ёш ва чиройли юзига ёпиштириб қўйилгандай эди. Жавдираб турган ўткир кўзлари қовоқ остидан хўмрайиб нафрат ва адоват билан қарарди. У яна тупурди, титраб-қақшаб қўлида ушлаб турган таёғини силтаб, қўйлар томон ишора қилди.

– Ол уларни. Истасанг сана, истамасанг ўзинг биласан, уч юз саксон беш бош.

– Нима учун?

– Кетаман.

– Кетаманинг нимаси? Қаёққа кетасан?

– Бошим оққан томонга.

– Ахир мен айбдорманми?

– Айбинг шуки, сен мени оталиққа олгансан.

– Нима бўпти? Тўхта, тўхта дейман, қаёққа? Қаёққа отланяпсан? – фақат шундагина Танабой ўз оталиғидаги чўпоннинг ниятини англаб етган эди. Бошига қуйилиб келган қондан юраги сиқилиб, қизишиб кетди. – Нега бундай бўлди? – деди у саросимага тушиб.

– Бўлар иш бўлди. Қўлимдан келгани шу. Жонимдан тўйдим.

– Сен нималар деяётганингни тушунапсанми? Бугун-эрта совликларинг кўзилайди-ку. Қандай қилиб кетасан?

– Шундай қилиб, биз билан шундай муомала қилар эканлар, биз ҳам шундай қилишимиз керак. Хайр! – Бектой таёқни боши узра бор кучи билан айлантириб улоқтириб юборди-да, нарига юриб кетди.

Танабой хайрон бўлиб, турган жойида қотиб қолди. Сўзлашга сўз ҳам тополмади. У бўлса орқасига қарамасдан одимлаб кетаётган эди.

– Эсингни йиғ, Бектой! – Танабой унинг орқасидан югурди. – Бундай қилиш ярамайди. Нима қилаётибман деб ўйлаб кўр! Эшитяпсанми?

– Қўйсанг-чи! – Бектой кескин бурилди. – Буни сен ўйлаб кўр. Мен эса одамлар қандай яшаётган бўлса шундай яшашни истайман. Менинг бошқалардан бир ерим камми? Мен ҳам бошқалар сингари шаҳарда ишлаб, мояна олишим мумкин. Нега мен бу ерда қўйлар билан бирга нобуд бўлиб кетай. Ем-хашак бўлмаса, қўйхона бўлмаса, бирон бошпана бўлмаса. Мени тинч қўй. Ишингга боравер. Жонингни Жабборга бериб, гўннга ботиб ўл! Ўзингга бир кара, кимга ўхшаб кетибсан. Бу ерда ҳалок бўласан. Сенга бу ҳам камлик қилади. Яна ўртага шиорлар ташлайсан. Бошқаларни ҳам ўз орқангдан эргаштирмоқчи бўласан. Унақаси кетмайди! Меники бўлди! – деди-ю, оппоқ қор устидан шундай шиддат билан юриб кетдики, унинг излари қорайиб сувга тўлиб қолди.

– Бектой, сен сўзимга кулоқ сол! – унга етиб олди Танабой. – Мен сенга ҳаммасини тушунтираман.

– Бошқаларга тушунтир, сўзингни тинглайдиган аҳмоқ йўқ!

– Тўхта, Бектой, гаплашиб олайлик.

Бектой унинг сўзларини эшитишни истамай жўнаб қолди.

– Судга тушасан!

– Шундан кўра судга тушган ҳам маъкул! – жаҳл билан жавоб қайтарди Бектой ва бошқа ўгирилиб қарамади.

– Сен қочқинчисан!

У кетаверди.

– Бунақаларни фронтда отиб ташлашади!

У тўхтамай кетаверди.

– Тўхта, дейман! – Танабой унинг енгидан ушлаб олди. У эса кўлини тортиб олиб юришда давом этди.

– Бунга йўл қўймайман, кетишга ҳаққинг йўқ! – Танабой унинг елкасидан буриб тортди ва ногоҳ кўз ўнги хиралашиб атрофдаги оппоқ тепалар гир айланаётгандай туюлди. Кутилмаганда жағига келиб тушган мушт уни оёқдан қулатган эди. У гир айланган бошини кўтарганда Бектой аллақачон тепалик ортида ғойиб бўлган эди. Унинг орқасидан занжир ҳалқалари сингари ёлғиз оёқ излари қорайиб қолган эди.

– Соб бўлди бу йигит, кетди, – деб инграрди Танабой кафтларини ерга тираб қаддини ердан кўтараркан. Ўрнидан турди. Қўллари қор аралаш лойга ботган эди. Нафасини ростлаб олди. Бектойнинг қўйларини тўплаб, бошини қуйи солганича, ўз отари томон ҳайдаб кетди.

XVII

Овулдан чиққан икки отлик тоғ томон йўл олган эди. Уларнинг бири саман отда, иккинчиси тўриқ отда. Отларнинг думи қаттиқ тугиб қўйилган, афтидан, улар олисга кетишаётган эди. Қор аралаш лой парчалари туёқ остидан шалошлаб отилиб чиқиб, сачраб кетарди.

Гулсари таранг жиловни тортиб гижинглаганча шахдам қадам ташлаб борарди. Хўжайини соғайгунча у қантариқда дам олволган эди. Бироқ ҳозир ҳам унинг устида хўжайини эмас, балки чарм пальто устидан кийган брезент плашининг барларини очиб юборган аллақандай нотаниш киши ўтирар эди. Унинг кийимларидан бир оз краска ва резинка ҳиди келиб турарди. Чоро бўлак отда, унинг ёнида борарди. Йўргани у тумандан келган ўртоққа берган эди. Гулсари унга ким мингани билан иши йўқ эди. Йилқидан, аввалги хўжайинидан ажратиб олганларидан буён унга кўп кишилар минган эди. Ҳар хил одамлар – яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам, эгарда қулай ва ноқулай ўтирганлар ҳам бор эди. Олифталарнинг ҳам қўлига тушди. Улар отга мингандан кейин суюлиб кетишар эди! Улар жон-жаҳдлари

билан отни чоптириб бирдан жilовини тортиб тўхтатар, олдинги оёқлари билан тикка турғизар ва яна уриб ҳайдар ва яна жilовини зарб билан тортганча таққа тўхтатар эдилар. Нима қилаётганини ўзлари билмасдилар, фақат ҳамма унинг Гулсарида кетаётганини кўришса бас. Ҳамма-ҳаммасига кўникиб қолган эди Гулсари. Уни отхонада сақлаб зериктириб қўймасалар бўлгани. У ҳамон аввалги ҳавас, аввалги иштиёқ: югуриш, югуриш ва яна югуриш иштиёқи билан яшарди. У кимни олиб боряпти, бунинг унга аҳамияти йўқ. Бунинг от устида бораётган киши учун фарқи бор эди. Саман йўргани бериб қўйишибдими, демак, уни ҳурмат қиладилар, ундан ҳайқадилар. Кучли ва чиройли от эди Гулсари. Унга минган киши тинч, роҳат қилиб борарди.

Бу сафар йўрғага колхозга вакил қилиб юборилган туман прокурори Сегизбоев минган эди. Унга колхоз парторги ҳамроҳ бўлиб борар эди – бу катта ҳурмат. Парторг оғиз очмасди, эҳтимол чўчиётгандир: кўзилатиш ёмон аҳволда. Жуда ёмон эди. Шундай экан оғиз очмагани, чўчигани маъқул. Қуруқ сўзлар билан гапга аралашидан нима фойда. Пастки лавозимдаги киши юқори лавозимли кишидан ҳайқмоғи керак. Акс ҳолда ҳеч қандай тартиб-интизомнинг бўлиши мумкин эмас. Шундайлари ҳам бўладики, улар итоатларидаги кишиларни ўзлари билан тенг кўриб муомала қилишади, кейин шу кишиларнинг ўзидан панд ейишади, ҳасратларидан чанг чиқади. Ҳокимият – катта иш, масъулиятли иш, уни бошқариш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди.

Сегизбоев эгар устида йўрғанинг бир текисда қадам ташлашига монанд тебраниб, шуларни ўйлаб борарди, унинг кайфиятини ёмон деб ҳам бўлмасди, лекин ҳар ҳолда чўпонларни текширишга юборилаётган экан, у ерда эҳтимол кўнгилсиз аҳволга дуч келиши мумкин, буни билар эди. Қиш билан баҳор тўқнаш келиб, бир-бирига ён бергиси келмасди, бу тўқнашувда ҳаммадан кўп қўйлар талофат кўришарди, кўзичоқлар нобуд бўларди, ҳолдан тойган совлиқлар қириларди, уларни сақлаб қолиш мумкин эмасди. Ҳар йили аҳвол шу. Бундан ҳамма хабардор. Модомики, уни вакил қилиб юборишган экан, демак, у кимнидир жавобгарликка тортиши керак. Тумандаги

қўйларнинг катта қисми қирилиб кетиши ҳатто унга қўл келишини ичида билиб турарди. Ахир чорвачилиқдаги оғир аҳволга тушиб қолганига у, туман прокурори, райком бюросининг аъзоси жавобгар эмас. Биринчи секретарь жавоб бериши керак. Ҳали янги, туманга яқиндагина келган, бошқаларнинг азобини ҳам у чексин. Сегизбоев бўлса, четдан қараб туради, у ёқдан юқоридаги ўртоқлар ҳам кўришсин, четдан янги секретарь юбориб хато қилиб қўйишмадимикин. Буларни ўйларкан хуноби ошарди, уни сайламаганларига ҳеч чидай олмасди. Прокурор бўлиб ишлаётганига озмунча вақт бўлди. У ўзининг нималарга қодир эканлигини неча бор исботлаб кўрсатди. Ҳечкиси йўқ, унинг дўстлари бор, бирон нима бўладиган бўлса ҳимоя қилишади. Вақт етди, энди у партиявий ишга ўтиши керак, прокурорлик стулида узок ўтириб қолди... Йўрға яхши, лой демай, шилта демай, кема сингари тебраниб сузиб борарди. Парторгнинг оти терлаб-пишиб кетган эди, ҳолбуки йўрға эндигина тер чиқара бошлаганди...

Чоро бўлса ўз ўйлари билан банд. Унинг ранг-рўйи бир ҳолатда, сўлғин юзи заъфарон, кўзлари киртайиб қолган. Юрак касалидан неча йиллардан бери азоб чекади. Вақт ўтган сари касали оғирлашиб борар, фикрлари мунгли эди. Ҳа, Танабой ҳақ эди. Раис бакирарди-чакирарди, лекин бундан нима фойда. Кўпинча туманда қолиб кетар, доимо қандайдир иш билан банд бўларди. Партия мажлисига унинг масаласини қўйиш керак эди, туманда бўлса орқага силтаб кутиб туришни тавсия қилишади. Нимани кутиш керак? Гўё Алданов ўз истаги билан кетмоқчи, дейишарди, эхтимол, шунинг учундир? Тезроқ кетганда маъқул бўларди. Чорога ҳам кетиш вақти етган эди. Ундан нима фойда? Доимо касал. Шомансур каникулга келган эди, у ҳам кетишни маслаҳат берди. Кетиш мумкина, виждон-чи? Шомансур ақлли бола, энди кўп нарсалар ҳақида отасидан кўра яхшироқ муҳокама юрита олар эди. Қишлоқ хўжалигини қандай бошқариш ва ҳоказо, ҳаммасига ақли етарди. Уларга яхши таълим беришяпти, вақт келиб, улар ҳам таълим бераётган профессорларга етиб қолишар. Бироқ, ҳали гап нима бўлади, нима қўяди – ўлиб кетадими! Аммо ўз ғам-аламларидан бош олиб кетолмайди. Ўзингдан қочиб қутула

олмайсан. Ҳа, одамлар нима дейишади? Ваъда берди, ишонтирди, колхозни қарзга ботириб, мушкул аҳволга солиб қўйди. Ўзи бўлса энди четга чиқиб олиб тинчгина яшайпти, дейишади. Йўқ, унга тинчлик йўқ, бўлмайди ҳам, яхшиси охиригача туриб бериши керак. Ёрдамга келишар, шунча узоқ вақт ёрдамсиз қолдиришмас – фақат тезроқ келишса, келганда ҳам манавига ўхшамай чинакам, ҳақиқий ёрдам келса. Иш барбод қилинганлиги учун суд қиламиз, дейди. Суд қилсанг қилавер! Ҳукм чиқариш билан ишни тузата олармидинг. Ана келяпти, қовоғи солиқ, гўё тоғдагиларнинг бариси жиноятчилару, фақат унинг ўзигина колхоз иши учун курашади, унга буларнинг ҳаммаси бир пул, фақат хўжа кўрсингагина келиб-кетади. Аммо айтиб кўрчи.

XVIII

Гира-шира туман ичра улкан тоғлар қад кўтариб туради. Улар куёш нуруни кўрмай қовоқ солганча хўмрайиб, баҳайбат паҳлавонлар сингари юксакликдан тумтаяди. Баҳор ҳавоси рутубатли, намгарчилик, туман.

Танабой ўз қўйхонасида жон олиб, жон беради, кун совук. Бирданига бир неча совлиқ кўзилаган, кўзичокларни қўйишга жой йўқ, дод деб борадиган жой йўқ. Қўй-қўзилар маърашади, туртинишади. Барчаси ейиш-ичишни истайди, пашша сингари қирилади. Бу ёқда яна бели шикастланиб хотини ётади. Турмоқчи бўларди-ю, қаддини ростлай олмасди. Майли, нима бўлса шу бўлар. Пичоқ бориб суякка қадалди.

Ҳамон хаёлидан Бектой кетмасди, бефойда ғазаб Танабойни руҳан эзиб, изтиробга солаётган эди. Бош олиб ётиб қолганлиги учун эмас (ўша ёқдан даф бўлсин), бошқаларнинг инига тухум қўйиб кетган какку қуш сингари ўз отарини унга ташлаб кетганлиги учун ҳам эмас, пировардида, биронтасини юбориб, унинг қўйларини олиб кетишлари ҳам мумкин эди. Бу муттаҳамнинг авра-астарини очиб ташлай олмагани, бир гап билан уни уялтириб ерга киргизиб юбормагани унга алам қиларди. Гўдак! Мишиғини эплай олмаган гўдак! Танабой

бўлса кекса коммунист, бутун ҳаётини колхоз ишига сарфлаган киши унга бошлаб жавоб қайтариш учун сўз тополмаса! Чўпонлик таёғини улоқтирганича кетди бу она сути оғзидан кетмаган мишиқи. Танабой шундай воқеа юз беради деб ўйлаганмиди? Унинг жонажон иши устидан биров кулади деб ўйлаганмиди?

«Бас!» ўзини тўхтатди у ва бир дақиқадан сўнг яна ўша фикр кўнглини буза бошлади.

Мана, яна битта совлик қўзилади, эгизак туғибди, қандай чиройли қўзичоқлар. Аммо уларни қаерга жойлаштирамиз? Қўйларнинг елини ҳам шалвираб ётибди, ҳа, уларда қаёқдан ҳам сут бўлсин? Демак, булари ҳам нобуд бўлади? Эҳ, фалокат! Ана, аллақачон у ерда совуқда қўй-қўзилар ўлиб ётибди. Танабой ўлимтик қўзичоқларни йиғиб олиб чиқариб ташлашга кетди. Ҳаллослаганича олдида қизчаси югуриб келди.

– Ота, бошлиқлар келишяпти.

– Майли келишаверсин, – тўнғиллаб қўйди Танабой. – Сен бор қизим, ойингга қара.

Танабой қўйхонадан чиқиб, икки отликка қўзи тушди. «О! Гулсари! – қувониб кетди у. Қалбидаги эски тор бир овоз чиқариб қўйди. – Кўришмаганимизга қанча вақт бўлди! Унинг юришига қара, ҳамон ўшандоғ!..» Уларнинг бири Чоро. Йўрға отда келаётган чарм пальтоли кишини эса танимади. Тумандан биронтаси бўлса керак.

«Ҳа, ниҳоят келишди», ўйлади у аламзадалиқ билан. Бу ерда унинг шикоят қилиши, ўз қисматини айтиб юрагини бўшатиб олиши мумкин эди, бироқ унинг бундай қилиши мумкин эмасди, у зорланмайди, майли улар уялишсин, улар қизаришсин. Шундай ҳам бўладими! «Ўл» деб ташлаб қўйиб, энди қораларини кўрсатишаётган бўлса...

Танабой уларнинг келишини кутиб турмай ҳаром ўлган қўзичоқларни қўйхона бурчагидаги уюмга олиб бориб ташлаш учун кетди. Шошилмасдан қайтиб келди. Улар бу орада қўрага киришган эди. Отлар оғир нафас оларди. Чоро гуноҳкор ва аянчли бир қиёфада кўринарди. Демак, дўсти олдида жавобгарлигини сезган. Йўрға от устидаги киши эса ғазабли, даҳшатли кўринарди. У хатто Танабой

билан саломлашмади ҳам. Дарҳол тутақиб кетди:

– Бу қандай ярамас иш! Қаерга борма шу аҳвол! Бу ерда нималар бўлаётганини кўряпсанми! – ўшқирди у Чорога юзланиб. Сўнг Танабой томон ўгирилди. – Бу нима қилганинг, ўртоқ, – деди у қўли билан нобуд бўлган кўзичоқларни Танабой олиб бориб ташлаган томонга ишора қилиб, – чўпон, коммунист, қўйлар бўлса ўляпти.

– Улар, эҳтимол менинг коммунист эканлигимни билишмас, – ачитиб гапирди Танабой ва шу заҳотиёқ гўё унинг ичида бир нарса шартта узилгандай кўнгли вайрон, ҳамма нарса унга фарқсиз бўлиб, кўз ўнги қоронғилашди.

– Бу билан нима демоқчисан? – Сегизбоев қизариб кетди ва жим бўлиб қолди. – Социалистик мажбурият олганмисан? – Ниҳоят калаванинг учини топиб олди.

– Ҳа, олганман.

– У ерда нима дейилган эди.

– Эслай олмайман.

– Мана шунинг учун ҳам сенинг кўзичоқларинг ҳаром ўляпти! – Сегизбоев қамчи дастаси билан яна ҳалиги томонни ишора қилди ва бирдан узангидан кўтарилиб, бу сурбет чўпоннинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлди.

Лекин у аввал Чорога ёпишиб кетди: – Сиз қаёққа қараяпсиз? Одамлар хатто ўз вазифаларини ҳам билмайдилар. Планни бузаяптилар, молларни ўлдирыптилар! Сиз бу ерда нима иш билан шуғулланыпсиз! Ўз коммунистларингизни қандай тарбияляпсиз! Қанақа коммунист у? Мен сиздан сўраяпман?

Чоро бошини қуйи солиб жим турар, қўлида тизгинни ғижимларди.

– Бўлгани шу, – унинг учун бамайлихотир жавоб берди Танабой.

– Ҳа-ҳа, бўлгани шу. Сен зараркунандасан! Сен колхоз мулкани йўқ қилиб юборяпсан. Сен халқ душманисан. Сенинг ўрнинг партида эмас, турмада. Сен мусобақа устидан куляпсан.

– Ҳа, турмада, менинг жойим турмада, – тасдиқлади Танабой боягидек осойишталик билан. Унинг қалбини тимдалаган алам, сабр косасини тўлдирган аччиқ ҳасратдан жилмайган лаблари пирпираб

учарди. – Хўш, яна нима демоқчисан? – учаётган лабларини қисиб Сегизбоевга тикилиб туриб олди.

– Нега сен бунақа гапиряпсан, Танабой? – аралашди Чоро, – нега? Очикроқ тушунтирсанг-чи.

– Оҳо! Ҳали сенга ҳам тушунтириш керакми? Сен нима учун бу ерга келдинг, Чоро? – бақирди Танабой. – Нега келдинг? Сендан сўраяпман? Менинг кўзиларимнинг ўлаётганини айтиш учунми? Буни ўзим ҳам биламан! Томоғимгача гўнгнинг ичида кўмилиб ўтирганимни айтиш учун келдингми? Буни ўзим ҳам биламан! Мен колхозни деб жонимни Жабборга берганим учун айбдорманми? Буни ўзим ҳам биламан.

– Танабой! Танабой! Эс-хушингни йиғиб ол! – Ранги ўчиб кетган Чоро сакраб эгардан тушди.

– Нарӣ тур! – итариб юборди уни Танабой. – Мен ўз мажбуриятимга ҳам, бутун ҳаётимга ҳам тупурдим. Қоч! Менинг жойим турмада! Сен нима учун манави чарм пальтоли янги манапни бошлаб келдинг? Мени хўрлаш, менинг устимдан кулиш ёки масхара қилиш учунми? Мени қамаш учунми? Қани, аблах, қама мени турмага! – Танабой бирор нарса олиш учун олазарак бўлиб турди, кўлига деворга суёғлиқ паншаха илиниши билан Сегизбоевга ташланди. – Қани, аблах, кет бу ердан! Йўқол!

Жаҳли чиққанидан нима қилаётганини билмай паншахани силкита бошлади.

Кўрқиб кетган Сегизбоев йўрғанинг бошини гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга тортар эди. Паншаха гангиб қолган отнинг бошига урилиб сакраб кетар, шарақлаб яна унинг бошига келиб тушар эди.

Нима учун Гулсари титраб бошини силкитаётганини, нега мунча сувлиқ унинг қизариб турган жағини йираётганини, нима учун унинг кўзлари хонасидан чиқиб кетай деяётганини ғазабланган Танабой тушунмасди.

– Қоч, Гулсари, нари тур! Мен мана шу чарм пальтоли манапни тутиб олай, – деб бақирарди Танабой гуноҳсиз йўрғанинг бошига устма-уст тушириб.

Шошилиб келган ёш сакмончи аёл унинг кўлига осилиб,

паншахани юлиб олишга уринди. Лекин Танабой уни итариб юборди.

– Қочайлик! Орқага қочайлик! Ўлдириб кўяди! – деб отига миниб олган Чоро Танабой билан Сегизбоевнинг ўртасига ўзини ташлади.

Танабой паншаха билан унга ҳам ҳамла қилди. Иккаласи ҳам от кўйиб кўрадан қочиб қолишди. Отларнинг думига, узангисига сапчиган ит ҳам ҳуриб, уларнинг орқасидан югурди.

Танабой бўлса қоқилиб-суқилиб уларнинг изидан чопар, кўлига тушган кесакни улоқтирар ва ҳамон бақирарди:

– Менинг жойим турмада! Турмада! Йўқол! Йўқол бу ердан! Менинг жойим турмада! Турмада!..

Кейин у орқага қайтди, нафаси бўғзига тикилиб, ҳамон ўзича ғулдуларди: «Менинг жойим турмада, турмада!» Унинг ёнида ўз бурчини бажарганидан гердайиб кўппак ит чопиб борарди. У ўз хўжайинининг мақтовини кутарди, лекин хўжайин унга эътибор бермасди.

Кўркувдан ранги ўчиб кетган Жайдар ҳассага суяниб оқсоқлаганича рўпарадан келарди.

– Нима қилиб кўйдинг! Нима қилиб кўйдинг?

– Э, аттанг! Э, аттанг!

– Нимага ачиняпсан? Албатта, аттанг, дейсан.

– Йўрғани бекордан-бекорга урганимга.

– Ақлинг жойидами ўзи? Нима қилиб кўйганингни биласанми?

– Биламан. Мен зараркунандаман. Халқ душманман, – деди у нафаси сиқилиб. Кейин жим бўлиб қолди ва кўли билан юзини маҳкам бекитганича икки букилиб, хўнг-хўнг йиғлади.

– Ўзингни бос, ўзингни бос, – ялинарди хотини ўзи ҳам унга кўшилиб йиғларкан. Лекин Танабой ҳамон у ёқ-бу ёққа тебраниб йиғларди.

Ҳеч қачон Жайдар Танабойнинг йиғлаганини кўрмаганди...

XIX

Шу ғавқулодда ходисанинг учинчи куни туман партия

комитетининг бюроси бўлди.

Қабулхонада Танабой Бакасов ўзини кабинетга чақиришларини кутиб ўтирар эди. Ичкарида у ҳақда гап борарди. Бу кунлар ичида у кўп ўйлади. Лекин у айбдорми ёки йўқми, буни ҳозирча била олмасди. Ҳокимият вакилига қўл кўтариб оғир жиноят қилганини тушунарди. Лекин гап фақат шундагина бўлганидаку, ҳамма нарса осонликча ҳал бўлар эди-я. У ўзининг ножўя хатти-ҳаракати учун ҳар қандай жазо беришларига тайёр эди.

Ахир у ғазабдан ўзини боса олмай колхоз учун жон куйдириб қилган хизматларини шамолга учириб юборди, ўзининг бутун ташвиш ва эзгу-ўйларини барбод қилди. Энди унга ким ишонади? Унинг аҳволини энди ким тушунади? «Эҳтимол, тушунишар? – умид учкунлари чакнади унда. – Ҳаммасини гапираман: бу йилги киш ҳақида, кўйхона ва ўтов ҳақида... Майли, текшириб кўришсин. Хўжаликни шундай бошқариш мумкинми? – Ўтган ишларга сира афсусланмасди. – Майли, мени жазолашсин, – ўйларди у. – Эҳтимол, шунда бошқаларга енгил бўлар. Эҳтимол шундан кейин чўпонларга қарашар, бизнинг турмушимиз, қийинчиликларимизга эътибор беришар».

Лекин бир дақиқа ҳам ўтмасдан бутун кечмишларини эслаб, у яна ғазабига чидай олмай тиззалари орасида муштларини қисар, қайсарлик билан ўзиникини ўзи маъқулларди: «Йўқ, менинг ҳеч қандай айбим йўқ!» Кейин яна шубҳаланарди...

Қабулхонада негадир Иброҳим ҳам ўтирарди. «У нима қилиб юрибди бу ерда? Ўлакса кўрган кузғундай учиб келибди», – Танабойнинг жони ҳалқумига келиб унга тесқари қараб ўтириб олди. У ҳам бошини қуйи солиб чўпонга қараб хўрсиниб, жимгина ўтирарди.

«Нега мунча чўзишяпти? – стулда типирчилаб ўтирган Танабой ўйларди, – жазо беришадиган бўлса – беришмайдим!» Кабинетга деярли ҳамма йиғилиб бўлган эди. Бундан бир неча дақиқа аввал ҳаммадан кейин Чоро кириб кетди. Танабой уни этигининг қўнжига ёпишиб қолган жундан таниди. Саман йўрғанинг сариқ жуни эди. «Жуда шошибди, Гулсари ҳам терга пишиб кетган бўлса керак»,

ўйлади у. Лекин бошини кўтармади. Қўнжига жун ёпишган, от теридан бир оз намланган этик Танабой олдидан аста босиб ўтиб эшик ортида кўздан ғойиб бўлди. Секретарь киз кабинетдан чиққунча анча вақт ўтди.

– Киринг, ўртоқ Бакасов.

Танабой чўчиб ўрнидан турди-да, кабинет томон юра бошлади. Юрагининг тўхтовсиз гупиллаб ураётганлиги қулоғи остида эшитилиб турарди. Унинг кўз олди қоронғилашиб кетди. У бу ерда ўтирган одамларни деярли бир-биридан ажрата олмасди.

– Ўтиринг. – Туман партия комитетининг биринчи секретари Қашқатоев Танабойга узун столнинг охиридан жой кўрсатади. Танабой ўтирди. Оғирлашиб кетган қўлларини тиззасига қўйиб кўз олдини босган қоронғиликнинг тарқашини кутди. Кейин столнинг нариги четига қаради. Биринчи секретарнинг ўнг томонида кеккайиб Сегизбоев ўтирарди. Танабой бу одамга шундай нафрат билан боқдики, унинг кўз олдини ўраб турган қоронғилик бир зумда тарқаб кетди.

Стол атрофида ўтирганларнинг юзлари аниқ-таниқ кўринди. Сегизбоевнинг қовоғи осилиб, қизариб-бўзариб кетган эди. Чоронинг юзи эса оқариб кетган ва бутунлай қонсиз эди. У энг четда, ҳаммадан кўра Танабойга яқин ерда ўтирарди. Унинг ориқ қўллари столга ёпилган яшил мовут устида асабий қалтираб турарди. Чоронинг қаршисида ўтирган колхоз раиси Алданов аччиғланиб қаттиқ пишилларди, атрофига хўмрайиб назар ташларди. У кўриладиган ишга ўз муносабатини яширмасди. Бошқалар, афтидан, нима бўлишини кутиб турардилар. Ниҳоят, биринчи секретарь папкадаги қоғозлардан бош кўтарди.

– Коммунист Бакасовнинг шахсий ишини кўришга ўтамиз, – деди у сўзларни чертиб-чертиб.

– Ҳа, уни коммунист деб аташ мумкин бўлса, – деди кимдир истехзо билан тиржайиб.

«Ёвузлар! – деб қўйди ўзича Танабой, – улардан раҳм-шафқат кутма. Нима учун мен шафқат кутишим керак? Нима, мен жинойтчиманми?»

У ўзи ҳақидаги масаланинг ҳал қилинишида икки яширин рақиб томоннинг тўқнашиб қолганини ва уларнинг ҳар бири бу аянчли ҳодисадан ўзларича фойдаланишга тайёр эканликларини билмас эди. Биринчи томон – Сегизбоев ва унинг тарафдорлари, янги секретарнинг қаршилигини синаб кўриш ва агар иложи бўлса уни қўлга олишни ўйларди. Бошқа, иккинчи томон, бу Қашқатоев эди. Қашқатоев ўз ўрнига Сегизбоев кўз тикаётганини билар эди. Шунинг учун у ўз обрўсини ерга урмаслиги ва бу хавфли одамлар билан бўлган муносабатини ҳам кескинлаштирмаслиги керак.

Райком секретари Сегизбоевнинг ахборот хатини ўқиб берди. Хатда «Оқтош» колхозининг чўпони Танабой Бакасовнинг ҳақорати ва қилган барча жинояти батафсил ёзилган эди. Ахборотда Танабой рад қилиши мумкин бўлган бирор ортиқча нарса йўқ, лекин хатнинг оҳанги, унга қўйилаётган айбларнинг баён этилиш тарзи унинг тарвузини қўлтиғидан тушириб юборди. У ўзининг мана шу даҳшатли қоғоз олдида мутлақо ожиз эканини тушуниб етгач, аъзойи баданидан тер чиқиб кетди. Сегизбоевнинг ахбороти ўзидан ҳам даҳшатлироқ бўлиб чиқди. Бу қоғозга паншаха билан ҳам ташлана олмайсан. Қаршилиқ кўрсата олмайсан. Танабой ўзини оқлаш учун нималарни айтишни мўлжаллаган бўлса ҳаммаси бир зумда пучга чиқди. Ҳаммаси унинг кўз олдида ўз аҳамиятини йўқотиб, чўпоннинг ўз аҳволидан нолиб қилган аянчли арздодига айланиб қолди. Аҳмоқ эмасми ўзи? Бу даҳшатли қоғоз олдида у ўзини оқлай олармиди! У ким билан олишмоқчи?

– Ўртоқ Бакасов, сиз бюро аъзоси ўртоқ Сегизбоевнинг хатида келтирилган фактларнинг тўғрилигини тан оласизми? – сўради Қашқатоев ахборотни ўқиб бўлиб.

– Ҳа, – бўғиқ овоз билан жавоб берди Танабой. Ҳамма жим ўтирарди. Ҳамма бу қоғоздан ваҳимага тушиб қолгандай. Алданов, кўрдингизми нималар бўляпти, дегандай стол атрофида ўтирганларга сурбетлик билан қараб чиқди.

– Ўртоқ бюро аъзолари, агар рухсат берсаларингиз, мен бу ишнинг асл моҳиятига аниқлик киритсам, – дадил гапирди Сегизбоев. – Мен коммунист Бакасовнинг бу ишини шунчаки безорилик деб

тушунмоқчи бўлган ўртоқларни дарҳол огоҳлантириб қўймоқчиман. Агар шундай бўлганда эди, менга ишонинг, бу масалани бюрога киритмаган бўлар эдим. Безорилар билан курашнинг бизда бошқа йўллари бор. Гап, албатта, менинг шахсиятимнинг таҳқирланишида эмас. Менинг орқамда туман партия комитетининг бюроси турибди, агар билишни хоҳласангиз, бутун партия турибди ва мен унинг обрўсига путур етказишга, уни таҳқирлашга йўл қўя олмайман. Яна ҳам муҳими – бу иш коммунистлар ва партиясизлар ўртасида сиёсий-тарбиявий ишларни ўз ҳолига ташлаб қўйилганидан, райкомнинг идеология соҳасида олиб бораётган ишидаги муҳим камчиликлардан дарак беради. Бизнинг ҳаммамизга Бакасовга ўхшаш оддий коммунистларнинг мафкураси учун жавоб беришга тўғри келади. Яна бизга, унинг ўзи ёлғизми ёки ҳамфикрлари ҳам борми, деган масалани аниқлашга тўғри келади. «Чарм пальтоли янги манап!» сўзи билан у нима демоқчи. Пальтони бир четга қўйиб турайлик. Бакасовнинг фикрича, мен – совет кишиси, партиянинг вакили – янги манап, бойвачча, халқни бўғувчи эмишман. Қаранг-а! Тушуняпсизми, бу нима деган гап, нима маъно бор бу гапнинг тагида? Тушунтириб ўтириш ортиқча бўлса керак деб ўйлайман... Энди масаланинг иккинчи томони ҳақида. «Оқтош»даги чорвачиликнинг ўта кетган ёмон аҳволда эканидан хафа бўлиб, кўзимга ҳеч нарса кўринмай, гўё ўз социалистик мажбуриятини унутиб қолган Бакасовнинг кишини ғазаблантирадиган сўзларига жавобан уни зарарқунанда, халқ душмани деб атадим ва унинг жойи партияда эмас, турмада дедим. Тан оламан – ҳақорат қилдим ва унинг олдида кечирим сўрашга тайёр эдим. Энди билсам ҳақиқатан ҳам бу шундай экан. Айтганларимни қайтиб олмайман ва дангал айтаман: Бакасов – хавфли, душмансифат одам.

Танабой нималарни бошдан кечирмади. У бошидан охиригача урушда бўлди. Аммо унинг юраги ҳозиргидек садо чиқариб уриши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Кулоқлари остида болға зарбасидек эшитилган бу садо руҳини эзар, қалбини тирнар, ўзини ўнглаб олишга имкон бермасди. «Тавба, – боши лўқилларди

Танабойнинг, – ҳаётимнинг бутун мазмуни – ишларимнинг бутун мазмуни қаёққа кетди? Мана энди келиб-келиб халқ душмани бўлдим. Мен-ку қандайдир кўйхона учун, чала ўлик кўзичоклар учун, йўлдан озган Бектой учун азоб чекапман. Буларнинг кимга кераги бор!..»

– Ахборотимдан келиб чиқадиган хулосаларни яна бир марта эслатиб ўтаман, – давом этди Сегизбоев сўзларни жой-жойига қўйиб. – Бакасов бизнинг тузумимизни кўролмайди. Колхозни, социалистик мусобақани кўролмайди, ҳаммасига тупуради, бизнинг бутун турмушимизни кўролмайди. Буни унинг ўзи колхоз парторги ўртоқ Саёқов олдида ҳам очиқчасига айтди. Бундан ташқари унинг ҳаракатларида ҳокимият вакили ўз хизмат вазифасини ўтаб турган вақтда унга суиқасд қилиш каби жавобгарликка тортиладиган жиноят состави ҳам бор. Мени тўғри тушунишингизни сўрайман, Бакасовни суд жавобгарлигига тортиш учун санкция беришингизни ва бу ердан чиқиши билан дарҳол қамоққа олинишини сўрайман. Унинг жиноятлари эллик саккизинчи моддага тамоман мос келади. Бакасовнинг партия сафида қолдирилиши ҳақида, менимча, гап ҳам бўлиши мумкин эмас!..

Сегизбоев ортиқча талаб қўйганини биларди. Лекин у шуни ҳисобга олган эдики, агар бюро Танабой Бакасовни жинойий жавобгарликка тортиш лозим деб топмаса ҳам, ҳар ҳолда уни партия сафидан чиқариши аниқ эди. Бу таклифни Қашқатоев қувватламай иложи йўқ эди. Ана шунда Сегизбоевнинг мавқеи яна кўпроқ мустаҳкамларди.

– Ўртоқ Бакасов, сиз ўз хатти-ҳаракатларингиз ҳақида нима дейсиз? – сўради Қашқатоев бир оз асабийлашиб.

– Ҳеч нарса. Ҳаммаси айтилди, – жавоб берди Танабой. – Демак, мен зарарқунанда, халқ душмани эканман, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қоларканман. Шундай бўлгач, нима ҳақда ўйлаётганимни билишнинг нима кераги бор? Ўзларинг ҳал қилинглар, сизларга равшанроқ...

– Сиз ўзингизни соф виждонли коммунист деб ҳисоблайсизми?

– Энди буни исбот қилиб бўлмайди.

– Сиз ўз айбингизни тан оласизми?

– Йўқ.

– Нима, сиз ўзингизни ҳаммадан кўра ақллироқ деб ҳисоблайсизми?

– Йўқ, аксинча, ҳаммадан кўра ақлсизроқ.

– Рухсат беринг, мен гапирай. – Кўкрагига комсомол значоги таққан ёш йигит ўрнидан турди. У ўтирганлар ичида ҳаммадан ёш бўлиб, нимжонгина, чўзиқ юзли, кўринишда ёш болага ўхшар эди.

Танабой уни энди пайқаган эди.

«Фош қилавер, бола, аяма, – деди у ўзича. – Мен ҳам қачонлардир шунақа эдим, ҳеч аямасдим...»

– Гапиринг, Каримбеков, – бош ирғади унга Қашқатоев.

– Мен ўртоқ Бакасовнинг қилмишларини маъқулламайман. У қилмишига яраша партия жазосини олиши керак. Шунингдек, ўртоқ Сегизбоевга ҳам қўшила олмайман. – Каримбеков ҳаяжондан овози титраб, ўзини босиб олди. – Мен ўртоқ Сегизбоевнинг ўзини ҳам муҳокама қилиш керак деб ҳисоблайман.

– Ана холос! – унинг сўзини бўлди кимдир. – Нима, сизда – комсомолда тартиб шунақами?

– Тартиб ҳаммада ҳам бир хил, – жавоб берди Каримбеков яна ҳам ҳаяжонланган ҳолда қизариб. Унинг тили тутилиб қолди ва танг аҳволдан қутулишга уриниб сўз қидира бошлади ва бирдан жонжаҳди билан кескин ва ғазаб билан шартта деди: – Колхозчи, чўпон, кекса коммунистни ҳақорат қилишга сизнинг нима ҳақингиз бор эди? Мана мени халқ душмани деб кўринг-чи... Сиз буни колхозда чорвачиликнинг аҳволи ёмонлиги учун хафа бўлганингиз, қайғурганингиз билан исбот қилмоқчи бўласиз. Лекин сиз, чўпон сиздан ҳам кўп қайғурганини кўз олдингизга келтиролмайсизми? Кўзилар нега ўляпти? Сиз унинг олдида борганингизда унинг турмуш шароити билан, ишлари қандай бораётгани билан қизиқдингизми? Йўқ, сизнинг ахборотингизга қараганда, сиз тўғридан-тўғри уни ҳақорат қилишдан бошлагансиз. Ҳозир колхозларда кўзилатиш кампанияси оғир аҳволда экани ҳеч кимга сир эмас.

Мен жойларда бўлиб тураман. Биз улардан талаб қиламиз, лекин амалда ҳеч қанақа ёрдам бермаймиз. Мен комсомол чўпонлар олдида

жуда ноқулай аҳволда қоламан, тўғриси уяламан. Қаранг, колхозларда қўйхоналар қай аҳволда? Озуқа масаласи-чи? Менинг ўзим чўпон боласиман. Ёш қўзилар ўлганда қандай аҳвол юз беришини яхши биламан. Институтда бизни бошқа нарсаларга ўқитишган эди. Жойларда эса аҳвол эскича. Буларни кўрсанг жонинг ачийди!..

– Ўртоқ Каримбеков, – унинг сўзини бўлди Сегизбоев, – раҳмимизни келтиришга уринманг. Ҳис-ҳаяжон – ҳар хил маънони англатадиган тушунча. Фактлар керак, фактлар, ҳис-ҳаяжон эмас.

– Кечирасиз, бу ерда жиноятчи устидан суд бўлаётгани йўқ. Балки партия сафидаги бир ўртоғимизнинг иши ўртоқларча муҳокама қилинмоқда, – давом этди Каримбеков. – Коммунистнинг тақдири ҳал қилинмоқда. Келинглари, биргалашиб ўйлаб кўрайлик. Ўртоқ Бакасов нима учун шундай иш қилди. Албатта, унинг ишини қоралаш керак. Лекин бу ҳол қандай юз берди. Колхознинг энг яхши чорвадорларидан бўлган Бакасов қандай қилиб бу аҳволга тушиб қолди?

– Ўтиринг, – деди норози оҳангда Қашқатоев. – Сиз бизни масаланинг асл моҳиятидан четга тортяпсиз, ўртоқ Каримбеков. Менимча, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммасига шу нарса аниқ равшанки, коммунист Бакасов оғир жинойий иш қилган. Бу қандай гап? Қаерда кўргансиз бунақа ишни? Биз ўз ходимларимизнинг обрўсини туширишга, бизнинг вакилларимизга паншаха кўтариб ҳамла қилишга ҳеч кимга йўл қўймаймиз. Ўртоқ Каримбеков, сиз қалб, ҳиссиёт ҳақидаги ўринсиз тортишувлар ўрнига комсомол ишларининг қандай бораётгани ҳақида ўйлаб кўрсангиз бўларди. Туйғу-туйғу билан, иш-иш билан. Бакасовнинг қилган иши бизни сергаклантириши керак ва албатта, унга партия сафида ўрин йўқ.

Ўртоқ Саёков, сиз колхоз парторги сифатида бу воқеаларнинг ҳаммасини тасдиқлайсизми? – сўради у Чородан.

– Ҳа, тасдиқлайман, – деди ранги оқариб кетган Чоро секин ўрнидан туриб. – Лекин мен бир нарсани айтмоқчи эдим...

– Нима демокчисиз?

– Биринчидан, мен Бакасовни ўзимизнинг партия ташкилотимизда муҳокама қилишимизни сўрардим.

– Бу шарт эмас. Партия ташкилотининг аъзоларига райком бюроси қарори ҳақида ахборот берасиз. Яна нима керак?

– Шуни айтиб ўтмоқчи эдимки...

– Нимани, ўртоқ Саёқов? Бакасовнинг партиёга қарши хатти-ҳаракатлари кўриниб турибди. Энди буни тушунтирадиган жойи йўқ. Сиз ҳам жавобгарсиз. Коммунистларни тарбиялаш соҳасида ишларни барбод қилганингиз учун сизга ҳам чора кўрамиз. Нима учун сиз ўртоқ Сегизбоевни бу масалани бюрога қўймасликка кўндиришга ҳаракат қилдингиз? Хаспўшламоқчимидингиз? Бемаънигарчилик! Ўтиринг!

Мунозара бошланди. МТС директори ва туман газетасининг муҳаррири Каримбековни қувватлаб чиқдилар. Бир он хатто Танабойни ҳамоя қилиш мумкиндек кўринди. Танабойнинг ўзи эса руҳи тушган ва ҳаяжонланганидан ҳеч кимнинг гапини эшитмасди. У ҳадеб ўз-ўзига савол берарди: «Менинг бутун орзу-умидларим қаёққа кетди? Бизнинг отарларда, подаларда бўлаётган аҳвол билан бу ердагиларнинг ишлари ҳам йўқ. Мен аҳмоқ бўлиб юрган эканман. Ўз умримни колхозни деб, кўй-кўзилар деб ўтказдим. Ҳозир эса буларни ҳисобга олмаяптилар. Энди мен хавфли одамман. Жин урсин сенларни! Билганларингни қилинглар – агар шу билан ишлар яхшиланиб кетадиган бўлса – ачинмайман. Мени уриб ҳайданглар, менинг куним битган, уринглар, аяманглар...»

Колхоз раиси Алданов сўзга чиқди. Унинг башараси ва ҳаракатларидан Танабой кимнидир қойиётганини сизди. Лекин кимни? У «Кишан... йўрға, Гулсари...» деган сўзни эшитмагунча буни тушуниб етмади.

– ...Нима бўлди дейсизми? – деди Алданов жаҳл билан. – Биз отни тушовлаб қўйишга мажбур бўлганимиз учун у очикдан-очик менга, бошингни уриб ёраман, деб дўқ урди. Ўртоқ Қашқатоев, ўртоқ бюро аъзолари, мен колхоз раиси сифатида бизни Бакасовдан кутқаришларингизни сўрайман. Ҳақиқатан ҳам унинг жойи турмада. У раҳбар ходимларнинг ҳаммасини ҳам кўролмайди. Ўртоқ Қашқатоев даҳлизда Бакасовнинг менга қилган дўқ-пўписаларини тасдиқловчи гувоҳлар ўтиришибди. Уларни бу ерга таклиф қилиш

мумкинми?

– Йўқ, ҳожати йўқ, – жиркангандай юзини буруштирди Қашқатоев. – Шу ҳам етади. Ўтиринг.

Кейин овозга қўйишди.

– Битта таклиф киритилди. Ўртоқ Бакасов партия аъзолари сафидан ўчирилсин. Ким кўшилади?

– Бир дақиқа, ўртоқ Қашқатоев, – яна ирғиб ўрнидан турди Каримбеков. – Ўртоқ бюро аъзолари, биз бу билан оғир хатога йўл қўяётганимиз йўқми? Бошқа таклиф бор. Бакасовнинг шахсий делосига ёзиб қўйиш шарти билан, қаттиқ хайфсан бериш билан чегаралансин. Шу билан бирга бюро аъзоси Сегизбоевга ҳам коммунист Бакасовнинг инсонлик шаънини таҳқирлагани, райкомнинг вакили сифатидаги қўллаган ярамас, иш услуби учун хайфсан эълон қилинсин.

– Демагогия, – бақирди Сегизбоев.

– Тинчланинглар, ўртоқлар, – деди Қашқатоев. – Сизлар райкомнинг бюросида ўтирибсизлар, уйларида эмас, тартибга риоя қилишингизни сўрайман. – Бу ёғи энди райкомнинг биринчи секретарига боғлиқ эди. У масалани Сегизбоев мўлжаллаган томонга буриб юборди. – Бакасовни жиноий жавобгарликка тортишни менимча кераги йўқ. Лекин у партия сафида қолишга лойиқ эмас. Бу масалада ўртоқ Сегизбоев бутунлай ҳақли. Овозга қўяман. Бакасовни партиядан ўчирилсин, деган ўртоқлар қўл кўтарсин.

Бюро аъзолари етти киши эди. Учтаси ўчирилсин, деб қўл кўтарди, учтаси қарши. Фақат Қашқатоевнинг ўзи қолди. У бир оз кечикиб, ўчирилсин деб қўл кўтарди. Танабой ҳеч нарсани кўрмади. У ўз масаласининг ҳал қилинганлигини фақат Қашқатоевнинг секретарь аёлга айтган сўзларидан кейингина эшитди.

– Протоколга ёзиб қўйинг. Райком бюросининг қарори билан ўртоқ Бакасов Танабой партия сафидан ўчирилди.

«Тамом!» – деди ичида Танабой, мурдадай совиб.

– Мен Сегизбоевга хайфсан берилишини талаб қиламан, – деди бўш келмасдан Каримбеков.

Буни овозга қўймаса ҳам бўларди. Лекин Қашқатоев овозга қўйиш

керак, деган қарорга келди. Бунда ўзининг яширин мақсади ҳам бор эди.

– Ким ўртоқ Каримбековнинг таклифига кўшилса қўл кўтаришларингизни сўрайман. – Яна уч киши уни ёқлаб, уч киши қарши қўл кўтаради. Яна Қашқатоев тўртинчи бўлиб қўл кўтариб Сегизбоевни ҳайфсандан кутқариб қолди. «Лекин у бунини билармикан, бу хизматнинг қадрига етармикан? Ким билади бунини... Маккор, қув».

Одамлар кетишга тайёрланиб, ўринларидан кўзгаланибди. Танабой энди ҳамма нарса тамом бўлди деб ўйлади ва индамай ўрнидан турди, ҳеч кимга қарамай эшик томон юра бошлади.

– Бакасов, қаёққа? – Тўхтатди уни Қашқатоев. – Партия билетингизни қолдириб кетинг.

– Қолдириб кетай? – Нима ходиса бўлганини Танабой энди тушунган эди.

– Ҳа. Столга қўйинг. Энди сиз партия аъзоси эмассиз ва уни олиб юришга ҳаққингиз йўқ.

Танабой партбилетини олиш учун қўйнига қўл солди. Орага чўккан жимликда у анча ивирсиди. Унинг партбилети фуфайкаси, костюми остидаги чарм сумкачада бўлиб, бунини Жайдар тикиб берган эди. Бу сумкачани Танабой қайиш ўтказиб елкасига тақиб юрарди. Хуллас, у сумкачани олди. Қўйнидан кўксига тегиб, баданининг илик ҳид уриб қолган партия билетини олди ва Қашқатоевнинг совуқ, ярқироқ столи устига қўйди. Ҳатто ўзи ҳам совуққа қотгандек жунжикиб кетди. Яна ҳеч кимга қарамасдан сумкачасини қўйнига солиб кетмоқчи бўлди.

– Ўртоқ Бакасов, – орқадан Каримбековнинг овози эшитилди. Унинг юраги ачигани билиниб турарди.

– Ўзингиз нима дейсиз? Ахир сиз бу ерда ҳеч гап айтмадингиз-ку. Эҳтимол сизга қийин бўлгандир. Биз ўйлаймизки, юзингизга эшик ёпилгани йўқ, эртами, кечми яна партия сафига қайтишингиз мумкин. Айтинг-чи, ҳозир нима ҳақида ўйлаяпсиз?!

Танабой ноқулай аҳволга тушиб, ҳали ҳам қандай бўлмасин ўз елкасига тушган ғам юкини енгиллатишга ҳаракат қилаётган нотаниш йигитга алам билан қайрилиб қаради.

– Мен нима ҳам дердим. Бу ерда ҳаммасини гапириб бўлмайди, – деди ғамгин. – Фақат бир нарсани айтишим мумкин. Агар кўл кўтарган бўлсам ҳам, ёмон гаплар айтган бўлсам ҳам, ҳеч айбдор эмасман. Буни мен сизларга тушунтира олмайман. Гапнинг бори шу.

Орага оғир жимлик чўкди.

– Ҳм, демак, сен партиядан хафа бўляпсанми? – жаҳли чиқиб деди Қашқатоев. – Лекин ўзинг биласан, ўртоқ. Партия сенга маслаҳат бериб тўғри йўлга солди, сени суддан асраб қолди. Сен бўлсанг бундан рози эмассан, қайтага хафа бўляпсан. Демак, сен ҳақиқатан ҳам партия аъзоси деган номга муносиб эмассан. Бундан кейин сенга эшик очиқ бўлиши даргумон.

Танабой райкомдан бамайлихотир кўринишда чикди. Ҳаддан зиёд хотиржам кўринарди. Бу ёмон аломат эди. Ҳаво илиқ, кувёш чарақлаб турарди. Кеч кирмоқда. Одамлар ўз ишлари билан ўтиб кетаётган эдилар. Клуб олдидаги майдонда болалар югуриб ўйнашарди. Танабой буларга қараган сари ўз-ўзидан юраги эзиларди. Бу ердан тезроқ жўнаш керак, тоққа, ўз уйига. Бундан ҳам ёмонроқ ҳодиса юз бермасдан жўнаб қолиш керак.

От боғлайдиган ғов олдида унинг оти билан ёнма-ён Гулсари турарди. Танабой яқинлашиши билан катта, узун, бақувват от бир оёғини қўйиб, иккинчи оёғини босди, қора, осойишта кўзлари ишонч билан унга тикилиб турди. Танабой паншаха билан унинг бошига қандай урганини йўрға аллақачон унутган эди. Шунинг учун ҳам у отда.

– Эсингдан чиқар, Гулсари, хафа бўлма, – шивирлади йўрғага Танабой. – Менинг қайғум оғир. Жуда оғир. – Отнинг бўйнидан қучоқлаб хўрсинди, ўтиб турган одамлардан уялганидан ўзини зўрға йиғидан тийди.

Отига миниб уйга жўнади. Александровка тепалигидан ўтгандан кейин Чоро унга етиб олди. Орқадан елиб келаётган йўрғанинг таниш туёқ товушларини эшитиши билан Танабой зарда билан лабини қимтиб, ўшшайди. Қайрилиб ҳам қарамади. Аламидан унинг кўнгли ғаш, кўз олди қоронғи эди. Энди Чоро бутунлай бошқа, аввалгига сира ўхшамасди. Мана бугун Қашқатоев бир бақириб бериши билан у

худди интизомли ўқувчидек итоаткорона ўрнига ўтириб қолди. Кейин нима бўлади? Одамлар унга ишонишади, у бўлса тўғри гапни айтишдан қўрқади. Ҳар гапида ўзини эҳтиёт қилиб гапиради. Буни унга ким ўргатди? Майли, Танабой қоқоқ одам, оддий колхозчи бўлсин, аммо у саводли, ҳамма нарсани билади, бутун умр раҳбар бўлиб юради-ку. Буларнинг ҳаммаси Сегизбоевлар ва Қашқатоевлар айтганидек эмас эканлигини наҳотки Чоро пайқамаса! Уларнинг сўзлари сирти ялтироқ, аслида эса ёлғон ва сафсатадан иборат эканлигини наҳотки билмаса. У кимни алдаяпти, нима мақсадда?

Чоро чопавериб қизиқ кетган йўрғани жиловидан тортиб етиб олганида, ёнма-ён кетаётганларида ҳам Танабой унга ўгирилиб қарамади.

– Мен бирга қайтамиз деб ўйлаган эдим, Танабой – деди у нафасини ростлаб. – Қарасам, сен жўнаб қолибсан...

– Сенга нима? – деди ҳамон унга қарамай Танабой. – Ўз йўлингга кетавер.

– Кел, гаплашиб олайлик. Юз ўғирма, Танабой. Дўстона, коммунистларча гапиришамиз, – гап бошлади Чоро ва гапи оғзида қолди.

– Мен сенга дўст эмасман, бунинг устига энди коммунист ҳам эмасман. Ҳа, сен ҳам кўпдан бери коммунист эмассан. Тилёғламалик қилипсан.

– Сен буни жиддий гапиряпсанми? – сўради Чоро, паст овоз билан.

– Албатта, жиддий. Сўз танлашни ҳам ўрганганим йўқ. Нимани, қаерда ва қандай гапиришни ҳам билмайман. Хайр бўлмаса, сен тўғрига кетасан, мен эса бу ёққа буриламман. – Танабой отни йўлдан четга бурди, қайрилмасдан ва дўстининг юзига бирон марта ҳам қарамасдан отни тўғри дала орқали тоққа ҳайдаб кетди.

У Чоронинг мурдага ўхшаб оқариб кетганини, қўлини чўзиб буни тўхтатишни истаганини ва кейин томирлари тортишиб, кўкрагини ушлаганча, йўрғанинг ёлига ётиб олганини, оғзини каппа-каппа очиб нафас олаётганини кўрмади.

– Аҳволим чатоқ, – пичирлади Чоро, чидаб бўлмас оғриқдан

ғужанак бўлиб, – вой, аҳволим ёмон! – хирилларди у кўкариб, нафаси қисилиб. – Тезроқ, овулга, Гулсари, тезроқ, овулга.

Йўрға қоронғи, кимсасиз даштда овул сари учиб борарди, устидаги одамнинг овози отни чўчитарди, овозида аллақандай кўрқинчли, ваҳимали нарса бор эди. Чопиб бораётиб Гулсари кўркувдан пишқиарар ва қулоқларини чимираарди. Одам эса эгар устида азоб чекар, ғужанак бўлиб, титраган қўллари ва тишлари билан отнинг ёлига маҳкам ёпишиб олган эди. Тизгин чопиб бораётган Гулсарининг бўйнида осилиб борарди.

XX

Кеч пайти эди, Танабой ҳали йўлда тоққа кетаётганида, овул кўчаларидан бир отлик чопиб ўтди, безовталанган итлар хурий бошлади.

– Ҳой, бу ҳовлида ким бор? Бу ёққа чиқ! – чақирди у ҳовли эгасини. – Идорага, партия мажлисига.

– Нима гап ўзи? Нега мунча шошилишч?

– Билмадим, – жавоб берди хабарчи. – Чоро чақиряпти. Тезроқ келишсин деди.

Чоронинг ўзи эса шу маҳал идорада ўтирган эди. Елкаларини стол четига қўйиб ҳансираб нафас олар, панжаси билан кўйлаги остидан кўкрагини қаттиқ ғижимларди. Оғриқ азобидан инграр, лабларини тишларди. Кўкариб кетган юзларидан совуқ тер чиқди. Қовоқлари кўқарган, кўзлари ичига тушиб кетганди. Баъзан у ҳушидан кетиб, назарида яна қоронғи даштликда йўрға устида келаётгандай эди, Танабойни чақиришни истарди-ю, у ништардай ботадиган сўзларни айтиб, орқасига ҳам қарамай кетарди. Танабойнинг сўзлари унинг юрак-бағрини ёндириб, ўртар эди...

Пичан устида ётиб бир оз дам олгандан сўнг парторгни кўлтиғидан ушлаб отхонадан бу ёққа олиб келдилар. Отбоқарлар уни ҳовлисига олиб кетмоқчи бўлдилар, лекин у бунга кўнмади. Коммунистларни чақириб келишга одам юбориб, энди уларни ана келади, мана келади деб кутарди.

Қоровул аёл чирокни ёқиб, Чорони холи қолдирди-да, даҳлиздаги печкага ўт қўйиш билан овора бўлди, у баъзан қия очилган эшикдан қараб уҳ тортиб, бошини чайқаб кўярди.

Чоро одамларни кутарди, вақт эса имиллаб ўтаётган эди. Унга ато қилинган ва кўпгина қисмини яшаб бўлгандан кейингина қадрига ета бошлаган бу ҳаёт энди ҳар дақиқа сайин аччиқ ва аламли томчилар сингари томиб тамом бўлаётгандай эди. У кунлари ва йиллари қандай ўтганини пайқамай қолди. Ҳаш-паш дегунча улар меҳнат билан ўтиб кетди. Унинг кутган нарсасининг ҳаммаси рўёбга чиқмади; ҳамма нарса у истаганча бўлмади. Ҳаракат қилди, курашди, бироқ мушкулдан қутулиш учун, юриш бунчалик хатарли бўлмасин учун аллақаерларда чекинди, четлаб ўтди. Аммо уларни четлаб ўтолмади. Тўқнаш келиб қолишдан кўрқиб юрган куч уни боши берк кўчага сиқиб қўйган эди, энди чекиниш мумкин эмасди, йўл тамом бўлганди. Эҳ, агар у ўз хатосини эртароқ тушунгандами, ҳаёт кўзига тик қарашга ўзини вақтлироқ мажбур этгандами...

Ҳаёт аччиқ ва аламли томчилар сингари томиб тугаб бораётганди. Одамлар тезроқ келақолса бўлмайдами! Мунча узоқ куттиришяпти!

«Фақат улгурсам бўлгани, – кўрқув аралаш ўйларди Чоро. – Ҳаммасини айтишга улгурсам бас! – Бу умидсиз, унсиз нидо билан сўниб тугалланаётган ҳаётини сақлаб турарди. Ўзини дадил тутишга ҳаракат қилиб, сўнгги жангга ҳозирланарди. – Ишнинг қандай содир бўлганлигини, бюронинг қандай ўтганлигини, Танабойнинг партиядан қандай чиқарганликларини ҳаммасини гапириб бераман. Билиб қўйишсин: мен райкомнинг бу қарорига кўшила олмайман. Билиб қўйишсин: мен Танабойнинг партиядан чиқарилишига рози эмасман. Алданов ҳақида қандай фикрда бўлсам, барини айтиб бераман. Майли, мендан кейин унинг маърузасини эшитишсин. Майли, коммунистлар ҳал қилишсин.

Мен ким эканлигимни батафсил сўзлаб бераман. Колхозимиз ҳақида, кишилар ҳақида гапираман... Фақат улгуриш керак, тезроқ келишса эди, тезроқ...»

Биринчи бўлиб хотини дори билан етиб келди. У жуда кўрқиб кетган эди, бир нарсалар деб йиғларди.

– Ақлинг жойидами ўзи? Нахотки шу мажлислардан тўймаган бўлсанг. Юр уйга. Ранг-рўйингга қара, ҳеч бўлмаса ўзинг тўғрингда ўйлаб кўрсанг-чи.

Чоро эшитишни истамасди. Дорини ичатуриб қўл силтади. Тишлари стаканга урилиб, кўкрагига оқиб тушди.

– Ҳечкиси йўк, энди ўзимни яхши сезяпман, – дерди у бир маромда нафас олишга ҳаракат қилиб. – Сен мени у ерда кутиб тур, кейин бошлаб олиб кетасан. Қўрқма, боравер.

Кўчада кишиларнинг оёқ товуши эшитилиши билан Чоро стол ёнида қаддини ростлади, ўзининг сўнги бурчи деб ҳисоблаган нарсаларни адо этиш учун оғриққа бардош бериб, бор кучини тўплади:

– Нима ҳодиса юз берди? Сенга нима бўлди, Чоро? – сўрашарди ундан.

– Ҳеч нима. Ҳозир айтаман, ҳаммаси келишсин, – жавоб берди у.

Умр аччиқ ва аламли томчилар сингари томиб, тугаб бораётганди.

Коммунистлар тўпланишганда парторг Чоро Саёқов столдан туриб, бошидан телпагини олди ва партия мажлисини очиқ деб эълон қилди...

XXI

Танабой уйига тунда етиб келди. Жайдар ҳовлига фонарь кўтариб чиқди. Кутавериб кўзлари тўрт бўлганди. У эрига кўзи тушиши биланок аллақандай мусибат юз берганини англади. Танабой жимгина отининг сувлиғини чиқарди, эгарини олиб қўйди. Жайдар эса чирокни тутиб турарди. Танабой лом-мим демасди. Унинг бу сукути тобора даҳшатлироқ бўлиб туюларди. Бечора Жайдар бўлса уни хурсанд қилмоқчи эди: тумандан бир оз хашак, сомон ва арпа уни келтиришганди. Ҳаво ҳам анча исиб, қўзиларни яйловга чиқардилар, улар энди майсаларни чимтиб емоқдалар.

– Бектойнинг отарини олиб кетишди, янги чўпон юборишди, – деди у.

– Э, Худо урсин, ўша чўпонингни ҳам, Бектой-у отарингни ҳам.

– Чарчадингми?

– Нега чарчар эканман? Партиядан ҳайдашди!

– Секинроқ, сакмончилар эшитиб қолишади.

– Эшитса нима? Нега яширар эканман. Дайди итдек ҳайдаб юборишди. Шундай қилишлари керак эди. Сени ҳам шундай қилиш керак. Биздақангиларга бу ҳам оз. Нега туриб қолдинг? Мунча анграясан?

– Бориб дам олгин.

– Буни ўзим ҳам биламан.

Танабой қўйхона томон кетди. Қўйларни кўздан кечирди. Сўнг қўрага чиқиб, қоронғида тентираб юрди-да, яна қўйхонага қайтиб келди. Ўзини кўярга жой тополмасди. У овқатланишдан ҳам, гапиришдан ҳам бош тортган эди. Бир бурчакдаги сомон устига ўзини ташлаб кимир этмай ётди. Тирикчилик, кундалик ташвиш, ҳадиксирашлар энди бир пул эди. Унинг кўнглига қил сиғмасди. Яшашни ҳам, ўйлашни ҳам, атрофдаги бирон нарсани кўришни ҳам истамасди.

Танабой у ёққа ағанарди, бу ёққа ағанарди, ҳамма нарсани эсдан чиқариб ухламоқчи бўларди. Бироқ ҳамма нарсани унутиб бўлармиди? У яна ўтган ишларни эслади. Бектойнинг қай тарзда отарни ташлаб кетганлиги, оппоқ қорда унинг қора излари қолганлиги, Бектойнинг сўзига жавобан оғиз оча олмаганлигини бирма-бир эсга олди, яна Сегизбоевнинг йўрға устидан туриб бақириб, оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан уни сўккани, турмага соламан деб дўк ургани, туман партия комитетининг бюросида Танабойни зарарли шахс ва халқ душмани деб атаганларини хаёлдан ўтказди. Шу билан ҳамма нарса, унинг бутун ҳаёти тугагандай эди. Яна бирон бир жарга йиқилиб тушиб бўйни синмагунча паншахани ушлаб, қоронғи тун қаърига қараб чопиш, додлаш, фарёд чекишни истарди.

Кўзи уйқуга кетаркан, у бундай ҳаётдан кўра ўлим афзал деб ўйларди. Ҳа, ҳа, ўлим афзал!

...Боши оғриб уйқудан турди. Бир неча дақиқа ўзининг қаердалигини, нима бўлганлигини англай олмади. Ён-атрофида

қўйлар йўталишар, кўзичоқлар маърашарди. Энди билса қўйхонада ётган экан. Ҳовлида тонг ёришиб келмоқда. Нега уйғонди? Нима учун? Уйғонмагани маъкул эди. Биргина ўлимдан бошқа илож қолмади, ўзини ўлдириши керак.

...Шундан сўнг у ариқдан ҳовучлаб сув ичди. Сув ниҳоятда совуқ бўлиб, юзи юпқагина музлаган эди. Қалтироқ бармоқлари орасидан сув шилдираб оқиб тушар, у бўлса яна ҳовучини сувга тўлдириб, сипқориб ичарди. Бир оз нафасини ростлаб ўзига келди, фақат шундагина у ўзини ўлдириш ҳақидаги фикри аҳмоқона фикр эканлигини тушуниб етди. Инсонга бир марта бериладиган ҳаётдан қандай қилиб ўзини маҳрум этиш мумкин?! Сегизбоевлар шунга арзийдими? Йўқ, ҳали Танабой яшашни хоҳлайди, ҳали у тоғни талқон қилади...

Уйига қайтиб келиб милтиқ ва патронтошни секингина бекитиб қўйди ва шу куни кечгача ишлади. Хотини билан қизчалари ва сакмончи аёллар билан ширин муомалада бўлмоқчи эди-ю, лекин хотинлар бирон нарсани сезиб қолишмасин деб ўзини қўлга олди. Хотинлар эса, гўё ҳеч нарса рўй бермагандай, ҳамма иш жойида экандай, ўз ишлари билан машғул эдилар. Танабой уларнинг бу қилиғидан ғоят хурсанд эди ва лом-мим демасдан ишни давом эттираверарди. У яйловга чиқиб, қўйларни ҳайдаб келишга ёрдам берди. Кечқурун ҳаво айний бошлади. Қор ёки ёмғир ёғиши аниқ эди. Чор- атрофдаги тоғларни туман қоплаб, кўк юзини қалин булутлар чулғаб олган эди. Яна кўзичоқларни совуқдан асраш ҳақида бош қотириш керак. Яна қирғин бошланмасин учун қўйхонани тозалаб, остига сомон сочиш лозим эди. Танабой диққат бўлар, лекин ўтган воқеаларни имкон қадар унутишга, умидсизликка тушмасликка ҳаракат қиларди.

Ҳаво қоронғилашганда қўрада бир отлиқ пайдо бўлди. Жайдар уни қарши олди. Улар алланималар ҳақида гаплашишарди. Бу вақт Танабой қўйхонада иш билан банд эди.

– Бир дақиқага бу ёққа чиқ, – хотини уни чақирди, – бир одам келибди. – Танабой хотинининг овозидан қандайдир кўнгилсиз воқеа

рўй берганини сезди.

Ховлига чиқиб, отлиқ билан кўришди. У одам қўшни овулниги чўпони экан.

– Э, Айтбой, сенмисан? Отдан туш. Қаерлардан сўраймиз?

– Овулдан келаётирман. Бир иш билан борган эдим. Айтишларича, Чоро қаттиқ касал экан. Сен албатта олдига борармишсан. Шундай деб тайинладилар.

«Яна Чоро». Унутилган ғам-аламлар яна қайтадан янгиланади. Танабой унинг дийдорини кўришни истамасди.

– Нима, мен дўхтиримдим? У ҳамиша касал. Усиз ҳам ташвишим бошимдан ошиб ётибди. Кўриб турибсан-ку, хавонинг авзойи ҳам бузилиб келяпти.

– Борасизми, бормайсизми, бу ёғини ўзингиз биласиз. Менга тайинлаган гапларини келиб айтдим. Хайр, вақтим зик, кеч тушиб қолди.

Айтбой отини йўлга бурди-ю, лекин яна жиловини тортиб деди:

– Танака, яна бир ўйлаб кўр. Аҳволи ёмон. Ўғлини ўқишдан чақиртирибдилар. Вокзалга кутиб олгани кетишибди.

– Хабар келтирганинг учун раҳмат. Аммо мен бормайман.

– Боради, – уялиб-қизариб гапга аралашди Жайдар, – ташвиш тортманг, боради у.

Танабой индамади. Аммо Айтбой бир оз узоқлашгач, хотинига ўшқирди:

– Сен бу одатингни ташла. Нега менинг номимдан сен жавоб берасан? Нима қилишимни ўзим биламан. Бормайман дедимми, бормайман!

– Нима деяётганингни биляпсанми, Танабой?

– Ўйлаб ўтиришимнинг ҳожати йўқ. Етар энди. Андиша қила-қила партиядан ҳам чиқиб қолдим. Менинг энди ҳеч кимим йўқ. Мен касал бўлсам, бирон кимса кўргани келмасин. Бир ўзим пешонамдагини кўрарман! – деди ғазаб билан қўл силтаб ва қўйхона томон одимлаб кетди.

Лекин кўнгли ҳамон жойига тушмасди. Она қўйлар олдидан янги туғилган кўзичоқларни кўтариб, уларни бир бурчакка элтиб қўяр,

қўйлар орасида юриб бораётиб, маъраётган қўйларга «чу» деб, ўз-ўзича дўнғиллаб қўярди:

– Аллақачонлар кетганида бунчалик азоб тортмасди. Қачон қарасанг юрагини чангаллаб юради-ю, лекин эгардан тушмайди. Бошлиқ эмиш! Елкамнинг чуқури кўрсин сени. Хафа бўлсанг бўлавер, мен ҳам сендан хафаман. Ҳеч ким билан ишим йўқ...

Ховли қоронғи. Қор аста-секин ёға бошлади. Коинот шу даражада хомуш ва сокин эдики, ҳатто қор заррачаларининг ерга тушаётгани ҳам эшитиларди.

Танабой ўтовга кирмади, хотини билан гаплашишдан ўзини олиб қочиб юрди. Жайдар ҳам унинг олдига келмасди. «Ўша ерда ўтирсанг ўтиравер, – деб ўйлади Танабой. – Лекин мени боришга мажбур этолмайсан. Энди мен учун буларнинг ҳаммаси аҳамиятсиз. Мен билан Чоро мутлако бегона кишилармиз. Унинг йўли бошқа, менинг йўлим бошқа. Олдин дўст бўлсак энди бегонамиз. Агар мен унинг дўсти бўлсам шу маҳалгача у қаерда эди? Йўқ, мен учун энди бу аҳамиятсиз...»

Охири Жайдар унинг олдига келди. У эрининг кишилик чакмони, янги этик, белбоғ, қўлқоп ва телпагини келтирганди.

– Кийимингни кий, – деди у.

– Бекорга уриняпсан. Ҳеч қаерга бормайман.

– Вақтни ўтказма, бирон ҳодиса содир бўлса, кейин ўзинг умр бўйи пушаймон бўлиб юрасан.

– Пушаймон бўлмайман. Ҳеч қандай ҳодиса ҳам рўй бермайди. Бир оз ётади-да, яна ишига чиқиб кетади. Биз уни энди кўрибмизми.

– Танабой, мен сендан ҳеч вақт бирон нарса илтимос қилмаган эдим. Мана энди сендан илтимос қиламан: алам-қайғуларингни менга қолдиргин-у, ўзинг боргин, бир одамгарчилик қил!

– Йўқ! – қайсарлик билан бош чайқади Танабой. – Бормайман. Энди мен учун буларнинг ҳаммаси барибир. Сен одоб ва одатни ўйлайсан. «Одамлар нима дейди» деб ўйлайсан энди. Менинг ҳеч нарса билан ишим йўқ.

– Эсингни йиғиб ол, Танабой. Мен бориб оловдан хабар олай, яна кигизга чўғ сачрамасин.

Жайдар эрининг уст-бошларини унинг олдида қолдириб кетди. Лекин Танабой ўрнидан кимирамлади. Бир бурчакда хаёлга чўмиб ўтираверди, ўз қарорини бузишга журъат этолмади. Чорога айтган сўзларини ҳам хотирасидан чиқариб ташлай олмасди. Энди-чи: «Ассалому алайкум, бир кўриб кетай деб келдим, соғлигинг қалай? Бирон ёрдамим керак эмасми» деб борсинми? Йўқ-йўқ, у бундай қила олмайди, бунга одатланмаган.

Жайдар қайтиб келди:

– Ҳали кийимларингни киймадингми?

– Жонимга тегаверма. Бормайман дедим-ку...

– Ўрнингдан тур! – Ғазаб билан бақирди Жайдар. Танабой худди командирнинг буйруғини бажарган солдатдек ўрнидан сакраб турганини сезмай қолди. Жайдар яқин келиб фонарнинг хира шуъласида ғам чўккан ғазабли кўзларини эрига тикди. – Агар сен эркак бўлмасанг, инсон бўлмасанг, муштипар бир ожиза бўлсанг, сен учун мен бораман, сен эса лаб-лунжингни осилтириб ўтиравер! Ҳозироқ жўнайман. Бор, отни дарҳол эгарла.

Танабой хотинининг фармонига бўйсуниб, отни эгарлагани кетди. Эшикда майдалаб қор ёғаётган эди. Зулмат гўё гирдобдек чархпалаксимон товушсиз айланарди. Зим-зиё қоронғиликда ҳатто тоғлар ҳам кўринмасди. «Энди бу кўргилик ҳам бор экан! Шундай қоронғи кечада танҳо ўзи қаерга боради? – қоронғида от устига эгар ташлар экан, дилидан ўтказди у, – қошки гапга кирса. Айтганини қилмасдан қўймайди. Ўлдирсанг ҳам қайтмайди. Йўлда бирон ҳодиса юз берса нима бўлади? Ҳе, ўзидан кўрсин...»

Танабой отни эгарлади-ю, ўз-ўзидан уялиб кетди. «Ростдан ҳам одам эмасман. Мени хафа қилишди деб ақлимни еб қўйибман. Ранжиганимни ҳаммага намойиш этиб юрибман: мана кўринг, мен қандай ғамгин, аҳволим нақадар оғир деб жар солмоқдаман. Бечора хотинимни ҳам қийнаб юбордим. Унда нима гуноҳ? Нега уни бунчалик қийнайман? Бу ишим яхшиликка олиб бормайди. Мен ярамас одамман. Ҳайвонман, ҳа ҳайвон!»

Танабой иккиланиб қолди. Лекин ўз гапидан қайтиш ҳам осон эмас эди. У бошини қуйи солганича уйга қайтиб келди.

– Эгарладингми?

– Ҳа!

– Бўлмасам мин, – деди-да, Жайдар плашни узатди. Танабой индамай кийина бошлади. У хотинининг биринчи бўлиб мурсога келганидан хурсанд эди. Айни вақтда у хўжакўрсинга саркашлик қилиб:

– Эртага борсам-чи? – деди.

– Йўқ, ҳозир йўлга туш. Кейин кеч бўлади.

Тоғларни секин-аста тун зулмати қоплаб олаётган эди.

Лайлак қор секин-аста, бир маромда учиб тушаётганди. Танабой қоп-қоронғи ёнбағирлар бўйлаб бир вақтлари тарк этган дўсти томон танҳо елиб борарди. Бошига, елкаларига, соқоли ва қўлларига қор учкунлари ёпишиб қоларди. Танабой эгарда қимирламай ўтирар, устидаги қорларни ҳам қоқмасди. Шу зайлда хаёл суриш қулай эди. У Чоро ҳақида, уларни бир-бирига узоқ йиллар дўст қилиб қўйган нарсалар ҳақида ўйларди. Чоро унга савод ўргатган пайтларини, кейин эса биргаликда комсомолга ва сўнгра партияга кирган кезларини ўйларди. Бир вақтлари Чоро билан канал қурилишида бирга ишлаганларини, кунлардан бирида Чоро Танабойнинг сурати билан у ҳақда кичик мақола босилган газетани ҳаммадан олдин олиб келиб, ҳаммадан олдин Танабойнинг қўлини сиқиб табриклаганини эслади.

Танабойнинг кўнгли борган сари юмшар ва қалбини аллақандай ногаҳоний ташвишли ҳис қамраб олар эди: «Ҳозир аҳволи қандай экан-а? Борди-ю, ҳақиқатда ҳам аҳволи оғир бўлса-чи? Нега ўғлини чақиртирди экан? Ёки унга бирон нарса демокчимикан? Васият қилиб, видолашмоқчимикан?..»

Тонг ёришиб келмоқда. Ҳамон чарх уриб қор ёғарди.

Танабой отини ҳайдаб елдириб кетди. Ҳадемай анави тепаликлар этагидаги пастқамликда овул кўринади. Чоронинг холи нима кечди экан? Тезроқ етиб бориш керак.

Ногоҳ овул томондан тонг сукунати ичида алланечук мунгли нола қулоғига чалинди. Гўё кимнингдир фарёди эшитилиб яна жимиб қолди. Танабой отнинг жиловини тортиб, шамол келаётган ўша томон

кулоқ солиб турди. Ҳеч нарса эшитилмасди. Эҳтимол, унинг кулоғига шундай эшитилгандир.

От Танабойни тепаликка олиб чиқди. Пастликда, қор остида қолган полизлар ва яланғоч дарахтлар орасида кимсасиз овул кўчалари чўзилиб ётарди. Ҳали эрта бўлгани учун кўчаларда ҳеч ким кўринмасди. Фақат бир ҳовли олдида одамлар тўдаси қорайиб кўринар, отлар дарахтларга қантариб кўйилган эди. Бу Чоронинг ҳовлиси эди. Нега у ерда одамлар бунчалик кўп. Нима бўлди экан? Наҳотки...

Танабой узангида қоматини ростлаб, энтика-энтика муздек ҳаводан чуқур бир нафас олди-да, жимиб қолди. Ва шу заҳотиёк отини пастликка қараб солди. Йўғ-э. Бундай бўлиши мумкин эмас. Кўнгли беҳузур бўла бошлади, гўё у ерда содир булган бирон воқеа учун ўзини гуноҳкор деб ҳис этар эди. Ягона дўсти абадий кўз юмиш олдида видолашмоқ учун чақирса-ю, у қайсарлик қилиб, ўжарлик қилиб, аразлаб юрса. Энди у нима деган одам бўлди. Нега хотини унинг юзига «туф» демади? Жон талвасасида ётган кишининг охириги илтимосига кулоқ солишдан ҳам шарафлироқ нарса борми бу дунёда?

Танабойнинг кўз ўнгида яна ўша Чоро йўрға саманда орқасидан етиб келган дашт йўли намоён бўлди. Ўшанда у Чорога нималар демаганди? Унинг бу гуноҳларини кечириб бўладими энди?

Танабой от устида ўз айби ва ор-номус юки остида эгилганича қорли кўчадан эс-ҳушидан айрилиб борарди.

У бирдан Чоро ҳовлиси рўпарасида бир гуруҳ отлиқларни кўрди. Улар овоз чиқармасдан тўпланишиб келишарди. Кутилмаганда улар эгарда тўлғанишиб бараварига дод-фарёд чека бошладилар.

– Ўй-бай, бовурим-ой! Ўй-бай, бовурим!

«Қозоқлар келишибди», – деди Танабой ва дўстидан жудо бўлганини энди билди. Дарёнинг нарёғидан келган қўшни қозоқлар Чоро учун энг яқин биродарлари ва қўшнилари учун бутун округда мўътабар бўлган, ўзларининг яқин дўстлари учун кўз ёши тўкар эдилар. «Раҳмат сизларга, дўстлар, – кўнглидан ўтказди Танабой. – Ота-боболаримиз давридан бери сизлар шодлигимизга ҳам, ғам-андухимизга ҳам шерик эдингиз, тўй-у улоқларни бирга ўтказар эдик.

Ҳа, дўстлар йиғланг, биз билан йиғланг!»

Уларга кўшилиб Танабойнинг ўзи ҳам бор овоз билан фарёд чекиб бутун тонгги овулни ларзага келтирди:

– Чоро-оо! Чоро-о-о-о! Чоро-о-о-о!

У отини йўрттириб борар экан, эгар устида у ёқдан-бу ёққа чайқалиб бу дунёдан кўз юмган дўсти хотираси учун зор-зор йиғлар эди...

Мана Чоронинг ҳовлиси. Гулсарини эшик олдига боғлаб кўйибдилар, унинг устида мотам ёпиғи. Сағрисига тушаётган қор учкунлари аста-секин эриб кетаётган эди. Гулсари энди эгасиз қолди. Қуруқ эгар билан турарди.

Танабой ўзини отининг ёлига ташлар, қаддини кўтариб, яна ташланар эди. Кишиларнинг юзини туман босгандек зўрға ажрата оларди. Ҳамма ёқда йиғи-сиғи. Ғала-ғовур ичида кимнингдир:

– Танабойни отдан тушириб, Чоронинг ўғли олдига олиб боринглар, – деганини ҳам эшитмасди.

Бир неча киши уни отдан туширишга ёрдамлашди, қўлтиғидан олиб, одамлар орасидан олиб ўтишди.

– Мени кечир, Чоро, мени кечир! – йиғларди Танабой.

Ҳовлида Чоронинг ўғли студент Шомансур уй деворига юзини кўйганича турарди. У ўгирилиб жиққа ёшга тўлган кўзларини Танабойга тикди. Улар йиғлаб кучоқлашиб кўришишди.

– Сен отангдан, мен дўстимдан жудо бўлдик! Мени кечир Чоро! Мени кечир! – энтикиб хўнграб йиғларди Танабой...

Сўнгра уларни ажратишди. Шу пайт Танабойнинг кўзи, ёнида турган хотинлар орасидаги Бибижонга тушди. У Танабойга қараб кўз ёшларини дув-дув тўкарди. Уни кўриш билан Танабой янада хўнграб йиғлаб юборди.

У Бибижоннинг яқинроқ келиб, тасалли беришини, кўз ёшларини артишини истарди. Аммо у яқин келмади. Жойида турганича йиғларди. Танабойни бошқалар овутмоқчи бўлишарди.

– Бас қил, Танабой, йиғидан наф йўқ, бўлди энди.

Бундан унинг дард-алами ошиб, яна зор-зор йиғларди.

XXII

Пешиндан сўнг Чорони дафн этдилар. Қуёшнинг сўник гардиши ҳаракатсиз оқиш булутлар орасидан зўрға кўринарди. Ҳамон ҳаводан юмшоқ ҳўл қор парчалари учиб тушаётган эди. Кўмишга кетаётганлар кумушдек оппоқ далада тинч оқар қорамтир дарё каби оқиб бораётган эди. Бу дарё гўё бу ерда қутилмаганда пайдо бўлиб, биринчи дафъа ўзига йўл очиб бораётгандай эди. Олдинда бортлари очиқ машинада дафн этиладиган оппоқ наматга маҳкам ўраб қўйилган Чоронинг жасадини олиб кетаётган эдилар. Унинг ёнида хотини, бола-чақалари, қариндош-уруғлари ўтиришарди. Қолган бошқа отлиқлар эса машинага эргашиб борарди. Танабой ва Шомансур машина орқасидан пиёда боришарди. Танабой марҳум дўстининг оти – эгарлоғлиқ Гулсарини етаклаб олганди.

Овулдан чиқаверишда йўл юмшоқ қор билан қопланган эди. У от туёқлари остида топталиб, одамлар кетидан қора бир тасма сингари чўзилиб борарди. Бу йўл гўё Чоронинг сўнгги йўлини белгилаб бераётгандай, тепалик орқали қабристонга бурилди. Энди бу ерда Чоронинг йўли тугар эди.

Танабой отни жиловидан ушлаб етаклаб борар экан, унга қараб ўз ичида шундай деярди:

«Икковимиз Чоромиздан ажралдик, Гулсари. Энди у йўк, энди уни топиб бўлмайди... Ўша куни мени нега чақирмадинг, мени йўлда тўхтатмадинг? Худо сенга тил бермаган-да. Мен инсон бўлсам ҳам сендан тубан эканман. Ўз дўстимни йўл ўртасида ташлаб кетдим, унга қайрилиб ҳам қарамадим, йўлимдан ҳам қайтмадим, ўйлаб ҳам кўрмадим. Чорони мен ўлдирдим, ҳа, сўз билан ўлдирдим, сўз билан...»

Танабой йўл бўйи то қабристонга бора-боргунча Чородан кечирим сўраб борди. Қабристонда, Шомансур билан биргаликда лаҳадга тушиб Чоронинг жасадини мангу ётоғига қўяётганда ҳам:

– Алвидо, Чоро! Мени кечир, эшитяпсанми, Чоро, мени кечир! – дер эди.

Аввал одамлар кафтларида сиқимлаб тупроқ ташлашди. Сўнг чор

тарафдан белкураклар билан тупроқни суриб тушира бошлашди. Бирпасда гўр тўлиб, устида янги бир қабр ҳосил бўлди.

Кечир, Чоро!..

Фотиҳадан сўнг Шомансур Танабойни бир чеккага чақириб:

– Сизда ишим бор, Танака, гаплашиб олишимиз керак, – деди.

Улар ҳовли орқали одамлар орасидан – тутаб ётган самоварлар ва гулханлар олдидан ўтиб, бокқа чиқишди. Ариқ лабидан юриб полизнинг нариги ёғидаги янги йиқитилган дарахт танасига бориб ўтиришди. Улар бир оз жим ўтиришди, ҳар бири ўзича хаёл сурарди. «Инсон ҳаёти шу экан-да, – ўйларди Танабой. – Кечагина бола бўлган Шомансур бугун ажабтовур йигит бўлиб қопти. Ғам-ғусса уни яна улғайтириб кўйибди. Энди у Чоронинг ўрнига ўринбосар бўлиб қолди. Энди бир-биримиз билан тенг одамлардек гаплашамиз. Шундай ҳам бўлиши керак. Ўғиллар оталарининг ўрнини эгаллайди. Ўғиллар отанинг ишини давом эттиришади. Илоҳим, отасидек бўлсин. Лекин бизлардан илгарилаб кетишсин, ақл-фаросатда, ишбиларманликда биздан юксак кўтарилишсин, халққа хизмат қилиб ўзлари ҳам бахтли бўлишсин. Биз – оталар: биздан ўзиб кетсинлар, биздан кўра яхшироқ ишлаб, яхшироқ яшасинлар деган умидда фарзанд ўстирамиз... Ҳа, бизнинг умидимиз шу».

– Шомансур, сен энди оила бошлиғисан, – кексалардек соқолини силаб деди Танабой. – Энди сен Чоронинг ўрнини босасан. Мен эса сенинг гапларингга қулоқ соламан.

– Танака, мен отамнинг васиятини сизга айтишим керак, – деди Шомансур.

Танабой бир сесканиб тушди, ўғлининг гапириши ва овозидан отасининг сўз оҳанги эшитилди, ўша йигит Чоронинг руҳиятини ҳис этди. Чоронинг ёшлик йилларини Шомансур билмасди, Танабой эса уни биларди ва эса яхши сақлаб қолган эди. Танишлари тирик экан, инсон ўлмайди, деб бекорга айтишмаган экан.

– Қулоғим сенда, ўғлим.

– Мен отамни кўз юммасдан олдин кўришга муяссар бўлдим, Танака. Кеча тунда ўлимидан бир соат илгари етиб келишга улгурдим. Охири нафасга қадар эс-хуши ўзида эди. Кўзлари, Танака,

сизга интизор эди. «Танабой қани? Келмадими?» деб ҳадеб сўрарди. Биз эса сизни йўлда, ҳозир етиб келади, деб тасалли берардик. Афтидан сизга нимадир айтмоқчи эди, лекин муяссар бўла олмади.

– Ҳа, Шомансур. Бизнинг бир-биримиз билан кўришишимиз жуда зарур эди. Бир умрга дилимда армон бўлиб қолди. Бунга мен айбдорман. Эртароқ етиб келолмадим.

– Отам менга бир нарсани тайинлади. Ўғлим, Танакангга айтгин, кечирим сўрайман, гина-кудурат сақлаб юрмасин, менинг партия билетимни унинг ўзи туман партия комитетига олиб бориб топширсин. Менинг билетимни Танабойнинг ўзи, ўз қўли билан элтиб топширсин, яна унутмагин, албатта унга етказгин. Шундан сўнг хушидан кетди. Қийналди. Жон бераётганда ҳам кимнидир кутаётгандай қаради. Йиғи аралаш алланималарни уқтирди, аммо биз англай олмадик.

Танабой индамай ўтирар, ҳиқ-ҳиқ йиғлаб, соқолини силарди. Чоро кетди. Ҳа, Танабойнинг дилини яримта қилиб, ҳаётининг бир қисмини олиб кетди.

– Сўзларинг учун раҳмат, Шомансур, барака топ. Отанга ҳам раҳмат, – деди ниҳоят Танабой ўзини кўлга олиб. – Лакин менинг кўнглимни бир нарса ғаш қилмоқда. Сен мени партиядан чиқарганларини биласанми?

– Биламан!

– Партиядан ҳайдалган бўлатуриб Чоронинг партия билетини қандай қилиб райкомга элтаман. Бундай қилишга ҳаққим йўқ-ку!

– Билмадим, Танака. Ўзингиз биласиз. Мен отамнинг васиятини бажармоғим лозим. Мен сиздан яна ўтиниб сўрайман, отамнинг сўзини ерда қолдирманг.

– Мен жон-дилим билан бажарар эдим. Аммо бошимга мусибат тушган. Ўзинг элтиб топширсанг дуруст бўлмасмикан-а, Шомансур?!

– Йўқ, бўлмайди. Отам сўраган нарсасини ўзи яхши билган. Модомики, у сизга ишонибди, нега энди мен ишонмас эканман? Туман партия комитетига бориб айтинг, Чоро Саёқовнинг васияти шундай экан, денг.

Ҳали тонг отганича йўқ эди, Танабой каллайи сахарлаб туриб

овулдан чикди. У ўша учқур отга миниб олганди, ҳа, ўша яхши ва ёмон кунларида садоқатли ҳамдами Гулсарининг устида ўтирарди. Саман йўл четидаги музлаб қолган ерни оёқлари билан эзиб-сачратиб елиб борарди. У бу сафар ўзининг собиқ хўжайини, марҳум коммунист дўсти Чоро Саёқовнинг махсус топшириғи билан туманга бораётган Танабойни элтарди.

Олдинда, чексиз сахро этагидан аста-секин тонг ёришиб келарди. Субҳ оғушидан туғилган шафақ ғира-шира уфқни тобора нурафшон этарди...

Йўрға от ўша шафақ томон, хануз фалак этагида ёлғиз ўзи ёғду сочаётган юлдуз томон интиларди. Унинг танҳо ўзи дўпир-дўпир йўрғалаб, кимсасиз ёлғиз оёқ дашт йўлларига жон киритиб борарди, Танабой кўпдан бери саман йўрғани минмаган эди. Гулсари одатдагидай жуда ҳам тез ва текис йўрғалаб борар эди. Шамол отнинг ёлини тараб, ёл Танабойнинг юзларига уриларди. Ҳа, Гулсари кучга тўлган ажойиб от эди.

Танабой йўлда хаёл суриб борди, ўй-хаёлларининг бошига етолмади: Нега Чоро ўлими олдидан ўз партбилетини райкомга элтиб топширишни унга – партиядан чиқарилган Танабойга васият қилди? Чоронинг бундан мақсади нима эди? Ёки уни синамоқчи бўлдимикан? Ё эҳтимол, бу билан Танабойнинг партиядан ҳайдалишига асло рози эмаслигини билдирмоқчими? Энди бу муаммони асло еча олмайсан. Чоро энди ҳеч қачон ҳеч нарса дея олмайди. Ҳа, бу дунёда «ҳеч қачон» каби даҳшатли сўзлар мавжуд. Шу билан гап тамом...

Яна аллақандай фикрлар унинг миясини чулғаб олди, Бутунлай хаёлидан чиқариб ташламоқчи бўлган нарсалар яна жонлана бошлади. Йўқ, ҳали «тамом» дейишга эрта.

Чоронинг васияти ёдида. У дўстининг билети билан районга боради, дўсти ҳақида нимаики билса, ҳаммасини тўкиб-сочади, халқ учун, Танабойнинг ўзи учун Чоронинг қилган яхшиликларини бирма-бир айтиб беради. Ўзи ҳақида ҳам гапириб беради, зероки, дўсти билан у бир қўлнинг эту тирноғидек эдилар.

Ҳа, уларнинг ёшлик кезларида қандай бўлганликларини ва қандай ҳаёт йўлини босиб ўтганликларини ҳамма билиб қўйсин. Зораки,

одамлар Танабой билан Чорони ҳаёт вақтларида ҳам, вафотларидан кейин ҳам бир-биридан ажратиш инсофдан эмаслигини тушуниб етсалар. Фақат гапига кулоқ солсалар бас, кўнгил дардини изҳор этишга имкон берсалар бўлгани.

Танабой райком секретари қошига қандай кириб боришни, Чоронинг партия билетини унинг столи устига қўйиб барча бўлиб ўтган воқеаларни қандай айтиб беришини ўйлаб борарди. Ўз гуноҳини бўйнига олиб кечирим сўрайди, ўзини яна партия сафига қайтаришни илтимос қилади, чунки у партиясиз яшай олмайди, бусиз ўз ҳаётини ҳам тасаввур қила олмайди.

Бордию партиядан ўчган шахснинг партиявий ҳужжатни келтиришга нима ҳаққи бор, дейишса-чи. «Сен коммунистнинг партбилетига қўл тегизмаслигинг, бундай ишларга аралашмаслигинг керак эди. Сендан бошқа одам топиларди», дейишса-чи! Чоронинг сўнги истаги шу эди-ку ахир! У ўлими олдидан шундай васият қилган эди. Буни ўғли Шомансур ҳам тасдиқлайди. «Ҳе, жон талвасада, беҳушлиқда одам нималарни гапирмайди дейсан». Унда Танабой нима деб жавоб беради...

Гулсари музлаб ётган йўлдан тасирлатиб чошиб борарди. Мана, у бепоён даштни орқада қолдириб, Александровка тепалигига чиқиб олди. Гулсари елиб борарди. Танабой туман марказига қандай етиб борганини билмай қолди.

Туман ташкилотларида иш куни эндигина бошланган эди. Танабой ҳеч қаерда тўхтамасдан жикқа терга ботган йўрғани тўғри райком биноси томон ҳайдади. Отни қозик-қа боғлади, уст-бошини қокди ва юраги «дук-дук» уриб райком биносига кирди. Унга нима дер эканлар? Қандай қабул қилишар экан? Коридорда ҳеч ким кўринмасди. Ҳали кишилар овуллардан келиб улгурмаганди. Танабой Қашқатоевнинг қабулхонасига кирди.

- Салом,— деди у секретарь қизга.
- Салом!
- Ўртоқ Қашқатоев ўзларидами?
- Ҳа, ўзларида.
- Ундай бўлса, кириб у кишига айтинг, партия ташкилотимизнинг

секретари Чоро Саёқов вафот этди. У ўлими олдида партия билетини райкомга элтиб беришимни илтимос қилган эди, шунини келтирган эдим.

– Жуда яхши. Бир зум кутиб тулинг.

Секретарь қиз Қашқатоев кабинетида узоқ туриб қолмаган бўлса-да, Танабойнинг тоқати тоқ бўлди, ўзини қўярга жой тополмади.

– Ўртоқ Қашқатоев банд эканлар, – деди секретарь қиз кабинетдан чиқиб эшикни жипслаб ёпар экан. – У киши Саёқовнинг партбилетини ҳисобга олиш секторига топширишингизни айтдилар. Хув ана, коридор билан борсангиз ўнг қўлда.

«Ҳисобга олиш сектори... Коридор билан борсангиз ўнг қўлда». Бу нима деган гап? – Танабой ҳеч нарсага тушуна олмасди. Шу пайт воқеани дарҳол тушунди-ю, руҳи бирдан тушиб кетди. Нахотки шундай бўлса? Нахотки бу шундай осонгина иш бўлса. У ўйлагандики...

– Менинг унга гапим бор. Илтимос, кириб айтсангиз, жуда зарур гапим бор.

Секретарь қиз истар-истамас кабинетга кирди ва қайтиб чиқиб, яна деди:

– У киши жуда ҳам банд. – Кейин хайрихоҳлик билан қўшиб қўйди: – Ахир сизнинг масалангиз ҳал этилган эди-ку?! У сизни қабул қилмайди, яхсиси қайта қолинг, – яна илова қилди паст овоз билан секретарь қиз.

Танабой коридордан юриб, ўнгга бурилди: «Ҳисобга олиш сектори» деган ёзув. Эшикда дарча. Тиқиллатди. Дарча очилди.

– Сизга нима керак?

– Сизга билетни топширгани келдим. Парторгимиз Чоро Саёқов вафот этди. «Оқтош» колхозидан. – Танабой то камзули остидаги тасмали чарм халтачани олгунча ҳисобот секторининг мудирини сабр билан кутиб турди. Танабой унда яқин кунларга қадар ўзининг партия билетини олиб юрган эди, бу сафар эса унда Чоронинг партия билетини олиб келди. Билетни дарчадан узатаркан: «Алвидо, Чоро!» – деди. У ведомостга Чоронинг партия билети номерини, фамилиясини, исмини, отасининг отини, партия сафига кирган йилини қандай

ёзаётганлигига қараб турди. Булар у ҳақдаги охирги хотира эди. Кейин ведомостни қўл қўйишга узатди.

– Бўлдими? – сўради Танабой.

– Бўлди.

– Хайр.

– Хайр. – Дарча қаттиқ ёпилди.

Танабой кўчага чикди. Йўрғанинг тизгинини еча бошлади.

– Тамом, Гулсари, – деди у отга, – вассалом. Толмас йўрға уни орқага – овулга учириб олиб кетди.

Кенг баҳор дашти от туёғининг дупур-дупури остида шамол билан бирга уни қаршилар эди. Фақат отнинг чопишигина Танабойни тинчлантириб, унинг дардига малҳам бўлди.

Шу куни кечқуруноқ Танабой ўз жойига, тоққа қайтиб келди.

Хотини уни жимгина кутиб олди. Отнинг жиловидан тутиб, эрининг қўлтиғидан ушлаб эгардан тушишга ёрдамлашди. Танабой ўгирилиб хотинининг кифтига ўзини ташлаб кучоклади. Хотини ҳам уни кучоклаб йиғларди.

– Чорони дафн этдик! У йўк орамизда, Жайдар. Йўк менинг дўстим! – деярди Танабой яна кўз ёшларига эрк бериб.

Кейин у ўтов олдидаги харсанг тошга жимгина ўтирди. Ўзи холи бўлишини истарди. Оппоқ қорли тоғнинг қиррали чўққиларидан секин кўтарилиб келаётган ойнинг чиқишини кўришни истарди. Хотини ўтовда болаларини ётқизаётган эди. Ўчоқда оловнинг чарсиллаб ёнаётганлиги эшитиларди. Кейин темир кўбизнинг юракни эзувчи оҳанги янгради. Гўё шамол алам билан инграётгандай, гўё бир одам далада йиғи аралаш ашула айтиб югураётгандай, атрофдаги ҳамма нарсалар эса нафасни ичига ютиб, сукут сақлаб тургандай ва фақат инсоний қайғу-ҳасрат нола чекаётгандай эди. Гўё у югурар ва ўзининг қайғу-алами билан қаерга бош уришни билмас, бу сокин ва кимсасиз ерда аламларини айтиб, кўнглини қандай бўшатишни билмас, унга ҳеч ким жавоб қилмасди. У ўзи йиғлар, ўзини ўзи тингларди. Танабой хотинининг «Кекса овчининг кўшиғи»ни айтаётганини англади...

Мен сени ўлдирдим, ўғлим Қорагул,

Ҳолимга йиғлар ким, ўғлим Қорагул.
Тақдир жазолади, ўғлим Қорагул,
Қисмат ўч олади, ўғлим Қорагул.
Овчилик касбига, ўғлим Қорагул,
Ўргатдим, оҳ, нега, ўғлим Қорагул.
Қуш-хайвон кийратдинг, ўғлим Қорагул,
Жониворни отдинг, ўғлим Қорагул?
Ҳар тирик мавжудот, ўғлим Қорагул,
Дастингдан ўлса нахот, ўғлим Қорагул.
Ёлғиз колдим оламда, ўғлим Қорагул,
Ҳеч бир инсон шу дамда, ўғлим Қорагул.
Йиғимга солмас кулок, ўғлим Қорагул,
Мен сени ўлдирдим, ўғлим Қорагул,
Жонингга касд қилди қўлим, Қорагул...

...Танабой ўтов олдида ўтириб, қадимий қирғиз марсиясини тинглар, хомуш турган қоп-қора тоғлар ортидан ойнинг секин-аста сузиб чиқаётганлигини, ўтқир қиррали қорли чўққилар тепасида, бир-бировларининг устига қалашиб кетган қоялар тепасида унинг муаллақ туриб қолганлигини томоша қилар эди. Шунда у мархум дўстидан кечириш сўраб яна илтижо қиларди.

Жайдар эса ўтов ичида қўбизда ҳамон улуғ овчи Қорагул ҳақидаги марсиясини чаларди:

Мен сени ўлдирдим, ўғлим Қорагул,
Ҳолимга йиғлар ким, ўғлим Қорагул.

XXIII

Тонг отиб қолганди. Гулхан ёнида, жон бераётган йўрға отнинг бош томонида ўтириб, кекса Танабой кейин бўлиб ўтган воқеаларни эслади.

Ўша кунлари у вилоят марказига борганлигини ҳеч ким билмаган эди. Бу унинг охириги марта уриниб кўриши эди. У тумандаги кенгашда нутқини эшитган обком секретарини кўргиси ва унга

Ўзининг ҳамма қайғу-аламларини сўзлаб бергиси келарди. Бу одам уни тушунишига ва унга ёрдам беришига ишонарди. Чоро ҳам у ҳақда яхши гаплар айтган эди, бошқалар ҳам уни мақташарди. Обкомга келгандагина бу секретарни бошқа вилоятга ишга ўтказилганлигини билди у.

– Эшитмовдингизми ҳали?

– Йўқ.

– Агар ишингиз жуда муҳим бўлса, мен янги секретаримизга айтаман, эҳтимол, у сизни қабул қилар, – таклиф қилди қабулхонадаги аёл.

– Йўқ, раҳмат, – рад этди Танабой. – Мен шундай, ўзимча, шахсий ишим билан келувдим. Мен ахир уни танирдим, у ҳам мени биларди. Бўлмаса уни безовта қилиб ўтирмасдим. Кечирасиз, хайр. – У дилида аввалги секретарни яхши билганлигига, у ҳам буни – чўпон Танабой Бакасовни шахсан таниганлигига ишонган ҳолда қабулхонадан чиқди. Нега танишмасин ахир? Улар бир-бирларини танишлари ва ҳурмат қилишлари мумкин эди, у бундан шубҳаланмасди, шунинг учун ҳам шундай деди.

Танабой кўчага чиқиб, автобус станцияси томон йўл олди. Пиво дўкони олдида икки ишчи машинага пиводан бўшаган бочкаларни ортаётган эди.

Кузовда турган шеригига бочкани ғилдиратиб чиқариб бераётган пастдаги ишчи ёнидан ўтиб бораётган Танабойга тасодифан кўзи тушиб қолди-ю, афт-башараси ўзгариб кетди. Бу – Бектой эди. У машина кузовига қия қилиб тираб қўйилган тахта устида бочкани ушлаб туриб Танабойга қисик кўзларини адоват билан тикканича, унинг нима дейишини кутиб турарди.

– Ҳей, нима бўлди сенга, ухлаб қолдингми, нима бало? – деб сўз отди Бектойга, машина устида турган шериги ғижиниб.

Бочка пастга думалаб тушиб борар, Бектой эса уни ушлаб, бочканинг оғирлигидан букчайиб, Танабойдан кўзини узмай қараб турарди. Лекин Танабой у билан саломлашмади. «Э-э, шу ердამидинг. Шу ерда экансан-да. Тузук, ишингни топибсан. Пиво корхонасига ўрнашибсан-да, – ўйлади Танабой ва тўхтамай ўтиб

кетди. – Йигит бу ерда нобуд бўлади-ю! – ўйлади у кейинчалик қадамини секинлатиб. – Яхши одам бўлиши мумкин эди, ё гаплашиб кўрсаммикин?» – орқасига қайтмоқчи бўлди. Бектойга раҳми келди, унинг ҳамма гуноҳини кечирришга тайёр эди, фақат ақлу-хушини йиғиб олса бас. Аммо бундай қилмади. Агар Бектой унинг партиядан ўчирилганлигини билса, суҳбатдан фойда бўлмаслигини тушунди. Танабой бу тили заҳар йигит олдида ўзини, ўз тақдирини, ўзи ҳамон содиқ бўлган ишини хор қилишни истамасди. Индамай, шу бўйича кетди.

Шаҳардан йўловчи машинада қайтди ва йўл бўйи Бектой ҳақида ўйлаб борди. Думалаб тушаётган бочканинг оғирлиги остида унинг букчайиб турганлиги, ниманидир кутиб Танабойга тикилиб қараганлиги унинг кўз ўнгидан кетмади.

Кейинчалик Бектойни суд қилишганида Танабой фақат Бектойнинг отарни ташлаб кетганлигини айтди, холос. Бошқа ҳеч нарса демади. У Бектойнинг пировардида ўз хатосини тушуниб етишини ва тавбасига таянишини жуда хоҳларди. Лекин у тавба қилишни хаёлига ҳам келтирмайдиганга ўхшарди.

– Қамоқ муддатингни ўтагач, менинг олдимга кел, – деди Танабой Бектойга, – кейин нима қилишинг тўғрисида маслаҳатлашармиз. – У ҳеч нарса демади, ҳатто кўзини ҳам олмади ердан. Танабой ундан нари кетди. Партиядан чиқарилгандан кейин у ўзига ишонқирамай қолди, ҳамманинг олдида ўзини гуноҳкор ҳис этарди. Негадир кўрқадиган, ҳадиксирайдиган бўлиб қолди. У шунақа нарсалар юз беришини умрида ҳеч қачон хаёлига келтирмаганди. Ҳеч ким унинг юзига солмасди-ю, лекин барибир ўзини одамлардан четга олар, гап-сўзларга аралашмас, кўпроқ сукут сақлаб юрар эди.

XXIV

Йўрға Гулсари калласини ерга ташлаб, гулхан ёнида қимир этмай ётарди. У ҳаётни аста-секин тарк этмоқда эди. Унинг бўғзи хириллар, кўзлари катта-катта очилар ва сўнар, оловга бўзарганча тикилиб, таёкдай чўзилган оёқлари қотиб борар эди.

Танабой ўзининг йўрғаси билан видолашар, унга сўнги сўзларини айтарди: «Сен буюк от эдинг, Гулсари. Сен менинг дўстим эдинг, Гулсари. Сен ўзинг билан бирга менинг энг яхши йилларимни олиб кетяпсан. Мен умрбод сени эслайман, Гулсари. Ҳозир ҳам сени тилга олаётганимнинг сабаби шуки, сен жон беряпсан, донгдор отим Гулсари. Қачондир сен билан у дунёда учрашамиз. Лекин мен у ёқда сенинг туёқларингнинг тапир-тупурини эшита олмайман. Ахир у ёқда йўллар йўқ, у ёқда ер йўқ. Аммо мен тирик эканманки, сен ўлмайсан, чунки мен сени эслаб юраман Гулсари. Туёқларингнинг тапир-тупури мен учун севимли кўшиқ сингари жаранглайди...»

Кекса Танабой шундай хаёлларга ботаркан, замон йўрғанинг чопиши сингари тез ўтиб кетганидан, улар негадир тез қариб қолганликларидан хафа бўларди. Эҳтимол, Танабой ўзини қари деб ҳисоблашига ҳали эртадир ҳам, лекин одам кексалигидан, ёшининг улғайганидан эмас, балки, ўзининг қарилги, замонаси, даври ўтиб кетганлиги, энди фақат бундан буёнги умрини яшаб тамомлашига қолганлигини ҳис этишдан ҳам қарийди.

Ҳозир, йўрға жон бераётган мана шу тунда Танабой ўтган умрини қайтадан диққат билан кўз ўнгидан ўтказаркан, қарилликка бунчалик барвақт таслим бўлганидан, уни унутмаган ва ўзи Танабойни қидириб топиб, ўзи унинг олдига келган одамнинг маслаҳатига дарров кулок солмаганидан афсусланди.

Бу воқеа уни партиядан ўчирганларидан сўнг етти йил ўтгандан кейин юз берганди. Танабой ўша вақтларда Сариховуз дарасида колхоз экинзорларига назоратчи бўлиб ишларди, у ердаги қоровулхонада ўзининг кампири Жайдар билан бирга яшарди. Қизлари ўқишга кетишди, кейин эса куёвга чиқишди. Ўғли техникумни битиргач, туманда ишга тайинланди, у ҳам энди оилали эди.

Ёз кунларидан бирида Танабой дарё бўйида ўт ўриб юрганди. Пичан ўрадиган иссиқ ва куёшли кун эди. Дара жимжит. Чигирткалар чирилларди. Қарияларнинг оппоқ кенг иштони устидан кўйлагини тушириб олган Танабой шиғиллатиб ўраётган ўтларни бир текис ётқизиб бораётган чалғи ўроқ ортидан одимлаб борарди. Завқ билан

ишларди. Сал нарироқда енгил «газик» тўхтаганлигини, машина ичидан икки киши чиқиб у томон йўл олганлигини сезмай ҳам қолди.

– Ассалом алайкум, Танака, ҳорманг! – деган сўзларни эшитди у ён томондан. Қайрилиб боқиб Иброҳимни кўрди. У ҳали ҳам уддабурон, икки бети кип-қизил, семиз, қоринли эди. – Мана биз сизни охир топдик, Танака, – оғзи қулоғига етиб тиржайди Иброҳим. – Райком секретарининг ўзлари келдилар, сизни кўргилари келибди.

«Ҳа, тулки-ей! – Танабой беихтиёр завқланиб ўйлади у ҳақда. – Ҳар қачон ҳам ўзига иссиқ ўрин топа олади. Қара, қандай хушомад қиляпти. Энг яхши, оқ кўнгил одамдай-а. Ҳамманинг ҳам кўнглини олади, ҳамманинг ҳам тилини топади!»

– Ваалайкум ассалом, – Танабой уларнинг кўлини сиқиб кўришди.

– Танимаяпсизми, ота? – хушмуомалалик билан сўради Иброҳим билан бирга келган ўртоқ, унинг кўлини бақувват панжасидан қўйиб юбормай.

Танабой жавоб беришга шошилмасди. «Қаерда кўрган эканман уни?» деб ўзига савол берарди. Унинг олдида қандайдир жуда таниш, шу билан бирга, назарида жуда ўзгариб кетган одам турарди. Ёш, соғлом, бақувват, офтобда қорайган, очик юзли, қарашлари дадил, кулранг мовутдан костюм, похол шляпа кийган йигит. «Шаҳарлик, кимдир биров», – ўйлади Танабой.

– Ахир бу ўртоқ... – ёрдам бермоқчи бўлди Иброҳим.

– Тўхта, тўхта, ўзим айтаман, – тўхтатди уни Танабой ва ўзича кулиб деди: – Танидим, ўғлим. Танимай ҳам бўладими? Яна бир марта кўришиб қўяйлик. Сени кўрганамдан хурсандман.

Бу Каримбеков эди. Танабойни партиядан ўчираётганларида райкомда уни дадил ҳимоя қилган комсомол секретари эди.

– Агар таниган бўлсангиз, келинг, бир гаплашиб олайлик, Танака. Юринг, қирғоқ ёкалаб бир айланиб келайлик. Сиз эса чалғини олиб, ўриб тура туринг, – таклиф қилди Каримбеков Иброҳимга.

Иброҳим устидан камзулини ечиб, бу ишни бажаришга бажонидил розидай типирчилаб қолди:

– Албатта, жоним билан, ўртоқ Каримбеков.

Танабой ва Каримбеков пичанзор бўйлаб юриб кетишди. Дарё

ёқасидаги тош устига ўтиришди.

– Эҳтимол, мен сизнинг олдингизга қандай иш билан келганлигимни сезаётгандирсиз, Танака, – сўз бошлади Каримбеков. – Кўриб турибман, сиз ҳамон илгаригидай тетиксиз, пичан ўряпсиз, демак, соғлигингиз жойида. Шунга хурсандман.

– Қулоғим сенда, ўғлим, мен ҳам сендан хурсандман.

– Гап шундай, сизга очиқ-равшан бўлсин учун шуни айтайки, Танака, ҳозир, ўзингиз биласиз, кўп нарса ўзгариб кетган. Кўп нарсалар ўнглиниб кетди. Буни мендан кам билмайсиз.

– Биламан. Ҳақ гап ҳақ-да. Колхозимиз ишларидан ҳам билса бўлади. Ишлар яхшироқ юришиб кетгандай. Ҳатто ишонинг ҳам келмайди. Яқинда мен Бештол водийсида бўлдим, хув ўша йили мен нақ шу жойда чўпонлик азобини тортгандим. Ҳавасим келиб кетди. Янги кўйхона қуришибди. Беш юз бош кўй сиғадиган шифер томли яхши кўйхона. Хў-ўш, чўпонларга уй қуришибди. Ёнида эса сарой, отхона. Аввалгисига сира ўхшамайди. Кўйлар қишлайдиган бошқа жойларда ҳам худди шу аҳвол. Овулнинг ўзида ҳам халқ уй-жой қуриб ётибди. Қачон борсам, кўчада янги уй қад кўтарганини кўраман. Илойим бундан буён ҳам шундай бўлсин.

– Биз ҳам шунинг ғамида, шунинг ташвишида юрибмиз, Танака. Ҳали ҳаммасини ҳам жойида деб бўлмайди. Аммо вақт-соати келиб ҳаммасини ҳам тўғрилаймиз. Мен сизнинг олдингизга бир иш билан келдим. Партияга қайтинг. Ишингизни қайта кўрамыз. Сиз ҳақда бюрода гап бўлди. Ҳечдан кеч яхши, дейишади одамлар.

Танабой индамади. Хижил бўлди. Қувониб ҳам кетди, алам ҳам қилди унга. Бутун кечмишларини хотирлади, алам-изтироб унга чуқур ўрнашиб қолганди. Ўтмишни титкилагиси, у ҳақда ўйлагиси келмасди.

– Яхши сўз учун раҳмат, – миннатдорчилик билдирди Танабой райком секретарига. – Чолни унутмаганлигинг учун раҳмат. – Сўнг бир оз ўйланиб очиғини айта қолди. – Энди мен қариб қолдим. Партияга энди мендан нима фойда? Унинг учун мен нима қилиб бера олардим? Ҳеч нарсага ярамайман. Даврим ўтди, сен хафа бўлма. Ўйлаб кўришга рухсат бер.

* * *

Танабой анча вақтгача бир қарорга келолмади – эртага бораман, индинга бораман, деб ишни пайсалга солди. Вақт эса ўтиб борарди. Довондан ўтиш қийин бўлиб қолган эди унга.

Нихоят бир сафар отни эгарлаб йўлга тушди ҳам, бироқ ярим йўлдан қайтиб келди. Нега? Нодонлик қилиб қайтиб келганини ўзи тушунарди. Ўзига ўзи: «Қариганда эс-хушимни йўқотиб, ёш болага ўхшаб қолдим» деди. Буларнинг ҳаммасига ақли етарди, лекин ўзига кучи етмай қолган эди.

У даштда чопиб бораётган йўрғанинг чанг-тўзонини кўрди. Гулсари эканлигини дарҳол билди. Энди уни камдан-кам кўради. Гулсари ёзги курук даштликда оппоқ из қолдирган эди. Танабой унга узоқдан қараб туриб маъюслана бошлади. Илгари туёқлари остидан кўтарилган чанг-тўзон йўрғага ҳеч қачон етиб ололмасди. У қора куш сингари олдинда учиб борар, орқасида дум шаклидаги узун чанг тўзонини қолдириб кетарди. Энди бўлса йўрғани ҳадеб чанг-тўзон булутлари қоплаб олмоқда. У олдинга ёриб чиқиб олади, бир лаҳза ўтмай ўзи кўтарган куюқ чанг ичида яна ғойиб бўлади. Йўқ, энди у чанг-тўзондан ўзиб кетолмайди. Демак, жуда қариб қолибди, ҳолдан кетиб таслим бўлибди. «Аҳволинг чатоқ, Гулсари», қайғу билан ўйлади Танабой.

Унинг чангда нафаси қисилаётганини, чопиш қанчалик оғирлигини, чавандознинг жаҳл билан уни қамчилаётганини тасаввур қилди. У кўз ўнгида йўрғанинг саросимага тушиб қолган кўзларини, унинг куюқ чанг тумани ичидан чиқиб олишга бор кучи билан қанчалик уринмасин, лекин чиқа олмаётганини кўриб турарди. Чавандоз масофанинг узоқлигидан унинг қичқирган овозини эшитмаса ҳам, Танабой: «Тўхта, отни қаттиқ ҳайдама!» деб қичқирди ва ўз отини чоптирганча унинг йўлини кесиб чиқмоқчи бўлди.

Бироқ етолмасдан, тезда тўхтади. Агар чавандоз уни тушунган бўлса-ку яхши-я, борди-ю тушунмаган бўлса-чи? «Сенинг ишинг нима? Сендақа буйруқ берадигандан ўргилдим. Қандай истасам,

шундай кетаман. Йўқол бу ердан, қари тентак!» деб жавоб қайтарса-чи.

Йўрға эса бу орада гоҳ чанг-тўзон орасида кўринмай қолар, гоҳ ундан отилиб чиқиб, узоклашиб борарди. Танабой унинг орқасидан узок қараб турди. Кейин отини буриб орқага қайтиб кетди. «Биз энди қаридик, ёшимизни яшадик, Гулсари. Энди биз кимга керак бўламиз? Энди менинг ҳам олдингидек куч-қувватим йўқ. Охирги кунларимизни кечириш қолди, Гулсари», – дерди у...

Танабой бир йилдан кейин йўрғани аравага қўшилган ҳолда кўрди. Танабойнинг кўнгли яна бузилди. Сафдан чиқиб қолган ва бўйнига куя тушган бўйинча урилган, эски аравани тортаётган учқур йўрғага қараб ачинар эди. Танабой қарашни ҳам истамай орқасига ўгирилди.

Танабой йўрғани яна учратди. Унинг устида йиртиқ майка кийиб олган етти ёшлардаги бола кўча бўйлаб борарди. У яланғоч оёқлари билан отни ниқтаб, уни ўзи бошқараётганидан қувониб мағрурланарди. Афтидан, боланинг отга биринчи марта миниши эди, шунинг учун ҳам уни жуда ювош ва итоаткор бўлиб қолган эски йўрға Гулсарига мингизиб қўйишган эди.

– Бобо, менга қаранг! – кекса Танабойга мақтанарди бола. – Мен Чапаевман! Мен ҳозир сойдан ўтаман.

– Қани-кани, ўт-чи, мен кўраин! – дадиллантирди уни Танабой.

Бола от жilовини дадил ушлаб сойдан кеча бошлади. Аммо от нариги қирғоққа чиқаётганида бола ўзини тутолмай сувга шалолаб йиқилиб тушди.

– О-йи! – деб қичқирди у қўрққанидан.

Танабой уни сувдан тортиб олди ва отнинг ёнига келтирди.

Гулсари сўқмоқ йўлда оғирлигини навбат билан дам у оёғига, дам бу оёғига ташлаб турарди. «Отнинг оёғи оғрияпти, демак, аҳвол чаток» ўйлади Танабой. У болани қари йўрғага мингизди.

– Ҳайдайвер, энди йиқилма.

Гулсари йўл бўйлаб секин юриб кетди.

Шундан сўнг охирги марта йўрға яна Танабойнинг қўлига тушди.

У отни парвариш қилиб оёққа турғизгач, охири марта Александровкага олиб борганди. От йўлда ўлди.

Танабой ўғли ва келини иккинчи бола кўришлари муносабати билан борди. Уларга совға қилиб бир нимта кўй, бир халта картошка ва хотини ёпган нон ҳамда бошқа ҳар хил емишларни олиб келган эди. У Жайдарнинг касалман деган баҳона билан келмаганлигининг сабабини кейинчалик тушунди. У ҳеч кимга айтмаган бўлса-да, келинини ёқтирмас эди. Ўғли эса иродасиз, бўшанг йигит. Унга шафқатсиз, ўктам хотин тушган эди. Уйида ўтирадиган бу аёл эрини «гах» деса, қўлига кўнадиган қилиб олганди. Арзимаган нарса учун кишини хафа қиладиган, ҳақорат қиладиган, фақат ўзини юқори тутиб, сўзини ўтказадиган одамлар бўлади-ку, келини ҳам худди шундай эди. Унинг ўғлини иши бўйича юқори лавозимга кўтаришлари керак экан, аммо кейин негадир бошқасини кўтариб, уни эса четда қолдирибдилар. Келини ҳеч бир гуноҳсиз бўлган чолга ташланди:

– Бутун умринг чўпонликда, йилкичиликда ўтар экану партияга киришнинг нима ҳожати бор эди. Барибир охирида ҳайдадилар, шу ваздан ўғлингга ҳам йўл йўқ. У энди юз йил бир лавозимда қолади. Сизлар у ёқда тоғда ўз уйингиздасиз, сиз кексаларга бундан ортик нима керак! Биз бўлсак, бу ерда сизларнинг касофатингизга қоляпмиз.

Қолган гаплари ҳам шу мазмунда эди. Танабой келганига пушаймон бўлди. Келинини тинчлантириш мақсадида ишончсизлик билан деди:

– Агар иш шундай бўладиган бўлса, эҳтимол мен яна партияга киришни сўрарман.

– Сен партияга жуда кераксан, уларнинг сенга жуда кўзи учиб турибди. Сандақа қари-қартангларсиз иш битмас эмиш! – пиқирлаб қулиб юборди келини унга жавобан.

Агар у келини бўлмай, кимдир бошқа одам бўлганда Танабой шунақа гапларга чидаб ўтирармиди. Аммо яхшими, ёмонми, улар ўзингники бўлгандан сўнг нима ҳам қила олардинг. Кекса чол жимгина ўтирарди, эрининг юқори лавозимга кўтармаганларига сабаб отасининг айбдор бўлганлиги эмас, балки унинг ўзи ҳеч

нарсанинг уддасидан чиқа олмаганлиги ва шунақа хотинга дуч келганлигидир, ўз қадрини билган киши бошини олиб қочиб кутулиши мумкин эди, гап қайтариб ўтирмади. Халк: «Эрни эр қиладиган ҳам, қаро ер қиладиган ҳам хотин» деб бекорга айтмаган. Бироқ чол ўғлини яна хотини олдида беобрў қилишни истамади. Майли, улар чол айбдор деб ўйлаб юраверишсин.

Шунинг учун ҳам Танабой тезроқ туриб жўнади. Уларникида қолишни истамади.

«Аҳмоқсан, аҳмоқ! – сўқарди у энди келинини гулхан олдида ўтириб. – Ажабо, қаёқдан ҳам бу ёруғ дунёга келаркин шунақа бетамизлар? На ор-номус, на иззат-хурмат, на бошқаларга яхшилик қилишни биласизлар? Фақат ўзларингни ўйлайсизлар! Ҳаммани ҳам ўз газларинг билан ўлчайсизлар. Аммо сенинг ўйлаганингча бўлмайди. Мен ҳали одамларга керакман, керак бўламан...»

XXV

Субҳидам. Тоғлар уйқудан бош кўтариб, қоматини ростлай бошлади, дашт кенгайиб, равшанлаша боради. Жарлик ёқасидаги ўчиб қолган гулханнинг қорайиб қолган чўғлари секин сўнар эди. Унинг ёнида елкасига пўстинини ташлаб, сочлари оқариб кетган чол турарди. Энди пўстин билан йўрғанинг устини ёпишга хожат йўқ эди. Гулсари нариги дунёга – жаннат отлари орасига кетган эди...

Танабой ўлган отга қараб туриб ҳайратда қолди – унга нима бўлди! Гулсари калласини орқага ташлай, ёнбошлаб ётарди, унда юганнинг чуқур ботиб кетган ўрни кўриниб турарди. Тарс-тарс ёрилиб кетган туёқларидаги тақалари ейилиб кетган, букилмас оёқлари чўзилиб ётарди. У энди ерда бошқа юра олмайди, йўлларда ўз изларини колдира олмайди. Кетиш керак эди.

Танабой отга охириги марта эгилиб қаради, унинг совиб қолган кўзларини бекитди. Танабой юганни олганича, орқасига қарамасдан одимлаб кетди.

У даштлик орқали тоққа йўл олди. Кетаркан чуқур ўйга толди. Қариб қолганлигини, куни битиб қолганлигини ўйлади. У

қанотларидан ажралиб қолган ёлғиз қуш каби тез учар шерикларидан орқада қолиб ўлишни истамасди. У парвоз қила туриб ўлишни истайди, токи бир ошёнда ўсиб, бирга йўл олганлар унинг тепасида хайрлашув кичкириқлари билан айланиб юришсин.

«Шомансурга ёзаман, – жазм қилди Танабой. – Хатга шундай деб ёзаман: Йўрға Гулсари эсингдами? Албатта эсингдадир. Мен унга миниб райкомга отангнинг партбилетини олиб борган эдим. Сенинг ўзинг мени жўнатган эдинг. Хўш, мен ўтган кечаси Александровкадан қайтиб келдим, йўлда менинг ажойиб йўрғам ўлиб қолди. Тун бўйи отнинг ёнида ўтириб бутун ҳаётимни ўйлаб чиқдим. Худо кўрсатмасин-у, йўрға Гулсари сингари мен ҳам йўлда ўлиб қоларман. Сен менинг партияга қайтишимга ёрдамлашининг керак, ўғлим Шомансур. Менинг санокли кунларим қолди. Илгари қандай бўлган бўлсам шундай бўлишни истайман. Сенинг отанг Чоро ўзининг партбилетини райкомга олиб боришни менга бекорга васият қилмаганини энди тушуниб турибман. Сен эса унинг ўғлисан ва мени – кекса Танабой Бакасовни биласан...»

Танабой юганини елкасидан ошириб ташлаб, дашт бўйлаб кетиб борарди. Юзларидан оқиб тушаётган кўз ёшлари соқолини хўл қилиб юборганди. Лекин Танабой уни артмасди. Бу – йўрға Гулсари учун тўкилаётган ёшлар эди. Кўз ёшлари орқали янги тонгга, тоғ этагида тез учиб бораётган танҳо кулранг ғозга боқди. Кулранг ғоз ўз галасига етиб олиш учун шошиларди.

– Учавер, учавер! – шивирларди Танабой. – Қанотинг толмай туриб, шерикларингга етиб ол.

Кейин хўрсиниб деди: – Алвидо, эй Гулсари!

У кетар экан, кулоғига қадимги қирғиз ашуласи эшитила бошлади.

...Она туя бир неча кундан бери елиб-югуради. Боласини чақиради, излайди. Қайдасан, қора кўзли бўталоғим? Жавоб бер! Елинимдан, тўлиб кетган елинимдан сут оқяпти, оёқларимдан оқиб тушяпти. Қайдасан? Жавоб бер. Елинимдан, тўлиб кетган елинимдан сут оқяпти. Оппоқ сут...